

חלקו של הציבור החרדי בבנין הארץ

כל הזכויות שמורות לרציו - ערכים

בס"ד

היהדות החרדית ובנין ארץ ישראל

חלק א' - עד לעליה הראשונה

תוכן הענינים

פתיחה

1. השקפת התורה על ארץ ישראל
 - א. מרכזיותה של הארץ בחיים היהודיים
 - ב. חיוב העליה לארץ ופרטיו
 - ג. בין יישוב ארץ ישראל להקמת מדינה חילונית
2. הארץ ויישובה עד לחידוש הישוב (עד שנת ה' ת"ק 1740)
3. הרקע במקורות לחידוש הישוב (משנת ת"ק 1740)
 - א. מהו הזמן המסוגל לגאולה?
 - ב. אלו מעשים יש לעשות היכולים לזרז את הגאולה?
4. העליות הראשונות שקדמו ל-"עליה הראשונה" (עד שנת תרמ"ב 1882)
 - א. פתיחה: הצהרת בלפור - בזכות מי?
 - ב. העליות עד שנת ת"ר (1840).
 - ג. הרחבת היישוב וביסוס מעמדו הכלכלי
 - ד. מי יזם את מפעליו של משה מונטיפיורי?
 - ה. העליות משנת ת"ר (1840) ואילך - בסימן "כי תבוא"
5. הישגי היישוב הישן' עד לעליה הראשונה (עד שנת תרמ"ב 1882)
 - א. מבחינה דמוגרפית.
 - ב. מבחינה התיישבותית - השכונות הראשונות
 - ג. מבחינה חקלאית - התיישבויות ראשונות
 - ד. מבחינה כלכלית - מפעל ה'חלוקה' ומפעלים נוספים
 - ה. סיכום: מי קבע ש"העליה הראשונה" - היא העליה הראשונה?

חלק ב' - מהעליה הראשונה והלאה

6. תרומת הציבור החרדי לעליות הראשונות (עד שנת תרע"ד 1914).
 - א. היהדות החרדית והיזמות לעליה הראשונה
 - ב. האם היישוב הישן' התנגד להקמת המושבות?
 - ג. חלקו הדמוגרפי של ציבור שומרי המצוות בעליה הראשונה
 - ד. השתלבות הציבור החרדי במפעלי העליה הראשונה
 - ה. שש מתוך שבע המושבות הראשונות היו בעלות אופי חרדי
 - ו. המאבק על צביון המושבות
 - ז. התיישבויות חרדיות בהמשך שנות העליה הראשונה
7. היהדות החרדית ותנועת 'חיבת ציון'
 - א. ה'חברות ליישוב ארץ ישראל' שקדמו ל'חובבי ציון'
 - ב. בני היישוב הישן - מחלוצי רעיון שיבת ציון
 - ג. מי הקים את תנועת 'חובבי ציון'?
 - ד. המאבק על מנהיגות 'חובבי ציון'
 - ה. מה פגע בהתפתחות התנועה?
 - ו. תנועת הביל"ויים גרמה נזק לתנועת חיבת ציון
 - ז. פולמוס השמיטה בתרמ"ט (1889)
 - ח. היהדות החרדית ו'הציונות המדינית' של הרצל
 - ט. מה היתה התרומה המעשית של 'חובבי ציון' להתיישבות?

י. העליות הראשונות - בגלל הרצל או למרות הרצל?

8. הגורמים להשמטת ההגמוניה על ההתיישבות מידי החרדים

- א. ההתדרדרות הרוחנית במושבות
- ב. קטליזטור לשמד רוחני ושמו "פועלי העליה השניה"
- ג. השתלטות 'הציונים' על הציבור החרדי בארץ כולה
- ד. רצח דיהאן - נסיון החנקה קולקטיבי
- ה. האם הרבנים מנעו מבני קהילותיהם לעלות ארצה ולהנצל מהשואה?
- ו. עליה סלקטיבית - אמצעי לבלימת העליה הדתית ארצה
- ז. 'אגודת ישראל' בעד עלייה חופשית

נספח: הביל"ויים - מיתוס ומציאות

חלק א' - עד לעליה הראשונה

הערה כללית: המושג 'חרדים' מזוהה בימינו על ידי רבים עם אנשים המצביעים למפלגה מסוימת, או עם אנשים בעלי חזות חיצונית מסוימת, הכוללת בדרך כלל: זקן, פאות ולבוש מוגדר. האמת היא שהמושג 'חרד' בספרי הנביאים ובספרות חז"ל מבטא מהות פנימית שפירושה **אדם החרד לדבר ה', אדם שעשית רצון ה' היא המניע למעשיו**.¹ לנוכח העובדה שמטרת חיבור זה, בין היתר, היא להראות שאין סתירה בין ציווי התורה ובין העלייה וההתיישבות בארץ, לא נכנסנו בדרך כלל לחלוקה הפנימית של הזרמים השונים המצויים בתוך ציבור שומרי המצוות, באשר כולם כאחד מודים בחשיבותה ומרכזיותה של ארץ ישראל, ורובם ככולם, כפי שעוד נראה, מצדדים בעלייה ארצה וביישוב הארץ. במקומות שהדבר נדרש הבחנו בין הזרמים השונים המצויים בתוך ציבור שומרי המצוות.

המקורות העיקריים ששימשו להכנת חיבור זה:

1. "ארץ ישראל ויישובה במאה ה-19". פרופ' מרדכי אליאב, הוצאת כתר, ירושלים, תשל"ח (להלן - אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19").
2. "תולדות א"י", כרך ב', בעריכת יואל רפל, הוצ' משרד הבטחון, מהדורה שלוש עשרה תשמ"ט (להלן - רפל, "תולדות א"י").
3. "ירושלים במאה ה-19", פרופ' יהושע בן-אריה. הוצ' אונ' משודרת, תש"ם (להלן - בן אריה, "ירושלים במאה ה-19").
4. "היישוב בעת החדשה", בעריכת שמואל סטמפלר, הוצאת משרד הבטחון, תשמ"ג (להלן - "היישוב בעת החדשה").
5. ח"ה ריבלין, "חזון ציון" - שקלוב וירושלים, תולדות עליית תלמידי הגר"א ומפעליהם ביסוד היישוב בא"י, ירושלים תש"ז (להלן - "חזון ציון").
6. "ראשית הסכסוך ישראל ערב", אליעזר בארי, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר. ספרית פועלים (להלן - בארי, "ראשית הסכסוך ישראל ערב").
7. "ההיסטוריה של א"י", בעריכת יהושע בן אריה וישראל ברטל. הוצ' יד בן צבי 1983 (להלן - "ההיסטוריה של א"י").
8. "האיש על החומה", בעריכת שלמה זלמן זוננפלד. ירושלים תשל"ג. הספר קיבל את פרס ירושלים לספרות תורנית ולמחקר ע"ש הגאון רבי שמואל סלנט.
9. "כתבים לתולדות חילת ציון ויישוב א"י". הוצאת הקיבוץ המאוחד. תשמ"ח.
10. מאמרו של פרופ' יוסף שלמון "העימות בין החרדים למשכילים בתנועת חילת ציון בשנות השמונים", מתוך: "הציונות" - מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בא"י, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ח (להלן - שלמון, "העימות בין החרדים...").
11. מאמרו של פרופ' יוסף שלמון: "ציונות ואנטי ציונות ביהדות המסורתית במזרח אירופה", מודפס ב"ציונות ודת" הוצ' מרכז זלמן שזר, תשנ"ד. (להלן - שלמון, "ציונות ואנטי ציונות...").
12. פרופ' יוסף שלמון במאמרו: "התנגדות החרדים לציונות של הרצל", מודפס ב"דת וציונות", הוצ' הספריה הציונית תש"ן. (להלן - "התנגדות החרדים...").
13. מאמרו של פרופ' שלמון: "תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בא"י בשנות התשעים", מודפס בספר הנ"ל (להלן - שלמון, "תהליכי קיטוב...").
14. "גאולה בדרך הטבע", קובץ מחקרים, ד"ר אריה מורגנשטרן, הוצאת מכללת 'אורות', תשמ"ט.
15. "משיחיות ויישוב א"י במחצית הראשונה של המאה ה"ט", ד"ר אריה מורגנשטרן, הוצאת יד בן צבי, תשמ"ה.

¹ ראה ישעיהו ס"ו ה', ובתלמוד - ב"מ דף ל"ג ע"ב.

16. "הראשון לשושלת בריסק", הרב חיים קרלינסקי, הוצאת מכון ירושלים תשד"מ.
17. "קתדרא" - רבעון לעניני ארץ ישראל ויישובה, הוצאת יד בן צבי, ירושלים.
18. "על הראשונים", הרב מרדכי הכהן, הוצאת מורשת תשכ"ט.
19. מאמרו של פרופ' יוסף שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י', 'ספר שרגאי', בעריכת מרדכי אליאב ויצחק רפאל, הוצ' מוסד הרב קוק.
20. "שנאת ישראל לדורותיה", קובץ מאמרים בעריכת שמואל אלמוג, הוצאת מרכז זלמן שזר, תש"ס.
21. "דה האן - הרצח הפוליטי הראשון בישראל", שלמה נקדימון ושאול מייזליש, 'מודן' הוצאה לאור, תשמ"ה (1985).
22. "המיליון השביעי", תום שגב, הוצאת כתר ירושלים.
23. "ספר הציונות הדתית", חלק ב', המאבק של הפוהמ"ז על הזכות להתיישבות.
24. "פרקי מחקר בתולדות הציונות" משה מוסק, הוצאת הספריה הציונית שעל יד הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים תשל"ו.
25. "עולים בסערה", ד"ר דבורה הכהן, הוצאת יד בן צבי.
26. "1949- הישראלים הראשונים", תום שגב, הוצאת דומינו, ירושלים 1984.
27. "מקטובין עד ה' באייר" - פרקים בתולדות אגודת ישראל והיהדות החרדית, צבי וינמן, הוצאת ותיקין, 1995.
28. מאמרו של פרופ' יוסף שלמון, "המאבק על דעת הקהל החרדית במזרח אירופה", "דת וציונות - עימותים ראשונים", הוצאת הספריה הציונית.
29. "תולדות הדורות האחרונים", יקותיאל פרידנר, הוצאת ישורון, תש"ן.
30. שולמית לסקוב - "הביל"ויים", אונ' ת"א, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, ירושלים תשל"ט.

פתיחה

ראש הממשלה הראשון - דוד בן-גוריון

"...העלייה לארץ קדמה למדינה וקדמה לציונות ולחיבת ציון. המונחים השגורים בפנינו על עלייה ראשונה, שניה ושלישית - הם מטעים. עליית ביל"ו לא היתה הראשונה...אנו רגילים לדבר בביטול על היישוב "הישן" שהתקיים בארץ לפני טביעת המונחים 'חיבת ציון' ו'ציונות'. יישוב זה היה... מאות שנים לפני חידוש המונחים החדשים, ועליות אלה - עליות של בודדים ושל קבוצות שלמות - היו כרוכות בקשיים ובסכנות הרבה יותר גדולים מהעליות החדשות, שאנו רואים בהן "התחלת" המפעל הציוני...נדרשה אז מסירות וגבורה עליונה לעלות לארץ ולחיות בה. הדורות הקודמים שבנו את היישוב הישן וקיימו אותו לפני "בראשית" של הדורות האחרונים ראויים להוקרה ולהערצה מצידנו, גם אם אנו רחוקים עכשיו מהלך רוחם ומדרכי חייהם. הם קיימו בגופם קשר בל ינתק בין העם ובין הארץ ובהכרזת העצמאות הממלכתית יש להם זכות לא קטנה, זכות אשר לא תשכח".

(מתוך דבריו בהקדמה לספרו של ג. קרסל - "אם המושבות פתח-תקוה" שיצא במלאת שבעים וחמש שנה לעיר פ"ת, תשי"ג)

מטרות חיבור זה

- א. להוכיח שבלי העליות החרדיות שקדמו מאה שנה ויותר ל"עליות הראשונות" לא היו עליות אלו באות לעולם, וכל שכן שלא היתה ניתנת הצהרת בלפור, על כל המשתמע מכך.
- ב. להעלות על נס את מסירות הנפש של אותם עשרות אלפי יהודים חרדים אשר עלו ארצה עוד קודם ל'עליה הראשונה'. מסירות נפש - אשר עלתה עשרות מונים על מסירות הנפש שכה מרבים לדבר עליה בהקשר לבני העליות המפורסמות - הן מבחינת התנאים ששררו בארץ בעת העליה והן מבחינת הדבקות במטרה.
- ג. להוכיח שאותה עליה חרדית לא היתה עליית "זקנים אשר באו ארצה למות על אדמת הקודש"² - כפי שיש המנסים להציג אותה בלעג, אלא, עליה מאורגנת של משפחות שלמות שבאו ארצה במטרה מוצהרת לבנות את הארץ.
- ד. לעקור מן השורש את העלילה שהעלילו על גדולי ישראל, אשר לפיה התנגדו הרבנים לעליה ארצה ועמדו מנגד למפעל ההתיישבותי בראותם בזה משום דחיקת קץ הגלות.
- ה. להשתדל לעקוב אחר תיארוך תהליכי השיבה לציון, ולראות כיצד דברים שנכתבו מאות ואלפי שנים קודם לכן בתורה שבכתב, בתורה שבעל-פה ובספר הזהר, אכן התרחשו ומתרחשים בתאריכים הנקובים.
- ו. לספק רקע היסטורי בסיסי לכל החפץ לדעת ולהבין את הדינמיקה שמאחורי התמורות בעליה של הציבור החרדי ארצה במשך הדורות, ובעיקר - לספק רקע היסטורי בסיסי הנדרש להבנת התמורות ביחסה של היהדות החרדית לתנועת 'חובבי ציון' ולמפעל הציוני בעת החדשה.

1. השקפת התורה על ארץ ישראל

א. מרכזיותה של הארץ בחיים היהודיים

"המפורסמות אינן צריכות ראיה" - אומר הפתגם,³ אך כיוון שדורות שלמים התחנכו כאן בארץ על כך שהיהדות החרדית התנגדה ומתנגדת לציונות, ופורשו הדברים,

² אף שהמיתתה על אדמת ארץ ישראל היא עצמה ענין גדול שאין לזלזל בו, כמבואר בתלמוד כתובות דף קי"א עמ' א'.

בשגגה או בזדון, כאילו החרדים מתנגדים לעליה וליישוב הארץ - חובה עלינו לברר את העובדה, שהיתה פשוטה וברורה מאז ומעולם לכל יהודי, והיא - מרכזיותה של ארץ ישראל עבור כל יהודי.

ארץ ישראל היא צורך חיוני בחיי התורה והמצוות של כל יהודי מאמין, ומחמת זאת היא תופסת מקום עיקרי בתורה. שלושה סדרים מהתלמוד אי אפשר לקיים אלא בארץ ישראל: 'זרעים', 'קדשים' ו'טהרות'. חלק גדול של שלושת הסדרים האחרים קשור אף הוא בארץ ישראל, כמו: 'יומא', 'שקלים', 'חגיגה', המחצית השנייה של מסכת 'פסחים', פרקים אחרונים של מסכת 'סוכה', 'תענית', 'נזיר', 'סוטה', 'סנהדרין', 'מכות' ו'הוריות'. הסיכום מראה כי כמעט שני שלישים (!) של התלמוד תלויים בארץ ישראל. אותו יחס מספרי קיים גם בחומש³.

עד היכן הדברים מגיעים? אמרו חז"ל: 'אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ היו מצוינים במצוות, שכשאתם חוזרים לא יהיו עליכם כחדשים'⁴. כלומר, חז"ל קובעים שקיום המצוות בשלמות לא יתכן אלא בארץ.

ארץ ישראל היא שער השמים. הרמב"ן כותב על הפסוק: "...וזה שער השמים" - 'הוא בית המקדש, שהוא שער לעלות משם התפילות והקרבנות לשמים'⁵.

ארץ ישראל היא מקום הנבואה, וכפי שכתב והוכיח רבי יהודה הלוי ש'כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה'⁶.

בתורת הסוד מבואר שארץ ישראל היא מרכז העולם⁷, היא שורש כל העולם, וממנה ודרכה מתפרנס כל העולם. כתב על כך הרמב"ן: "ויש בה סוד עמוק, כי הארץ הזאת נדרשת בכל והיא הכל וכל הארצות מתפרנסות ממנה באמת"⁸.

ארץ ישראל נקראת בפסוק טבור הארץ: 'היושבי על טבור הארץ'⁹ וביארו חז"ל¹⁰ שהיא אמצעיתו של העולם - הנקודה הרוחנית בה נושקים העולם התחתון (קרי - העולם הגשמי המושג בחושינו) והעולם העליון¹¹.

עד היכן מגיעה מעלתה של ארץ ישראל, עד שאמרו חז"ל: "כל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוה, וכל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה"¹². יותר מכך אמרו חז"ל שם: "כל הדר בחו"ל כאילו עובד עבודה זרה"¹³.

יכולנו למנות מעלות נוספות של הארץ ולהדגיש את חשיבותה ומרכזיותה בחיי כל יהודי שומר מצוות, אך אין זו מטרת חיבור זה. נסתפק בציטוט דברי המדרש התולה את סבלם של ישראל בגולה באובדן ארץ ישראל: "ה' זוקף כפופים - ומי הם הכפופים? אלו ישראל שגלו לחוצה לארץ, שמיום שגלו מירושלים לא זקפו קומתם"¹⁴.

ב. חיוב העליה לארץ ופרטיו

³ שבט מוסר פ"ב, ל"ז ל"ט.

⁴ רבי אלחנן וסרמן, 'קובץ מאמרים' עמ' קכ"ט.

⁵ 'ספרי', דברים י"א.

⁶ רמב"ן, בראשית כ"ח י"ז.

⁷ 'נזיר' ב' י"ד.

⁸ 'ספרי' דברים י"א י"ב.

⁹ רמב"ן שם.

¹⁰ 'חזקאל ל"ח י"ב.

¹¹ מדרש תנחומא פ' קדושים י'

¹² ראה תענית דף ה' עמ' א': "אמר הקב"ה לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא לירושלים של מטה, ומי איכא (האם יש) ירושלים למעלה? אין (כן), דכתיב: 'ירושלים בנויה כעיר שחבורה לה יחדיו', וראה ברש"י שם.

¹³ כתובות ק"י.

¹⁴ כתובות ק"י.

¹⁵ 'שוחר טוב' קמ"ו. מקורות נוספים המדברים במעלת א"י ניתן למצוא לרוב בספר 'זאת הארץ' להרב מנחם גרילק וכן בספר 'ציון בית חיינו' להרב יואל שוורץ ועוד.

מלבד סגולותיה המיוחדות של הארץ וחשיבותה, כפי שהובא לעיל, הטילה התורה חיוב (מצוה) על כל יהודי לעלות ארצה, ולחילופין, אם הוא כבר נמצא בארץ חל עליו איסור לצאת את הארץ ללא סיבה.

"אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה או לישא אשה או להציל מן העכו"ם ויחזור לארץ, וכן יוצא הוא לסחורה. אבל לשכון בחוצה לארץ אסור אלא אם כן חזק שם הרעב עד..."¹⁶

הרמב"ן מונה את מצות ירושת הארץ והישיבה בה במנין תרי"ג המצוות:

"ואומר אני כי המצוה שחכמים מפליגים בה והוא דירת ארץ ישראל, עד שאמר¹⁷ כל היוצא ממנה ודר בחוצה לארץ יהא בעיניך כעובד עבודה זרה...הכל הוא ממצות עשה שנצטוונו לרשת את הארץ לשבת בה. אם כן היא מצות עשה לדורות, מתחייב כל אחד ממנו [מאתנו] ואפילו בזמן [ה]גלות".¹⁸

לדעת הרמב"ן אין זו מצוה כללית המוטלת על המלך או על הסנהדרין, אלא זו מצוה המוטלת על כל יחיד ויחיד. כמו כן מדגיש הרמב"ן שמצוה זו נוהגת גם בזמן הגלות. רוב הפוסקים כתבו שאף הרמב"ם, שלא מנה מצוה זו בתרי"ג המצוות שבספרו, מודה שמצוה זו קיימת ונוהגת גם היום.¹⁹ בשלב זה לא נמנה את הרבנים הרבים, מכל החוגים, שעודדו לעלות ארצה וליישב את הארץ, ואשר סברו שלא רק שאין איסור לעלות וליישב את הארץ בזמן הזה, אלא אדרבא, יש בכך מצוה גדולה. בהמשך הפרקים נמנה אותם - כל אחד בתקופה הרלוונטית לו.

מדוע לא הורו/מורים הרבנים לכל היהודים לעלות ארצה?

העובדה שכל יהודי מצווה לעלות ארצה מעוררת כמובן את השאלה כיצד זה נמצאו ונמצאים יהודים רבים, וביניהם מגדולי הדורות, שלא עלו/עולים ארצה? שאלה זו נשאל כבר בזמנו המהר"ם מרוטנבורג, שהיה מגדולי הראשונים (חי במאה השתים-עשרה), והוא עונה:

"...וששאלת - למה לא הלכו גדולי ישראל לשם [לארץ ישראל]? ... והיו צריכים להתבטל מלימודם ולשוט [לחפש] אחר מזונותם, ואמרינן [ואמרנו] בפרק מי שהוציאוהו דמותר לצאת מארץ ישראל לחו"ל אחר רבו ללמוד תורה, כל שכן שאין לילך מרבו בחו"ל לארץ ישראל, וכל שכן להתבטל מתלמודו ולשוט אחר מזונותיו".²⁰

כלומר, לחיוב העליה ארצה יש כללים וגבולות על פי ההלכה, וכיוון שתלמוד תורה דוחה את מצות יישוב ארץ ישראל ומתיר לצאת מהארץ לחו"ל (כגון למי שבארץ פרנסתו קשה עד שאינו מוצא זמן ללמוד תורה), כל שכן שמי שכבר נמצא בחו"ל והוא מסודר מבחינה רוחנית, ואם יבוא ארצה יהיה טרוד לפרנסתו וכדומה, עד שלא יוכל ללמוד כפי שהוא לומד בחו"ל - ודאי שאינו מחויב לעלות, ואולי אף אסור לו

¹⁶ רמב"ם הלכות מלכים ה' ט'.

¹⁷ כתובות דף ק"י.

¹⁸ הרמב"ן בהשגותיו לספר המצות של הרמב"ם, מצות עשה ד'.

¹⁹ ואף שבעל ה'מגילת אסתר' כתב בדעת הרמב"ם שבזמן הזה אין מצות יישוב ארץ ישראל נוהגת בגלל שלוש השבועות, כבר דחו האחרונים את דבריו. ע' שו"ת יחזה דעת חלק ה' סימן נ"ז ובחלק ג' סימן ס"ט בהרחבה.

²⁰ מצוטט ב'כל בו' ס' קכ"ז, וכן כתב ב'אורחות חיים' חלק ב, וכן התשב"ץ סימן תקס"א.

לעלות, שהרי הוכרע בהלכה שמצות תלמוד תורה דוחה את מצות ישיבת ארץ ישראל.

וכן אמרו בתלמוד: "כל זמן שברוך בן נריה קיים לא הניחו עזרא ועלה".²¹ כלומר, ישיבת ציון בבית שני התעכבה כל זמן שרבו של עזרא הסופר, מי שהיה מנהיגם של העולים, עדיין היה בין החיים.

וכן מצינו בתלמוד: "כשם שאסור לצאת מא"י לבבל - כך אסור לצאת מבבל לשאר ארצות",²² וביאר רש"י: "לפי שיש שם ישיבות המרביצות תורה תמיד" וביאר המאירי: "שכל מקום שחכמה ויראת חטא מצויים שם דינו כארץ ישראל, שכל מה שאמרו כל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה - לא אמרו אלא מפני שסתם חו"ל אין חכמה ויראת חטא מצויים בה לישראל לרוב הצרו, וסתם א"י - חכמה ויראת חטא בה, עד שמתוכם משיגים כבוד בוראם וזוכים להנות מזיו השכינה".

ר' שמואל קראסנעפיוסקי אשר שימש כרב עיר בחו"ל, פנה אל החפץ חיים בשאלה האם מותר לו לעלות ארצה, בשעה שעלייתו זו עלולה לגרום לביטול השיעור בתלמוד אותו היה מוסר לבני העיר. החפץ חיים ענה לו שענין ישיבת ארץ ישראל הוא ענין גדול, אך לימוד תורה הוא מצוה גדולה יותר, ובמיוחד בזמן הזה (המכתב נכתב בשנת תרע"א 1911) שהמינים החריבו את כלל ישראל, אסור לרבנים לעזוב את צעירי הצאן ללא רועה. ומסיים החפץ חיים: "וזה אחד מהטעמים שאנכי אינני נוסע לארץ הקודש".²³

גם ה'חזון-איש' כותב באגרת: "כי ארץ פולין אשר הישיבות קבועות בה והחסיד החפץ חיים שליט"א שוכן בה ושאר גדולי התורה והיראה, דינה כארץ ישראל, ושאר המדינות כחו"ל".²⁴

איסור שלושת השבועות²⁵

כנגד כל השיקולים שהובאו לעיל והמחייבים עליה ארצה, עומדים, לכאורה, דברי התלמוד²⁶ המזכיר שלוש שבועות שהשביע הקב"ה את ישראל ואומות העולם, כאשר שתי שבועות נוגעות לישראל והשלישית לאומות העולם:
א. "אחת - שלא יעלו ישראל בחומה",²⁷ רש"י שם: "יחד, ביד חזקה".
ב. "ואחת - שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם".
ג. "ואחת - שהשביע הקב"ה את העכו"ם [הגויים] שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי".

בהמשך שם מזכירה הגמרא שבועה נוספת כלפי עם ישראל: "שלא ירחקו את הקץ", כלומר - שלא יעשו מעשים המעכבים את הגאולה. היו שדייקו מזה שאדרבא, יש ענין לעשות מעשים לקירוב הגאולה, אך רש"י מזכיר גירסה אחרת בגמרא: "שלא ירחקו את הקץ", אשר לפיה נראה שאסור לעשות מעשים לקירוב הגאולה, אלא יש להמתין עד שהקב"ה יגאל את ישראל.

והנה עד לעת החדשה לא נזקקו כמעט הפוסקים לדון בסוגיה זו, שכן מספר העולים היה קטן ולא היה מצב של 'עליה ביחד' - ביד חזקה, אך על רקע התגברות העליה

²¹ מגילה ט"ז.

²² כתובות קי"א.

²³ מצוטט במרא דארעא ישראל חלק ב' עמ' כ"ח.. מן הראוי לציין שבעת שהיה כבר החפץ חיים זקן מופלג, בשנת תרפ"ה 1925, הוא ניסה להגשים את רצונו משכבר הימים ולעלות ארצה, ואף בנו לו בית בפ"ת, אך גדולי אירופה ביקשוהו שלא ישאיר אותם כצאן ללא רועה. וראה בספר חפץ חיים על התורה פרשת בא שבשנת תרפ"ז החליט הח"ח לעלות ואף שלח את חפציו לורשא, אך אשתו חלתה ונטרפה השעה. הדברים מסופרים מכלי ראשון בספרו של רבי בן ציון יאדלר: "בטוב ירושלים" עמ' של"ב, שם הוא מספר שרבו - רבי זרח ברוורמן, הוא שדאג להכין לחפץ חיים מקום מגורים בפ"ת ליד ישיבת לומז'ה.

²⁴ 'קובץ אגרות חזון' א', חלק א' אגרת קע"ז.

²⁵ ברור מקיף בסוגיה זו ערך הרב שמואל הכהן וינגרטן בספר 'השבעת' אתכם - עיונים ובידורים בענין שלוש השבועות, ראה שם מעמ' 13 והלאה.

²⁶ כתובות דף קי"א.

ארצה למן הרבע האחרון של המאה ה-19 נזקקו גדולי ישראל שאלה זו. רוב מנין ורוב בנין של גדולי ישראל בדורות האחרונים, וכפי שנראה בהמשך - אף קודם לכן, סברו שאין לחוש לשבועות, וזאת מטעמים שונים:

א. כתב בעל ה'אבני נזר':

"וכל הפוסקים [רי"ף, רמב"ם, רא"ש, טור ושולחן ערוך] לא הביאו דין החמש שבועות שנשבעו ישראל, דזה אין עסק בהלכה, דבאמת האדם עצמו כמו שהוא בגוף לא נצטוה, רק שורש הנשמה למעלה... על כן לא הביאו הפוסקים".²⁸

בעל האבני נזר מאריך שם²⁹ להוכיח שעם ישראל לא נשבעו לקבל את השבועות על עצמם, אלא, השבועה היתה לשורש נשמותיהם למעלה, על דרך מה שאמרו חז"ל שהתינוק קודם לידתו משביעים אותו - 'תהי צדיק ואל תהי רשע'.³⁰
ב. יש הסוברים שהשבועות התייחסו רק לגלות בבל.³¹
ג. דעת הגר"א שאיסור השבועות נאמר רק לענין בנין בית המקדש: "השבעתי אתכם - שלא יצאו מאליהם לבנות בית המקדש".³²
ד. ר' חיים ויטאל, תלמידו המובהק של האר"י ז"ל, מוכיח מתוך ספרי קבלה שהשבועות היו רק לאלף שנים:

"... השבעתי אתכם בנות ירושלים וכו' פירוש הדברים: כי הנה היתה השבועה הגדולה לאלה"ם שלא יעוררו את הגאולה עד שאותה האהבה תהיה בחפץ ורצון טוב כמו שכתוב עד שתחפץ, כבן העובד את אביו. ועיין בכל פלטרין דיליה ובכל גניזין דיליה, ולא כעבד העובד במשנה ולוקח השפחה ע"מ לקבל פרס. וכבר אמרו רבותינו ז"ל כי זמן השבועה היא עד אלף שנים כמו שאמרו ז"ל בברייתא דר' ישמעאל בפרקי היכלות ע"פ דניאל".³³

ה. טענה נוספת ועיקרית שהזכירו הפוסקים, בעיקר לאחר הצהרת בלפור (תרע"ז 1917), ועוד יותר לאחר שהוחלט בשנת תרפ"א 1921 על ידי 'חבר הלאומים' להטיל על בריטניה את ביצוע הצהרת בלפור, היא, שכיוון שיש רשות מאומות העולם לעלות - פקע איסור השבועות. וכך כתב אז אחד מגדולי הדור, ר' מאיר שמחה מדווינסקי, בעל ספר 'אור שמח':

"כעת הסבה ההשגחה אשר באספת הממלכות הנאורות בסן-רמו, ניתן צו אשר ארץ ישראל תהיה לעם ישראל, וכיוון שסר פחד השבועות וברשיון המלכים - קמה מצות ישוב ארץ ישראל, ששקולה כנגד כל המצוות - למקומה, מצווה על כל איש לסייע בכל יכולתו לקיים מצוה זו".³⁴

ברוח דומה כתבו רבי עקיבא יוסף שלזינגר³⁵ וה'אבני נזר'³⁶ וכן מדויק במהרש"א בכתובות.³⁷

²⁸ שו"ת 'אבני נזר' חלק יורה-דעה סימן תנ"ד אות נ'.

²⁹ שם - אותיות מ"ד, מ"ה.

³⁰ נידה דף ל' עמ' ב'.

³¹ 'ההפלאה' מובא ב'אבני נזר' תנ"ד אות מ"ב, וכן דעת ר' ישראל יהושע מקוטנא בספרו 'ישועות מלכו' סימן ס"ו, וכן יש המדייקים מדברי רש"י שיר השירים ב' ז'.

³² סידור הגר"א בנגלה ונסתר בפירושו על שיר השירים ב' ז' (דף מ"ח).

³³ ספר עין חיים - הקדמת מוהרח"ו על שער ההקדמות.

³⁴ 'אוצר הארץ' תרפ"ד עמ' פ"ג, מצוטט בספר 'השבעתי אתכם' לרב שמואל הכהן וינגרטן עמ' 25.

³⁵ 'ברית עולם' דף מ"ט.

³⁶ 'אבני נזר' חלק יו"ד סימן תנ"ד אות נ"ו.

מן הראוי לציין שאף הרב קלישר, מראשי הציונות הדתית, התייחס לשבועות. בתשובה לטענה כי תעמולתו ליישוב המוני בארץ ישראל היא בניגוד לשבועה שלא יעלו בחומה, ענה הרב:

"האזהרה 'מה תעירו ומה תעוררו' היא רק לבל נעלה ביד חזקה לחומות ירושלים כמפורש בש"ס... ופירש רש"י: 'בחזקה', וגם שלא ימרדו באומות... ולא השביענו רק שלא נהיה מן המעפילים לעלות ההרה בחזקה... כן ישוב בעל המסיבות יתבודך לנו [כמו שהיה ברשיון כורש בימי נחמיה]"³⁸.

בצורה דומה כותב הרב אלקלעי, גם הוא מראשי הציונות הדתית:

"ומושבעים אנו מפי נביאי האמת שלא נמרוד באומות העולם חס ושלום... חלילה לנו מעשות כדבר הרע הזה, להרים יד נגד אדוני הארץ, כי אם בבקשה ובתחנונים... והקב"ה יטה את לב מלכי הארץ לתת את שאלתם..."³⁹.

נמצא שלדעת רוב גדולי ישראל, מאחר שניתנה הסכמת האומות לשיבת ישראל לארצם - מותר ואף חובה לעלות ארצה - אף בהמון (על עליית יחידים וקבוצות קטנות לא היה מעולם וויכוח שאין בזה משום התגרות באומות או דחיקת הקץ).⁴⁰

ג. בין ישוב ארץ ישראל להקמת מדינה חילונית

יש להבחין בין הסכמתם ועידודם של גדולי ישראל לעלייה ארצה, לבין יחסם המסויג להקמת מדינה יהודית-חילונית לפני ביאת המשיח, כאשר לפי הנתונים דאז היה בזה חשש שהקמת מדינה כזו תגרום ליהודים רבים להפסיק לצפות לגאולה השלמה לה חיו כל הדורות, וכן עלולה מדינה כזו לשמש כמכשיר להעברה על הדת. גדולי ישראל בדיוניהם ב'הכנסיה הגדולה' במריבנד (תרצ"ז 1937) דנו בשאלת החלוקה של ארץ ישראל והקמת מדינה יהודית על שטח קטן מאדמות הארץ - כפי שהציעה אז ועדת פיל הבריטית. הדעות בשאלה זו היו חלוקות, בין השוללים היו גדולי רבני ליטא: הרב אלחנן וסרמן - תלמידו המובהק של החפץ חיים, הרב אהרון קוטלר, הרב מנחם זמבא מפולין, הרב דושינסקי - רבה של היהדות החרדית בירושלים וכל רבני הונגריה, וכן, מסר רבי אלחנן וסרמן, נוטה דעתו של רבי חיים עוזר גרודז'נסקי - מי שהיה באותן שנים רבם של כל בני הגולה. דעתם היתה שיש לדחות את ההצעה על דבר הקמת מדינה יהודית, מפני שזהו כעין כפירה באמונה בביאת המשיח (החשש היה שהתנועה הציונית החילונית, על ידי תעמולתה הרחבה תתאר את המדינה הזאת כאילו יש בה משום גאולה שלמה),⁴¹ ובפרט חששו שמדינה יהודית קטנה זו תיבנה על יסודות הכפירה, דבר שיש בו חילול שם שמים (יש לזכור שכל המוסדות הטרומ-ממלכתיים כמו 'הועד הלאומי', 'הסוכנות' ועוד היו אז בידים חילוניות, עובדה שעל סיבתה נעמוד בהמשך).⁴² כנגדם טענו אלו שצידדו

³⁷ דף קי"א עמ' א', בדיבור המתחיל "שלא יעלו בחומה".

³⁸ 'דרישת ציון' מהדורת ד"ר קלוזנר עמ' קמ"ז.

³⁹ כתבי הרב קלישר, הוצ' קלוזנר עמ' ל"ח.

⁴⁰ כן מדויק במהרש"א כתובות ק"א עמ' א' ד"ה 'שלא יעלו בחומה', וע' מאמרו של רבי רפאל קצנלנבוגן "שינוי במקומו עומד" בהמעין תשרי תשכ"ח.

⁴¹ כך מבואר במסמך רשמי שהוצא ע"י מזכירות מועצת גדולי התורה על דיוני המועצה בבעית א", ח' אלול תרצ"ז, מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר" עמ' 281.

⁴² עיתון "הפרדס" שנה י"א חוברת ז' עמ' 8. הדברים נכתבו סמוך לאירועים המתוארים ומצוטטים בספרו של צבי וינמן "מקטוביץ ועד ה' באייר" עמ' 283. כדאי לדעת שבספר: "התקופה הגדולה" הושמטו שמותיהם של ר' אלחנן וסרמן ור' אהרן קוטלר בצד השוללים את הצעת החלוקה, וכמו כן נכתב שם בצורה פסקנית שרוב גדולי

בהסכמה להצעת החלוקה (האדמור"ים מבויאן, סדיגורה, הרב צירלזון, הרב זלמן סורוצקין ועוד): "כי אפשר להסכים לפי חוקי התורה להקים מדינה יהודית בחלקה של הארץ ישראל, בלי לכפור על ידי כך באמונת ביאת הגואל, ואין לחשוש ש'החופשיים' ירדפו במדינה היהודית את הדת, ועל כן אסור לדחות בהחלט [בהחלטיות] דבר מדינה יהודית אלא צריך לדרוש את הרחבת גבולותיה ולחייב שחוקת מדינת היהודים תהא על יסודות הדת והמסורה..."⁴³.

בהחלטות שנתקבלו על ידי מועצת גדולי התורה בסיכום הדיונים בכנסיה הגדולה הודגש כי הגאולה השלמה תבוא רק על ידי המשיח, וכי קיום מדינה יהודית אפשרי רק אם המדינה תכיר בחוקי התורה כחוקה היסודית שלה ושהנהלת המדינה תהיה על פי התורה.⁴⁴

נמצא, שהכרה של היהדות החרדית במדינה יהודית אשר אינה מתנהלת על פי התורה לא תוכל לעולם להיות הכרה 'דה יורה' (לכתחילה), אלא רק הכרה 'דה פקטו' (בדיעבד).

יש להדגיש, שבנוסף לכך גדולי ישראל התנגדו ומתנגדים לכל פעילות אשר יש בה משום התגרות באומות ובכלל זה הערבים. לכן הם טענו מאז ומתמיד שיש לבוא עם הערבים לידי הסכמה ולא לנקר את עיניהם מתוך התנשאות וגאווה, באשר מלבד האיסור להתגרות באומות אותו הזכרנו, ציוותה אותנו התורה: "הצפינו עצמכם"⁴⁵, ואמרו חז"ל במדרש: "אם ראיתם אותו [את עשו] מבקש להתגרות בכם - אל תעמדו כנגדו, אלא הצפינו עצמכם ממנו עד שיעבור עולמו..."⁴⁶ במילים אחרות - אל תבלטו, אל תשכחו שאתם עדיין בגלות, מוקפים מסביב במאות מיליוני ערבים. ההתעלמות מהמרכיב הגלותי שבהויה היהודית של קודם ביאת המשיח היא טעות מסוכנת, והיא בבחינת לסמוך על הנס, וכבר אמרו בתלמוד שאין לסמוך על הנס.⁴⁷ כפי שנראה בפרקים המאוחרים יותר, הפרעות והפוגרומים מצד הערבים פרצו רק לאחר שההנהגה בארץ עברה לידי התנועה הציונית ובני העליות החילוניות של שנות העשרים (עליה שלישית ורביעית) ניקרו את עיני הערבים בהתנהגותם המתנשאת ובהפגנת רצונם להשתלט עליהם. התגרות זו באומות היא שהולידה את השנאה התהומית בין שני העמים והיא אשר גרמה לנחלי הדם היהודי שנשפך מאז ועד היום.

ישראל הסכימו להצעה בדבר הקמת הדינה 'הודית', בשעה שבהחלטות מועצת גדולי התורה לא דובר כלל על הקמת מדינה. פרטים - צבי וינמן "מקטוביץ עד ה' באייר" עמ' 282-285.

⁴³ שם.

⁴⁴ ההחלטות בלשון מצוטטות ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 279.

⁴⁵ דברים ב' ג'.

⁴⁶ דברים רבה א' י"ט, ילקוט שמעוני רמז תת"ו.

⁴⁷ שבת דף ל"ב עמ' א'. דברים ברורים בנושא זה של איסור התגרות באומות עיין - 'קובץ מאמרים' לר' אלחנן וסרמן עמ' קכ"ג, וכן 'מכתבים ומאמרים' לרב שך חלק א' מכתב י"ב ועוד מכתבים שם.

2. הארץ ויישובה עד לחידוש היישוב (עד שנת ה'ת"ק 1740)

קודם שניגש לבירור דעת גדולי ישראל על העליה וההתיישבות בעת החדשה, מן הראוי לתאר בקצרה את אשר עבר על הארץ במשך אלף ושבע מאות השנים שחלפו מאז יציאת עם ישראל לגלות ועד תחילת שיבת ציון. תאור זה בכחו להאיר את הקשיים בפניהם עמדו מחדשי היישוב בעת החדשה, עת באו ליישב כברת ארץ אשר הפכה במשך שנות הגלות הארוכות למדבר שממה, השורץ שודדים ומועד למחלות ופגעי טבע.

תולדות ארץ ישראל למן חורבן בית שני (70 לספ') ועד לחידוש היישוב הינם מסכת ארוכה של מלחמות בהן עברה הארץ מיד ליד לא פחות מעשרים פעם. לחוסר היציבות של השלטון היתה השפעה הרסנית על הארץ - הן מבחינה כלכלית והן מבחינה בטחונית. מלבד זאת, תנאי הארץ הקשים: הבצורות, המחלות ורעידות האדמה הפכו את העליה לארץ לא פעם, לענין הגובל בפיקוח נפש. מסיבה זו לא רבו העולים אליה בפרק זמן זה, אולם מאידך, בתקופות שהיה קל יותר לחיות בארץ - השתדלו היהודים לעלות.

פרופ' מרדכי אליאב: "המלחמות המרובות והכיבושים התכופים הפכו את ארץ ישראל לארץ אוכלת יושביה. החרב היה מרובה מן הבנוי, הדרכים היו עזובות והאדמה היתה לשממה. בני היישוב היהודי הקטן סבלו קשות מהתנכלות השלטון, מאיבת האוכלוסייה ומפגעי האקלים... ועם כל זאת המשיכו לקיים את מצות יישוב ארץ ישראל ושמרו על רציפות הקשר שבין עם וארצו".⁴⁸

המניעים לעליות בתקופה ארוכה זו היו תמיד בעלי רקע דתי: לקיים את מצות יישוב ארץ ישראל, להמצא נוכח פתח השמים, לעורר את השכינה לשוב לציון וכדומה. ולכן, כפי שנראה, בין העולים מצויים היו דווקא רבים מגדולי ישראל שעזבו עולם ומלואו ובאו לארץ ישראל לרצות את אבניה ולחונן את עפרה.

ראוי לשים לב לנקודה מעניינת: במשך תקופה ארוכה זו, לא הופיע ארץ ישראל בשמה על המפה הפוליטית של העולם. היא היתה תמיד רק חלק מפרובינציה גדולה יותר: רומית, ביזנטית, פרסית, ערבית או תורכית. גם בתקופה הצלבנית כאשר קמה בארץ, לתקופה קצרה (1099-1187), יחידה פוליטית עצמאית ("ממלכת ירושלים") - לא היתה זו אלא כעין קולוניה של מדינות אירופה אשר תמכו בה בכסף ובחיילים (אבירים). בערים כמו מושבות של סוחרים שנהנו מאוטונומיה, ובראשן עמד 'קונסול' שמונה מטעם שלטונות ארץ המולדת אשר באירופה. הכובשים לא התיישבו כמעט בשטח חקלאי, שטחים אלו נשארו בידי האוכלוסייה המקומית.⁴⁹ כלומר, הצלבנים נהגו בארץ ככובשים ולא כתושבים, ולכן גם לא פיתחו בארץ תרבות ייחודית משלהם, בהיותם סמוכים על שולחן מדינות מוצאם.

⁴⁸ בהקדמה לספרו: "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' - י"א.

⁴⁹ רפל, תולדות א"י, כרך ב' עמ' 8 - 396.

החוקר משה שרון: "מסתבר מתוך עיון וחקירה, כי תולדות ארץ ישראל קשורים קשר אמיץ כל כך בתולדות עם ישראל, עד שכאשר זה [עם ישראל] איננו קיים כיחידה מדינית עצמאית בה - אין לה [לארץ] היסטוריה משלה".⁵⁰

נקודות ציון בתולדות הארץ וישובה⁵¹

♦ לאחר חורבן הבית השני (70 לספ'), ועוד יותר לאחר מרד בר כוכבא (134 לספ') נשארו בארץ רק יהודים מעטים, הרוב הושמדו או הוגלו. על חורבות ירושלים הוקמה מושבה רומית ('אליה קפיטולינה') ועל היהודים נאסרה הישיבה בירושלים ובסביבתה. למרות הגזרות הכלכליות והמצב הרוחני הקשה של הישוב נמשכה היצירה הרוחנית בארץ ובאה לידי ביטוי בחתימת המשנה בארץ על ידי רבי יהודה הנשיא (סוף המאה השנייה לספ'), בחיבור התלמוד הירושלמי על ידי רבי יוחנן כמאה שנים אחר כך, בקביעת עיבור השנה רק על ידי חכמי ארץ ישראל, בקיום ישיבות בארץ ישראל ובנהירה של תלמידי חכמים ממרכזי הגלות (אף מבבל) ללמוד תורה בארץ.

♦ במאה הרביעית מוכרזת הנצרות כדת הרשמית של האימפריה הרומית, דבר הגורם לרדיפת היהדות בעולם ובמיוחד בארץ ישראל המוכרזת כקדושה לנצרות. השפלת היהודים והמצאותם בגלות נתפסת כאישור לטענות הנוצרים שהקב"ה, כביכול, עזב את עם ישראל ובחר בהם. אט אט, בעקבות הרדיפות, מועתק המרכז הרוחני מארץ ישראל לבבל (סוד עיבור השנים הועבר לגולה בשנת 359 לספ').

♦ במאה החמישית נשללת מיהודי הארץ, בין היתר, הזכות לשרת בצבא והם נדחקים מעבודת האדמה. הנצרות מצליחה אז לבטל את מוסד הנשיאות, ובזה בטלה מן העולם ההנהגה היהודית המרכזית שמרכזה היה בארץ.

♦ בשנת 614 כובשים הפרסים את הארץ.

♦ במאה השביעית (628 לספ') כובש הרקליוס הביזנטי את הארץ. הוא מוסר את יהודי הארץ בידי הנוצרים, והללו עורכים בהם טבח. היישוב היהודי בארץ מתדלדל והופך למיעוט חסר משקל. מעתה אין כמעט הבדל בין המרכז שבארץ ישראל לבין המרכזים היהודיים שהתפתחו בינתיים בגולה.

♦ בשנת 638 לספ' כובשים הערבים את הארץ, חופש הדת מושב על כנו וניתן ליהודים לחזור ולפתח את חייהם הקהילתיים ללא הפרעה. מתחדש יישובה היהודי של ירושלים, קמה קהילה יהודית ברמלה, וכן נמצאות קהילות יהודיות בטבריה ובחברון. מתוך מסמכים שנתגלו בגניזה של קהיר עולה כי:

"במאות הראשונות לשלטון הערבי היתה הארץ מוקד לעליה לרגל ואף להתיישבות של יהודים. משאת נפשם של עולי הרגל היתה ירושלים... בעיקר מצטייר קיומה של אוכלוסייה ניכרת של יהודים... בירושלים. עולי רגל מארצות קרובות ורחוקות הצטרפו ליהודי ירושלים, מי לישיבת ארעי ומי לישיבת קבע. מתוך הגניזה אנו למדים על יהודי מארץ רוסיה שניסה לעלות ארצה! בין העולים רבו 'אבלי ציון', אנשים אשר התנזרו מהנאות העולם הזה ופסקו לעסוק במסחר ובמלאכה, כדי להקדיש את כל זמנם לתפילה ולתחינה ליד שרידיו של המקדש החרב".⁵²

⁵⁰ רפל, תולדות א"י, כרך ב', עמ' 447. יש להעיר על דבריו שההיסטוריה של א"י אינה תלויה דוקא בקיום מדינה יהודית עצמאית בארץ כמו שהיא תלויה במציאותם של יהודים בארץ. בהמשך החיבור נראה כיצד במקביל לתהליך של שיבת ציון הפכה א"י למקום אליו נשואות עיני האומות כולן - עוד באמצע המאה ה-19 - הרבה לפני שחלמו על הקמת מדינה יהודית.

⁵¹ מלוקט מתוך "תולדות א"י, ועוד ספרים

⁵² תולדות א"י, כרך ב', עמ' 7-376.

מאיך, תקופת השלטון הערבי היתה תקופה של חוסר בטחון מחוץ: מרידות ומסעות פלישה זעזעו מדי פעם את הארץ, הארץ עברה ידיים - משליטי בית אומיה לשליטי בית עבאס, הארץ נכבשה שוב על ידי איבן טולון ב-868, גדודי הקרמטים פלשו ארצה פעמיים (ב-971 ו-977), בשנת 975 חדר ארצה צבא ביזנטי, מרידות של בדווים פרצו בשנים 898, 1024, 1042.

בשנת 1070 חדרו ארצה גדודים של תורכים סלג'וקים והשתלטו על הארץ, אך ב-1078 הצליחו הפאטמים לשוב ולכבוש את ירושלים והדרום. 1080 - טוטוש הסלג'וקי כובש את הארץ, 1090 - הפטימים כובשים שוב את הארץ. כמובן שכל כיבוש כזה גרר הרס וחורבן של ערים שלמות. לא פעם הואשמו היהודים בסיוע לצד שכנגד ונענשו בטבח ובביזה.

מלבד זאת פקדו את הארץ רעידות אדמה בשנים 1016 ו-1033. בשנת 1099 כובשים הצלבנים הנוצרים את הארץ. היהודים נוטלים חלק פעיל בהגנת ירושלים וחיפה. כותב כרוניקות גרמני בן המאה ה-12 מספר על יהודי חיפה:

"התושבים היהודים עלו על החומות עם בנשק ביד, וערכו פעולות הגנה לרוב, עד כי הנוצרים שהוכו מכות שונות במשך חמש עשרה יום, משכו ידם מכל התקפה נוספת, כשהם מיואשים לחלוטין".⁵³

אך לבסוף הם נטבחים עם מרבית האוכלוסייה - יהודים ומוסלמים, חלק מהיהודים נמכר לעבדים.

בשנת 1187 כובשים המוסלמים בראשות צלאח א-דין את הארץ מהצלבנים, בשנת 1191 חוזרים הצלבנים, במסע צלב שני, וכובשים שוב חלק מהארץ, אך גם מסעי הצלב השלישי, הרביעי והחמישי, לא הועילו לנוצרים לכבוש שוב את ירושלים. חולשת מדינת הצלבנים הביאה לגידול היישוב היהודי בארץ:

"באותה תקופה החלה עלייה ניכרת של יהודים לארץ ישראל, ביחוד מתחומי השלטון של האיסלאם... ומעל לכל הגעגועים הנצחיים לארץ האבות - עודדו לעלייה ארצה גם רבים מיהודי אירופה... תנועות משיחיות מתעוררות במאה ה-13 באירופה והעלייה גברה והלכה... כוונתם היתה לבוא ולהשתקע בארץ..."⁵⁴

בשנת 1260 כובשים המונגולים והטטרים את הארץ, אך מגורשים על ידי הממלוכים.

בשנת 1299 חוזרים המונגולים וכובשים את הארץ, אך ב-1303 הם מגורשים שוב. שנת 1240 - היא שנת 5000 לבריאת העולם. העולם נכנס לאלף השישי, אשר הוא כנגד היום השישי אשר בו נברא האדם - נזר הבריאה, הרומז למשיח⁵⁵, הרקע לעליות בתקופה זו הוא הציפיות המשיחיות.

בשנת 1211 - **שלוש מאות רבנים מצרפת ואנגליה עולים ארצה**, "אליהם הצטרפו, כנראה, גם חלקים נכבדים מקהילות צרפת ואנגליה. בקרב העולים נמצאו בעלי שם בתורה ובמצוות מבין בעלי התוספות, כר' שמשון משאנץ ור' יהונתן הכהן מלוניל, עוד לא עבר דור אחד והארץ הפכה למרכז רוחני לקהילות ישראל".⁵⁶

בשנת 1256 - **עולה ארצה ר' יחיאל מפריז, גדול רבניה של צרפת בדור ההוא, מבעלי התוספות...** "ישיבת פריז" בעכו פתחה שעריה בפני יהודי המזרח.

בשנת 1263 - **עולה ארצה מספרד ר' משה בן נחמן (הרמב"ן), מכתבו המפורסם לבנו הוא עדות טובה ביותר למצבו של היישוב היהודי, וכך כותב הרמב"ן:**

⁵³ שם עמ' 413.

⁵⁴ שם עמ' 410.

⁵⁵ ע' רמב"ן בראשית ב' ג'.

⁵⁶ רפ"ל, תולדות א"י, כרך ב', עמ' 411.

"ומה אגיד לכם בענין הארץ כי רבה העזובה וגדול השממון, וכללו של דבר, כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו, ואין ישראל בתוכה [בירושלים]... כי מעת באו הטטרים ברחו משם, ומהם שנהרגו בחרבם, רק שני אחים צבעים.. ואליהם יאספו עד מניין מתפללים בשבתות... כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זוכה".⁵⁷

♦ בשנת 1286 העליה מגרמניה הגיע לממדים כה גדולים עד שהקיסר הגרמני ציווה על החרמת רכושם של היהודים הנמלטים למדינת הצלבנים. גם ר' מאיר מרוטנבורג, מנהיגה של יהדות גרמניה, ניסה לעשות דרכו לארץ - אך נתפס והושלך לכלא עד מותו.

♦ בשנת 1291 משלימה הקיסרות המצרית הממלוכית את כיבוש הארץ מהצלבנים בכיבוש עכו, תוך עשית טבח נוראי ביהודים ובנוצרים, והחרבת כל ערי החוף - דבר הגורם להרס קשרי המסחר הימי. השפלה הופכת לשממה. כיוון שמרכזם בקאהיר - מזניחים הממלוכים את הארץ, דבר הגורם לכך שהשבטים הבדווים הופכים לשליטיה האמיתיים של הארץ. הם משתלטים על כל האזורים הפוריים, ומגיעים עד שערי ירושלים ממש. מעשי שוד הופכים למעשים שבכל יום והארץ הופכת לארץ גזירה. כותב פליכס פאברי, נוסע שביקר בארץ בסוף המאה ה-15:

"הארץ יכולה היתה להיות טובה ופוריה, אילו היו אנשים לשכון בה ולעבדה, אכן חלקה הגדול של ארץ הקודש הוא מדבר".⁵⁸

♦ בשנת 1517 - כובשת הקיסרות התורכית (עות'מאנית) את הארץ. במשך אותה מאה מצליח השלטון שבקושטא לשמור על הסדר והבטחון בארץ. על רקע זה, וכן בעקבות גרוש ספרד (1492) עולים לארץ אלפים:

"עולים אלה, כיוון שהביאו איתם כשרון מעשה, יוזמה ולעיתים אף הון וניסיון רב, גילו מקורות חדשים לכלכלה ולמחיה. נוסדו אז בתי מלאכה וחרושת, וכן עלו יפה ניסיונות חדשים בדיג... והניסיון להקים יישוב חקלאי מבוסס על גידול מטעים ופלחה בגליל התחתון...".⁵⁹

♦ היישוב בירושלים גדל עד כדי 300-400 משפחות, אך השלטונות רדפו את היישוב על ידי מיסוי כבד ומנעו את התרחבותו. יהודי ירושלים במסירות נפש משחררים את תלמידי החכמים ממש, חוץ ממס הגולגולת כדי למשוך תלמידי חכמים לירושלים.

♦ תקופה זו ידועה כתקופת הזוהר של צפת, שנהנתה אז ממצב בטחוני טוב:

"בלב רבים מהרבנים ומגדולי התורה התעוררה השאיפה להקים מחדש מרכז דתי ורוחני בארץ הקודש, אשר ישמש אתחלתא דגאולה ויכשיר את הקרקע לפניה. עשרות ומאות תלמידי חכמים מכל קצוות הגולה החלו לזרום לצפת ועד מהרה הפכה העיר למרכז הרוחני של האומה".⁶⁰

כצעד נוסף בהכשרת הקרקע לגאולה, מנסה מהר"י בי רב, מי שעמד אז בראש חכמי צפת, לחדש את ה"סמיכה", כדי לחדש את התוקף המשפטי של בתי הדין ("ואשיבה

⁵⁷מצוטט ב:בן-אריה, "ירושלים במאה ה-19" עמ' 27.

⁵⁸ רפ"ל, תולדות א"י, כרך ב', עמ' 462.

⁵⁹ רפ"ל, תולדות א"י, כרך ב', עמ' 478.

⁶⁰ שם עמ' 485.

שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחילה" ורק אחר כך: "ציון במשפט תפדה"). בין גדולי התורה בצפת של אותם ימים אנו מוצאים את רבי יוסף קארו - מחבר השולחן ערוך, המב"ט, רבי שלמה אלקבץ, הרמ"ק, ר' דוד בן זמרה, האלשיך, הרב אזכרי - בעל ספר 'חרדים', ר' משה בן מכיר מחבר ספר 'סדר היום' (הקים וניהל ישיבה ביישוב 'עין זיתים'), האר"י ז"ל, ר' חיים ויטאל, ועוד ועוד.

בגליל היו באותה תקופה 12-13 יישובים יהודיים, מהם שלושה עירוניים ועשרה יישובים כפריים, בהם עסקו עשרות משפחות יהודיות בחקלאות!⁶¹

• במאה השש עשרה יוזמים דונה גראסיה וחתנה דון יוסף נשיא את הקמת טבריה השוממה. הם דואגים להקיפה חומה ובונים בה בתים ובית כנסת, ואף נפתחת בה ישיבה: "הנוסע התימני זכריה אלצ'אהרי שביקר בארץ בשנת 1567 מרבה להלל את ישיבת טבריה וחכמיה".⁶² יצוין שכאשר נאלץ ר' ישעיה הורוביץ, מחבר ספר השל"ה, לברוח בשנת 1624 על נפשו מירושלים - נמלט לבסוף לטבריה.

• עקב החלשותה של הקיסרות - חלה התפוררות שלטונית גם במחוזות של ארץ ישראל. הורעו תנאי הבטחון ואמצעי המחיה, המושלים פעלו להעשיר את עצמם על ידי סחיטת התושבים, והחיילים - שהיו לרוב שכירי חרב, ניצלו את סמכויותיהם להתעמר באוכלוסייה. שבטי בדווים וחבורות שודדים פשטו בארץ, וכל תנועה בדרכים היתה בחזקת סכנה.

• בשנת 1567 נבזזת צפת לראשונה על ידי שבטי הבדווים. היהודים בורחים אל הכפרים וההרים שבסביבה. מושל העיר מענה את היהודים במעשי עוול וחמס ואין השלטון הרופף מושיע. מוסדות התורה מתמוטטים ורבים עוזבים את העיר. 1587 - השוד הגדול בצפת בו נהרס בית הדפוס העברי הראשון. 1599 - רעב בעיר עקב בצורת וארבה. 1602 - מגיפה בעיר, 1604 - נשדדת העיר ונבזזת על ידי דרוזים, 1613 - העיר נחרבת בידי ערבים. 1628 - הדרוזים לוכדים את העיר ושודדים את היהודים, ושוב בשנת 1656 - מחריבים את היישוב היהודי.

• בשנת 1660 בשל מרד הדרוזים נחרבת טבריה כליל, ועמה מתבטלים רוב היישובים היהודיים החקלאיים שבגליל.

• בשנת 1621 - עולה השל"ה לירושלים. מטרתו - לפתח את היישוב: "כי רבים יבואו שמה וירצו ליחבר [להתחבר] לי, השם יתן לי חיים ובריאות שאעשה נפלאות בתלמוד תורה ובהנהגת הציבור".⁶³

• התאוששות היישוב היהודי בירושלים היתה קצרת ימים: בשנת 1625 קונה את משרת הפחה של ירושלים עריץ רודף בצע, וימי שלטונו היו מן הקודרים ביותר שידעה העיר: היהודים נשדדו, הוטלו עליהם מסים כבדים, וראשי הקהילה נחבשו בבית האסורים, היהודים נאלצו ללוות בריבית קצוצה מן הערבים כדי לפדותם, והחובות הלכו ותפחו. לעיתים הם נאלצו לברוח מן העיר (1663).

"מבחינה כלכלית לא היתה עוד ליהודי ירושלים כל תקווה להיחלץ מהמצוקה, שכן גם בעבודה לא הורשו לעסוק, ומסחר לא היה קיים בארץ".⁶⁴

• בשנת 1700 - עליית ר' יהודה חסיד ומאות חסידיו לירושלים, כשבדרך הם עורכים מסע תשובה ברחבי פולין והונגריה. פעם ראשונה מזה מאות שנים שעולה ארצה קבוצה מיהודי אשכנז. הופעתם האירופית היתה לצנינים בעיני הערבים אשר הלכו להם כסף בריבית של 100% ויותר. ימים ספורים לאחר בואם ארצה נפטר מנהיגם והם נשארו ללא מנהיג. משלא הצליחו לעמוד בתשלום חובותיהם לבעלי הבתים הערבים, נקהלו בשנת 1721 הנושים הערביים ושרפו את בית הכנסת של האשכנזים על ספרי התורה שבו. רבים מהעולים נהרגו והשאר נתפזרו לכל עבר. ומאז במשך

⁶¹ שם עמ' 484.

⁶² שם עמ' 493.

⁶³ מתוך מכתבו לבנו, מצוטט ב"תולדות א"י" כרך ב', עמ' 497.

⁶⁴ תולדות א"י, כרך ב', עמ' 506.

כמאה שנה נרדף כל יהודי בעל חזות אשכנזית שהעז להופיע בירושלים. ארבעים החצרות שהצליחו העולים לרכוש בירושלים - הופקעו על ידי הנושים הערבים.

סיכום:

♦ אוכלוסיית הארץ מנתה בראשית התקופה העות'מאנית כמאה אלף נפש⁶⁵ לעומת הערכה של כמה מיליונים בתקופה הביזנטית.⁶⁶ הידלדלות האוכלוסייה מעידה על המצב הקשה ששרר בארץ - הן מבחינה כלכלית והן מבחינה בטחונית, וזאת עקב הזנחת הארץ מצד השלטון המרכזי בקושטא אשר היה עסוק במלחמות מבחוח. הזנחה זו גרמה לכך שמספר משפחות מיוחסות של אפנדים ניצלו את השלטון להתעשרותם הפרטית, כשהשחיתות עושה שמות בכל חלקה טובה. השלטון המרכזי לא היה מעוניין לריב עם אותן משפחות, וכל זמן שהן גבו את המסים והעבירו לידיו השלטון המרכזי - העלימו השלטונות עין והניחו לאותם אפנדים לרדות ביושבי הארץ. מצב זה הפך את החיים בארץ, ועוד יותר את העליה אליה - לנסיון קשה מאוד, ובזמנים רבים אף ביטל את מצות העליה ארצה משום שכמעט לא היתה יכולת להתקיים בה.

♦ מצד שני - נוכחנו עד כמה חיבבו היהודים את הארץ, ועד כמה הם ניסו - ככל שיכלו, לעלות אליה, להתישב בה ולפתח בה מוסדות תורה ויראה, שהרי מקרא מלא הוא: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".⁶⁷

♦ היהודים גם לא מאסו בהתישבות חקלאית ובחרושת, אלא אדרבא - באותם זמנים ובאותם מקומות שהניחו להם - הקימו יישובים הבנויים על חקלאות וחרושת. גם לאחוז בנשק הם ידעו כשצריך היה, אף שבדרך כלל היה אסור להם לשאת נשק.

⁶⁵ תולדות א"י - עמ' 469.

⁶⁶ שם עמ' 451.

⁶⁷ ישעיהו ב' ג'.

3. הרקע במקורות לחידוש היישוב (החל משנת ת"ק 1740)

א. מהו הזמן המסוגל לגאולה?

כתב הרמב"ן:

"דע כי ששת ימי בראשית הם כל ימות עולם, כי קיומו יהיה ששת אלפים שנה, שלכך אמרו: יומו של הקב"ה אלף שנה... ביום השישי בבקר - "תוצא הארץ נפש חיה"... ואז [ואחר כך] - נברא האדם בצלם אלוקים... זהו בן דוד הנעשה בצלם אלוקים..."⁶⁸.

כלומר, בריאת אדם הראשון מרמזת לביאת המשיח, וכשם שבריאת האדם היתה ביום השישי לאחר בריאת יתר הברואים - כמו כן אורו של משיח עתיד לנצנץ אחר מלכותו של אומות העולם.
ביתר פירוט כתב על כך הגר"א בפירושו לספרא דצניעותא:

"ודע שכל אלו הימים הן רמז לששת אלפים שנה... וכל הפרטים שהן בששה ימים אלו הן מתנהגין ב-ו' אלפים כל אחד ביומו ובשעתו. ומכאן תדע קץ הגאולה שהוא בעתה [על שם הפסוק 'אני ה' בעתה אחישנה']... ומשביע אני את הקורא בה' אלוקי ישראל שלא יגלה זה..."⁶⁹.

מהו הזמן המדויק המסוגל לביאת המשיח?

כידוע, ביהדות - היום בא אחר הלילה ("ויהי ערב ויהי בקר"), מלכות אומות העולם מסמלת את זמן הלילה, וביאת המשיח את בוא היום, וכיוון שהלילה מהווה את מחצית היממה, הרי שאורו של משיח עתיד לנצנץ רק אחר מחצית האלף השישי, קרי - משנת ה' אלפים ת"ק לבריאת העולם (1740) ואילך.⁷⁰

נכתב בשם הגר"א:

עשר הפרשיות של ספר דברים (ניצבים-וילך נקראות בתורה במחובר ברוב השנים) מרמזות לעשר מאות השנים של האלף השישי לבריאת העולם.
♦ פרשה שישית "כי תצא" מ: ה' אלפים ת"ק (1740), עד ה'- ת"ר (1840).
♦ פרשה שביעית "כי תבוא" מ: ת"ר (1840) עד ת"ש (1940).
♦ פרשה שמינית "ניצבים-וילך" מ: ת"ש (1940) עד ת"ת (2040) בה מרומז יעוד הגאולה.⁷¹

לדברי הגר"א על חשיבות שנת ת"ר בתהליך הגאולה יש מקור ברור בדברי הזהר: "ובשש מאות שנה לאלף השישי יפתחו שערי החכמה למעלה, ומעיני החכמה למטה, ויכין עצמו העולם להכנס באלף השביעי, כאדם המכין עצמו ביום השישי אחר הצהרים להכנסת שבת... וכנסת ישראל הקב"ה יקים אותה מעפר הגלות ויזכור אותה וכו'".⁷²

כלומר, הזהר שנכתב בערך בשנת 200 לספ' חוזה שבשנת ת"ר 1840 תהיה פריצת דרך בעולם, מצד אחד - במדע, ומצד שני - בהכנה לגאולה.
כתוב בספר "קול התור" לר' הלל ריבלין בשם הגר"א:

⁶⁸ בראשית ב' ג'.

⁶⁹ ספרא דצניעותא, ווילנא והוראדנה תק"פ, דף נ"ד עמוד ב'.

⁷⁰ כן כתב האוה"ח הק' ויקרא ו' ב', וכן המהרש"א סנהדרין ל"ח, וכן מצוטט לקמן מהספר "קול התור".

⁷¹ ר' שמואל מלצאן בספר "האמונה והשגחה" (עמ' - ל"ב), ומובא גם בספר חזון ציון עמ' 39.

⁷² זהר מתורגם על פי בעל הסולם, פ' וירא דף-קי"ז.

"עקבות משיחא בכללות [באופן כללי] נפתחו תחילה בשעה הראשונה של בוקר יום השישי לשתיאה [לאלף השישי], היינו שנת ת"ק לאלף השישי דנא [הזה]. ומשעה לשעה מתקדמים העקבות מבחינות רבות. וכנודע כל שעה - ארבעים ואחת שנה ושמונה חודשים [מחלקים 500 שנה ל- 12]".⁷³

כלומר, הגר"א מבאר שהגאולה היא תהליך הדרגתי, כאשר כל שלב בו אורכו למעלה מארבעים שנה.

הגר"א בפירושו לתיקוני זהר חדש⁷⁴ כותב שתהיה פקידה בתחילה כמו שהיתה בבית שני בימי כורש, כלומר ברשיון האומות, וזוהי בחינת משיח בן יוסף, וכפי שכתוב בתלמוד: "כך היא גאולתן של ישראל - קמעא קמעא".⁷⁵ ואח"כ בזכות המעשים לקירוב הגאולה הנעשים ע"י ישראל - תתעורר ההנהגה האלוקית הניסית בבחינת משיח בן דוד".⁷⁶

ב. אלו מעשים יש לעשות, היכולים לזרז את הגאולה?

בין המעשים לקירוב הגאולה שמונה הגר"א אנו מוצאים:⁷⁷
א. קבוץ גלויות' - כותב על כך בספר 'קול התור': "ורבנו [הגר"א] כותב מפורש שקבוץ גלויות תלוי בזכות קיום המצוות התלויות בארץ".⁷⁸ קיום המצוות התלויות בארץ דורש, כמובן, להפריח את השממות ולראות שהארץ תתן פירות. זהו הרקע ליוזמות להתיישבות אותן נזכיר בהמשך החיבור, אשר נעשו ביזמת תלמידי הגר"א והבאים אחריהם מבני 'היישוב הישן'. למותר לציין שקיום המצוות התלויות בארץ מצריך עלייתם של יהודים שומרי תורה ומצוות בדוקא.
מהו שיעור קיבוץ גלויות שבכוחו להחזיר את השכינה? 'לפחות בשיעור אוכלוסא ישראל, דהיינו שישים ריבוא' (600,000).⁷⁹ כלומר - מטרתם של תלמידי הגר"א, מחדשי היישוב, היתה להביא לעלייה גדולה של יהודים ארצה.

ב. 'בנין ירושלים' - זהו הרקע, בין היתר, להקמת השכונות החדשות מחוץ לחומות העיר העתיקה, כפי שנזכר בהמשך.

ג. 'לימוד תורה בציון' - יש הנוטים להדגיש את פעולות ההתיישבות אותן נקטו תלמידי הגר"א במסגרת מעשיהם לקירוב הגאולה, דבר שהוא נכון כשלעצמו, אך הם מתעלמים מהמרכיב של לימוד התורה בירושלים שבמשנת הגאולה של הגר"א, מרכיב - אשר תלמידי הגר"א קיימוהו בדקדוק רב.

ד. הקמת 'אנשי אמנה' - "אחד האמצעים העיקריים לקיומה של כל עבודתנו היא הקמת אנשי אמנה... כי בלעדי זאת אין שום ערך לכל עמלנו ופעלינו חס ושלום".⁸⁰ ובפרק ו' מבאר 'קול התור' מי ראוי להקרא איש אמנה: 'אנשי אמנה יהיו בחירי ה', אנשי אמת, כי תכלית הגאולה היא גאולת האמת... תכלית גאולת האמת היא קידוש

⁷³ 'קול התור' פרק א' סעיף ד', ועיין סנהדרין דף ל"ח ע"ב ב' פירוט מה אירע לאדם הראשון בכל שעה ושעה ביום השישי.

⁷⁴ דף כ"ז ע"א א'.

⁷⁵ ירושלמי מסכת ברכות א' א'.

⁷⁶ כן כתוב גם ב'קול התור' פרק א' סימן ט"ו.

⁷⁷ 'קול התור' חלק א' סימנים ט"ז-י"ז.

⁷⁸ 'קול התור' פרק א' סעיף ט'.

⁷⁹ שם פרק ו' אות א'.

⁸⁰ שם א' אות י"ז.

ה', תכלית קידוש ה' - תקון העולם במלכות שדי ולהיות כל אחד ראוי להשיג רוח הקדש...!

ה. **רפואת ציון** - מבחינה רוחנית ומבחינה גשמית: 'רפואת הנפש - היינו ביעור רוח הטומאה מן הארץ על ידי ישוב ישראל על אדמתו וקיום מצוות התלויות בה. רפואת הגוף - היינו ביעור מקורות המחלות השרויות בה...'⁸¹

הכלל העולה מתורת ה'אתחלתא דגאולה' של הגר"א הוא שיש ליישב את הארץ ולהקימה משממונה, אך יישוב זה צריך להעשות דוקא על ידי יהודים יראי שמים, אנשי אמת, החדורים בשאיפה לקדש שם שמים בעולם. כפי שנצטט בהמשך, זה היה באמת אופי העליות הראשונות של סוף המאה השמונה-עשרה ותחילת המאה התשע-עשרה, בין בקרב העולים החסידיים ובין בקרב תלמידי הגר"א.

מוזכר בתלמוד סימן נוסף המאפיין את זמן ביאת המשיח, והפעם סימן מהשטח:

"אמר ר' אבא: אין לך קץ מגולה מזה שנאמר: 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא'.⁸² רש"י: "כשתתן א"י פריה בעין יפה - אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה יותר".⁸³

מסימן זה אנו לומדים שני דברים:
א. בזמן גלות ישראל מארצם הארץ תהיה שוממה ולא תתן פירות, דבר המנוגד לטבעה של הארץ בימי קדם, שהיתה ידועה כארץ פוריה ומיושבת.⁸⁴
ב. עם שובם של ישראל לארץ כעם, כציבור, תשוב ארץ ישראל לתת פרותיה וזהו סימן מובהק לגאולה הקרבה ובאה.

סיכום

כל המקורות שהוזכרו לעיל מעידים על פריצת דרך בתהליך הגאולה, פריצת דרך אשר צריכה להתרחש החל מאמצע האלף השישי, קרי - משנת ת"ק 1740, כאשר הזהר מדגיש את שנת ת"ר 1840 כשנת מפנה. הגר"א כותב שהגאולה תתחיל בדרך טבעית - ברשיון האומות, ועל ידי ישוב הארץ, התישבות תורנית בארץ וקיום המצוות התלויות בארץ. כאשר הגמר של הגאולה יהיה מן השמים. התלמוד מגלה לנו מתוך דברי הנביא יחזקאל שעם קיבוץ הגלויות תתחיל הארץ לתת פירות, לאחר שנים רבות שעמדה בשממונה.

לאור כל הנ"ל נוכל להבין את ההתעוררות לעליה ולישוב ארץ ישראל שהחלה בכל תפוצות ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ועוד יותר לקראת שנת ת"ר (הפרטים בהרחבה - בפרק הבא).

כמו כן, נוכל להבין מדוע חרדו כל כך בני 'היישוב הישן' מפני כל ריח של חילוניות או זלזול בקיום המצוות שהתגלה בקרב העולים למן העליה הראשונה והלאה. היה ברור להם שכדי שהגאולה אכן תבוא, וכדי שהזמן המסוגל לגאולה לא יוחמץ (ע' 'חפץ חיים על התורה' עמ' ק"א שהיה החפץ חיים אומר: "כי כבר הרבה פעמים היה עת רצון, אבל הדורות קלקלו") - חייב היישוב להתפתח בהתאם לקדושת הארץ, ובמילים אחרות, על טהרת הקודש ודקדוק במצוות.

⁸¹ שם פרק ו' אות ז'.

⁸² יחזקאל ל"ו ח'.

⁸³ סנהדרין צ"ח.

⁸⁴ ע' לעיל ריש פרק שני וברמב"ן ויקרא כ"ו ל"ב.

4. העליות שקדמו ל-"עליה הראשונה"

א. פתיחה: הצהרת בלפור - בזכות מי?

מקובל לחשוב שבזכות הצהרת בלפור קמה מדינת ישראל, ומכיוון שהצהרה נתקבלה על ידי שתדלנותה של התנועה הציונית בראשותו של חיים וייצמן, הרי שהתנועה הציונית הביאה להקמת המדינה. האם הנחה זו נכונה?

פרופ' מרדכי אליאב: "אלמלא קדם יישובן של ארבע ערי הקודש לא היו קמות המושבות הראשונות, ובשנת 1920 אמר לוי ג'ורג' [ראש ממשלת אנגליה דאז] למשלחת היישוב: אלמלא הקימותם את המושבות העבריות 30 שנה לפני כן - לא היתה באה הצהרת בלפור לעולם".⁸⁵

כלומר, כותב פרופ' אליאב, הצהרת בלפור לא היתה באה לעולם ללא הקמת המושבות בתקופת העליה הראשונה, אך ללא בני 'היישוב הישן' שעלו במשך מאה השנים שקדמו לעליה הראשונה ויישבו את ארבע ערי הקודש, לא היו קמות המושבות הראשונות.

מי היו בני 'היישוב הישן', אם לא יהודים חרדים שעלו ארצה במסירות נפש, בעזבם מאחריהם את 'דירת הקבע' בחו"ל. יהודים המדקדקים במצוה קלה כבחמורה אשר השליכו חייהם מנגד כדי לחונן את עפר הארץ ולגאול אותה משממונה.

כדי לבסס את הדברים, הבה נראה כיצד נתישבו ארבע ערי הקודש, מי היו העולים, באיזו מסירות נפש כרוכה היתה אז העליה לארץ ויותר מכך - החיים בה באותם ימים.

במקביל - נעקוב אחר תאריכי המפתח בהם התרחשו המאורעות ונראה כיצד מה שנכתב במקורות, מאות רבות של שנים קודם לכן, על תהליך השיבה לארץ כחלק מתהליך הגאולה - אכן התרחש, בדיוק בתאריכים הנקובים.

ב. העליות עד שנת ת"ר 1840.

רקע כללי

הישוב היהודי בארץ באמצע המאה ה-18 מנה אלפים בודדים שהיו מרוכזים ברובם בארבע ערי הקודש (ירושלים, צפת, טבריה וחברון). בתחילת המאה ה-19 אומדים את הישוב היהודי ב-6000 נפש.⁸⁶ יהודים אלו היו כולם שומרי מצוות שהתפרנסו, בין היתר, מכספי החלוקה אשר נאספו מתרומות של יהודים חרדים בחו"ל שביקשו לקיים את מצות יישוב הארץ על ידי תמיכה באחיהם המקיימים את המצוה בפועל. כלומר הן ההתישבות והן התמיכה בהתישבות נבעו ממניעים דתיים-אידיאולוגיים, וכפי שנראה בהמשך - אף ממניעים משיחיים.

הלאומיות החילונית נולדה רק ברבע האחרון של המאה ה-19 - על רקע האכזבה וההתפכחות מתנועת ההשכלה והתנועות המהפכניות מצד אחד, והפרעות ברוסיה ("סופות בנגב") מצד שני.

התנועה הציונית נולדה מאוחר עוד יותר - רק בסוף המאה ה-19 - ממש (הקונגרס הציוני הראשון בבזל - 1897), וראשית פעילותה בארץ החלה רק בשנים הראשונות של המאה העשרים (הקמת המשרד הארצישראלי - 1908).

⁸⁵ "א"י וישובה במאה ה-19" הקדמה עמ' י"ג.

⁸⁶ "הישוב בעת החדשה" עמ' 11.

פרופ' אליאב: "רק למן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה הנצו ניצני העתיד. עליותיהם של יחידים הפכו לקבוצות-עולים מאורגנות, והעלייה הבלתי-פוסקת הגבירה את כוחו של היישוב, הרחיבה את מפת ההתיישבות והניחה את היסודות לישוב המתחדש".⁸⁷

כפי שראינו במקורות שצינו בפרק הקודם, שנת ה'ת"ק 1740 היא אמצע האלף השישי לבריאת העולם, הזמן בו מתחיל לנצנץ אורו של משיח, וכמו שכתב הגר"א בשם הירושלמי: כך היא גאולתן של ישראל - קימעה קימעה, לאט לאט. בורא עולם מתחיל ליצור את התנאים לחידוש היישוב ולשיבת ציון, ועם ישראל בכל התפוצות, קולט את המסר ופותח במאמצים לשוב לארץ אבותיו.

♦ **1740 (בדיוק שנת ת"ק לאלף השישי לבריאה) - השייח' הבדואי דאהר אל עומאר** משתלט על הארץ ורוצה לפתח אותה, אך הוא יודע כי לשם כך חייב הוא למגר את שבטי השודדים הבדואים השולטים בארץ ללא מיצרים. מי יהיו אלו שיהיו מוכנים להתמסר לישוב הארץ המצב מסוכן זה? רק היהודים הידועים באהבתם לארץ ישראל. כותב אליאב: 'הוא נוטה חסד ליהודים ויש לו תכניות מפליגות לפיתוח הארץ'.⁸⁸ לשם כך הוא מזמין את ר' חיים אבולעפיה, רבה של איזמיר, להקים את טבריה מחורבותיה. רבי חיים, מלבד תנופת הבניה 'מגבש תוכניות לעידוד מקורות פרנסה יצרניים וחקלאות, (מתחדש היישוב החקלאי בכפר יסיף, שפרעם ופקיעין) ומשתדל לעורר תנועת עליה לארץ, בראותו בהזמנת דאהר מפנה המבשר אתחלתא דגאולה'. ובאמת - 'הידיעה על בנינה של טבריה גרמה בגולה להתעוררות לעליה ולהגברת התרומות'.⁸⁹

פרופ' אליאב: "עזרתו של דהאר תרמה רבות למאמצי ההתיישבות שסללו את הדרך לעליות המאורגנות של סוף המאה".⁹⁰

♦ **תק"א 1741 - עולה לארץ מאמשטרדם רבי אלעזר רוקח בעל "מעשה רוקח".**
 ♦ **תק"ב 1741 - עולה לארץ רבי חיים בן עטר, מחבר פירוש 'אור החיים' על התורה, בראש חבורת עולים. הוא מקים ישיבה בירושלים, אך נפטר לאחר שנה.**
 ♦ **תק"ג 1743 - הרמח"ל עולה לארץ ישראל.**
 ♦ **תק"ז 1747 - עולה ארצה ר' גרשון מקיטוב, גיסו של הבעש"ט, לאחר שהבעש"ט עצמו לא מצליח לעלות. מסורת ביד תלמידיו שהיגיע עד קושטא - וחזר. כותב פרופ' אליאב: "לימוד התורה הגובר בירושלים משך לעיר מספר ניכר של תלמידי חכמים, וירושלים שבה לתקופה קצרה להיות מרכז תורה לתפוצות. גידול זה היה לצנינים בעיני השליטים".⁹¹**
 ♦ **תק"ח 1758 - עולים לצפת שניים מתלמידי הבעש"ט: רבי נחמן מהורדנקה ורבי מנחם מנדל מפרמישלאן בראש קבוצה קטנה (30 איש).**
 ♦ **תקל"ח 1778 - קבוצה גדולה בת 300 חסידים! עולה לצפת בראשות שלושה מתלמידי הרבי ממזריטש: ר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' ישראל מפלוצק ור' אברהם מקליסק.**
 ♦ **תקמ"א 1781 - ר' בנימין ריבלין ובנו ר' הלל עורכים מסעות תעמולה בקהילות ישראל ברחבי רוסיה, פולין וליטא ומעוררים לשיבת ציון. בהכוונת הגר"א הם מייסדים תנועה בשם "חזון ציון" שמטרתה לארגן**

⁸⁷ "א"י ויישובה במאה ה'19", הקדמה עמ' י"ב.

⁸⁸ שם עמ' 5.

⁸⁹ שם עמ' 29.

⁹⁰ שם עמ' 29.

⁹¹ אליאב, "א"י ויישובה..." עמ' 27.

תנועה המונית לשיבת ציון. באותה שנה נשלח לארץ מטעם תלמידי הגר"א ר' עזריאל משקלוב על מנת ללמוד את שאלות העליה וההתיישבות.⁹²

כלומר, מאה שנה לפני הקמת אגודות "חובבי ציון", שקמו בעקבות פרעות 1881-2, כבר היתה פעילות בגולה לעידוד העליה לארץ, וזאת - ללא איום של פרעות ופוגרומים. עליה שמטרתה המוצהרת היתה קירוב הגאולה על ידי ישוב הארץ וגאולת אדמתה.⁹³

♦ **תקמ"ב 1782** - הגר"א מנסה לעלות, מגיע עד קינגסברג וחוזר מסיבות שאינן ידועות לנו, אך הוא מצוה את תלמידיו לעלות. ואמנם, שמונה שנים לאחר פטירת הגר"א (תקס"ו 1806), מתכנסים בשקלוב תלמידיו ומחליטים לקיים את צוואת רבם ולעלות לארץ.

♦ **תקס"ט 1809** - שיירה ראשונה של תלמידי הגר"א עולה לארץ. שבעים נפש בראשות ר' מנחם מנדל משקלוב, מגדולי תלמידיו של הגר"א. הם מיטלטלים שניים-עשר חודש בים באניות מפרש רעועות, ומתיישבים לבסוף בצפת.⁹⁴ עוד החידוש בעליה זו היה שהיה זה מפעל התישבותי אשר פעל להביא עוד יהודים לארץ. היוזם של מסע העולים ארצה היה לא אחר מאשר תלמידו המובהק של הגר"א - רבי חיים מוולוז'ין, והוא היה גם זה שעמד מאחרי ארגון התמיכה הכלכלית של העולים.⁹⁵

♦ **תק"ע 1810** - שיירות נוספות של תלמידי הגר"א עולות לארץ כשבראשן עומדים גאוני עולם כמו ר' ישראל משקלוב, מחבר "פאת השולחן", ר' סעדיה נטע ועוד. ואכן בשנת תקע"ג כבר מונה ציבור תלמידי הגר"א שבארץ 511 נפש, אך בשל המגפות הקשות שפקדו באותן שנים את הארץ נותרו מהם בשנת תקע"ו רק 188 נפש בלבד!⁹⁶

♦ **תק"ע-ת"ר 1810-1840** - תקופה זו נקראה בפי העולים "תקופת הייסורים" ולא לחינם. נציין מדגם חלקי של האסונות אשר פקדו את הישוב המתחדש באותן שנים: **תקע"ג 1813** - מגפת החלירע מפילה חללים רבים בצפת, רוב היישוב נכחד. רבי ישראל משקלוב משכל במגפה את אשתו, שני בנים, שתי בנותיו, חתנו, ולבסוף גם את הוריו. היהודים שנשארו בורחים לכפרים.

תק"ף 1820 - נרצח ר' חיים פרחי, גזברו היהודי של הפחה בעכו אשר הגיש לעולים עזרה כספית וסוּכך עליהם גם מבחינה מדינית, מצבם הופך חמור פי כמה. **תקפ"ב 1822** - רעידת אדמה.

תקפ"ה 1825 - בתים נופלים בצפת מחמת גשמי זעף. מרד הפלחים בירושלים, העיר מופגזת על ידי איברהים פחה שחש לדכא את המרד, בתים רבים נהרסים.

תקפ"ו 1826 - מגפת דבר בצפת, מאות נספים.

תקצ"א 1831 - מוחמד עלי מושל מצרים כובש את הארץ מהטורקים.

תקצ"ג 1833 - בתים נופלים מחמת גשמי זעף.

תקצ"ד 1834 - מרד הפלחים במוחמד עלי. הם פורעים ביהודים במשך 33 ימים (!) ושוודדים את כספם. באותה שנה קודם לכן היה רעש אדמה נוסף.

תקצ"ז 1837 - רעידת אדמה שלישית, צפת נחרבת ועמה טבריה ועוד שלושים כפרים. אלפים רבים נהרגים ובתוכם למעלה מאלפיים יהודים.

תקצ"ח 1838 - מרד הדרוזים במוחמד עלי, שוב חזרו מעשי הטבח והשוד של שנת 34. באותה שנה השתוללה בארץ מגפת דבר.

תקצ"ט 1839 - בצורת קשה בכל הארץ.

⁹² "חזון ציון" עמ' 27, וע' מורגנשטרן, "משיחיות ויישוב א"י", עמודים 9-68 מקורות נוספים לכך שמדובר היה בעליה מאורגנת.

⁹³ עיין "חזון ציון" עמ' 39-40.

⁹⁴ על תלאותיהם בדרך - ע' "חזון ציון" עמ' 47.

⁹⁵ "משיחיות ויישוב א"י" עמ' 99.

⁹⁶ "משיחיות ויישוב א"י" עמ' 71.

כדי לקבל תחושה אודות הקשיים שעמדו בפני העולים בשנים אלה, נצטט סיפור אותו מביא ד"ר מורגנשטרן, ובו הוא מספר על יהודי שהחליט לרדת עם משפחתו מהארץ בשנת תקצ"ו 1836 ועל המניעים למעשהו:

"מקצת הרכוש והריהוט שהבאנו איתנו מאירופה נשדד ונהרס בידי הפלחים בתקופת המרד [תקצ"ד]... כדי לא לעזוב את ארץ הקודש ניסינו להסתפק בארוחה אחת ביום לקיום משפחותינו. אבל גם התמיכה הזאת החלה להתמעט. למרות זאת לחצו נשינו מאוד לבל נעזוב והביעו שביעות רצון מלאה והסכמה עם דברי התלמוד, שאם יש לאדם היכולת להסתפק בארוחה אחת ביום, ובארוחה זו יש גם לחם - אסור לו לעזוב את ארץ הקודש. אולם אנו, הגברים, לא יכולנו להסכים לכך. על כן מכרנו את שארית רכושנו ובאנו הנה להפליג לקונסטנטינופול".⁹⁷

ד"ר מורגנשטרן מציין שלמרות פגעי הטבע הרבים ושאר הקשיים טרחו תלמידי הגר"א ושאר העולים וקנו קרקעות כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ (תרומות ומעשרות), כחלק מתהליך הגאולה של עם ישראל החוזר לארצו. כמו כן, כאמצעי לקירוב הגאולה, ניסה ר' ישראל משקלוב לחדש את ה'סמיכה' של הסנהדרין וזאת על ידי ניסיון לאתר את עשרת השבטים מתוך תקווה שיש בניהם חכמים סמוכים.⁹⁸ פגעי הטבע, העוני, חוסר הבטחון והעדר היציבות הפוליטית פגעו בעליה לארץ וכרסמו בצורה נוראה גם באלה שכבר עלו, אך למרות כל זאת גדל היישוב באותן שנים (1809-1840) ב- 5,000 איש! עובדה זו מגלה שזרם העליה לארץ באותן שנים לא פסק, אלא אף הלך והתגבר:

"ולהווי ידוע לכם, כי משאר ארצות ממש זורמים אנשים כשרים לד' הקהילות הקדושות, ייבנו וייכוננו במהרה בימינו אמן, מכל מעמד ומכל גיל, תינוקות וזקנים, ובני פ' ומעלה ביניהם".⁹⁹

מהמפקד שערך מונטיפיורי ב-1839 מתגלה שבממוצע עלו ארצה בשנים 1830-39 כ-6000 איש בכל שנה.¹⁰⁰

"ניתוח הנתונים על אודות גיל היהודים בארץ הוא מענין ביותר, באשר הוא סותר לחלוטין את החותם של 'עליית זקנים' שהטביעה ההיסטוריוגרפיה, מבלי דעת, על עליית היהודים לארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה'ט"ו".¹⁰¹

ניתוח הנתונים מגלה, כותב מורגנשטרן, שלמעלה מ-45% מהאוכלוסייה הם מתחת לגיל עשרים! ואילו הזקנים (גילאי 50-70) מונים רק 18.79% מהאוכלוסייה. מורגנשטרן כותב שטעות זו של ההיסטוריוגרפיה נעשתה "מבלי דעת", אך לאור "טעויות" רבות דומות, שחלק מהן נזכיר בהמשך, אנו עומדים ושואלים את עצמנו - האם אין זו עוד דוגמא לשכתוב ההיסטורי אותו יצרו כאן בארץ? שיכתוב, אשר בא לגמד את חשיבות העליות החרדיות שקדמו ל'עליה הראשונה', בתארו אותן כעליות של יהודים זקנים שבאו ארצה רק כדי למות בארץ, אך לא כדי לבנותה.

⁹⁷ מצוטט ב'משיחיות וישוב א"י', עמ' 91.

⁹⁸ "משיחיות וישוב א"י" עמ' 124, 117.

⁹⁹ אליעזר ברגמן, מכתב מירושלים מיום כ"ב בכסלו תקצ"ה 1835, 'ישאו הרים שלום', ירושלים, עמ' 70.

¹⁰⁰ מורגנשטרן, "משיחיות וישוב א"י" עמ' 92-3.

¹⁰¹ מורגנשטרן, "משיחיות וישוב א"י" עמ' 93.

עליות היהדות הספרדית

במקביל לעליות החסידים והפרושים מאירופה החלה גם תנועת עליה מארצות המזרח וצפון אפריקה. בשנת תקל"ז 1777 עלו ארצה כ-150 נפש מתוניס והשתקעו בטבריה. 30 איש נוספים הגיעו לצפת ובעקבותיהם הגיעו לצפת עולים נוספים. באגרת של עדת הספרדים משנת 1783 צוין בואם 'בלי הפסק' של עולים רבים עם בני ביתם... אחד מתלמידי הגר"א שנימנה עם העולים הפרושים הראשונים בצפת כתב באגרתו 'כי מחמת העולים הספרדים המרובים נתיקרו מאוד הדירות'. עולים ספרדיים אחרים התיישבו בחברון, בירושלים וביפו.¹⁰²

ד"ר אריה מורגנשטרן מוכיח בספרו 'משיחיות ויישוב א"י' שבכל תפוצות ישראל היתה התעוררות משיחית עצומה לקראת שנת ת"ר 1840: במרוקו ובצפת, בפרס ובכורדיסטאן, בביירות ובתורכיה, ברסיה ובאנגליה, וכמובן, במזרח אירופה - בין בקרב תלמידי הגר"א ובין בקרב הציבור החסידי. הציפיה לגאולה בשנת ת"ר היתה כה גדולה עד ש'בוורשא העמידו משמרות שהיו ערים כל הלילה כדי שיוכלו לבשר על בוא המשיח, רבים מכרו את רכושם בפרוטות מתוך אותה סיבה'.¹⁰³

ג. הרחבת הישוב וביסוס מעמדו הכלכלי

תלמידי הגר"א, מחדשי היישוב בראשית המאה ה-19, ראו עצמם כשלוחי ההשגחה, המיועדים למלא תפקיד חלוצי בגאולת הארץ. הרגשת שליחות זו היא שדרבנה אותם לפעול להגדלת מספר העולים לארץ, אף שהגדלת מספר העולים פגעה בתמיכה שהם עצמם קיבלו מכספי 'החלוקה', שהרי צריך היה לחלק את העוגה למספר גדול יותר של אנשים.

כיוון שיישוב הארץ הוא מטרת בואם ארצה, מייעדים חברי כולל הפרושים חלק מכספי החלוקה לא לצרכי אוכל נפש, אלא לרכישת מבנים לצורכי ציבור או מגורים. חלק אחר מהכסף הם מייעדים להלוואות לחברי הכולל על מנת שירכשו בתי מגורים או שישקיעו את כספם בעסקים.

עם גבור גלי העליה בתקופת שלטונו של מוחמד עלי (1831-1840) גדלה הצפיפות ברובע היהודי בירושלים. אוכלוסיית כולל הפרושים מכפילה את עצמה במרוצת שלוש השנים הראשונות של המשטר החדש,¹⁰⁴ ועל רקע זה מתארגנים העולים לקניית חצרות באזור 'באב אל-חוטא', שהיה מרוחק מהרובע היהודי מהלך שלושת רבעי שעה! המגורים באזור המנותק מהיישוב היהודי היו בחזקת סכנה של רוצחים וגנבים, ופעם אף העלילו על אחד המתישבים שניסה לרצוח ישמעאלי כדי להשתמש בדמו למצות בפסח.¹⁰⁵ כותב מורגנשטרן:

"לא רק אנשים פרטיים מצאו פתרונות דוור על ידי קניית בתים באזור 'באב אל-חוטא', גם הנהגת הכולל הפרושי נכנסה לעובי הקורה ורכשה בתים וחצרות באזור הזה".¹⁰⁶

בחודש אב תקצ"ד 1834 עולה ארצה חבורת עולים מגרמניה. בראשה - ר' אליעזר ברגמן שהיה תלמיד חכם מופלג. קבוצה זו מסרבת במפורש ליהנות מכספי החלוקה והיא מתעקשת להתפרנס בארץ ישראל במלאכה ובמסחר או בחקלאות.

¹⁰² "א"י וישובה במאה ה-19" עמ' 92.

¹⁰³ שם עמ' 56.

¹⁰⁴ 'משיחיות ויישוב א"י' עמ' 183.

¹⁰⁵ מורגנשטרן, 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל' עמ' 172.

¹⁰⁶ מורגנשטרן, 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל' עמ' 172.

"גישתה המהפכנית של הקבוצה... אינה מתמצת אפוא רק ברצונה המפורש לעלות ולהקים בה יישוב שיבסס את קיומו על מלאכה, מסחר וחקלאות, אלא גם בכך שהיא מצדדת בהתיישבות יהודים מחוץ לארבע ערי הקודש".¹⁰⁷

ניסיונות חקלאות ראשונים

בשנים שלקראת שנת ת"ר 1840 בורא עולם מכין את הקרקע לבניו השבים לארצו, והוא רותם אף את אומות העולם לפיתוח הארץ:

"גם המציאות הארצישראלית בכללותה משתנה בתקופת שלטונו של מוחמד עלי. השלטון החדש דואג לבטחון החיים והרכוש, ובנושא חל שיפור משמעותי ביותר... בחסות השלטון החדש הוחל בתנופת פיתוח בתחומי החקלאות... מענקים כספיים ניתנים לחקלאים כדי לעודדם... המסמכים הדיפלומטיים מן השנים 1835-6 מדברים על גידול רב של היבול החקלאי, על עידוד תעשיית המשי, על הקמת בתי חרושת לאריגת צמר..."¹⁰⁸

ר' ישראל בק, מבני כולל החסידים, עלה לצפת בשנת תקצ"ב והקים בה את בית הדפוס העברי הראשון בזמן החדש. תודות לקשריו עם איברהים פחה, מושל הארץ, נענה לו הלה ונותן לו אחוזה כפרית בכפר ג'רמק. ר' ישראל בק עובר לשם יחד עם למעלה ממנין חסידים מתושבי צפת והופך את המקום למשק חקלאי פורח.¹⁰⁹

ד. מי יזם את מפעליו של ר' משה מונטיפיורי?

בשנת תקפ"ח 1827 מבקר משה מונטיפיורי בארץ לראשונה. בעיתון "הצפירה" 1885 גליון 33 מספר מזכירו הפרטי של השר שקדם לביקור זה חלום, בו בא אל מונטיפיורי אליהו הנביא כשהוא נוטה ידו אל ארץ ישראל וקורא את המילים: "קונה הכל". החלום חזר ונשנה, ונשתלש, עד שהחליט השר לעלות לבקר בארץ.

בביקורו השני בארץ בקיץ תקצ"ט 1839 נפגש מונטיפיורי עם מוחמד עלי, מושל מצרים וא", ומקיים עמו מגעים לחכירת קרקע למשך חמישים שנה, עליה יוקמו

200 כפרים!¹¹⁰

אפילו אם נאמוד את מספר היהודים העתידיים להתיישב בכל כפר בעשרה בלבד, נקבל מספר של כאלפיים יהודים האמורים לעסוק בחקלאות. בהתחשב בכך שמספר היהודים בארץ כולה לא עלה אז על 10,000, הרי שחמישית מהיישוב היה אמור לעבור למסגרות חקלאיות!

מנין באה למונטפיורי יוזמה זו? ואת מי הוא חושב להושיב בכפרים?

פרופ' אליאב: "כשהגיע מונטיפיורי בשנת תקצ"ט לביקורו השני בארץ, נפגש עם יהודי צפת שחפצו לעסוק בעבודת אדמה וביקשוהו לקנות או לחכור בשבילם כפרת ארץ מתאימה. ראשון החותמים על תזכיר זה היה רבי אברהם האברוטש, מנהיג עדת החסידים. גם יהודי טבריה הביעו בפניו משאלה דומה. אנשים שונים אף הציעו לו כפרים שניתן לרכשם וביקשו את עזרתו למימון ההוצאות הדרושות.

¹⁰⁷ מורגנשטרן, "משיחיות וישוב ארץ ישראל" עמ' 181. יש להעיר: שישוב יהודי חקלאי היה קיים כבר קודם לכן בסביבות הר תבור, בעין זיתון ובמירון.

¹⁰⁸ שם עמ' 183.

¹⁰⁹ שם.

¹¹⁰ "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 197, ובעוד ספרים.

...בבואו לירושלים הוגש למונטיפיורי תזכיר מפורט על ידי ר' מרדכי בן אברהם שלמה זלמן צורף, היהודי הראשון שעסק בחקלאות... ועתה הציע למונטיפיורי לקנות את הכפר... במרוצת הזמן יוקם שם כפר עברי לדוגמא. המחבר גם ציין שהמליץ על תכניתו בפני אנשי ירושלים וזכה להדים רבים. גם אריה נאמן, מזכיר עדת הפרושים, ביטא בתזכיר מפורט את השאיפות לעבודת אדמה".¹¹¹

גם בבואו לצפת נתקל מונטיפיורי בבקשות דומות:

"הצפירה" תרמ"ד 1884 גליון 49: "וטרם בואם העירה [צפת] יצאו לקראתם אלפי יהודים לקדם פניהם בכבוד, וגם שם נשא ונתן השר משה עם מנהיגי הקהילה על דבר הצעתו להרגיל את הדור בצעיר לעבודת האדמה, וכל אנשי העיר הטו לבם אל ההצעה ויאמרו כי טובה היא".¹¹²

ההיסטוריון ד"ר אריה מורגנשטרן כותב כי מקובל לייחס למונטיפיורי את מירב היוזמות לשינוי פני הישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19, ובעיקר את החדרת רעיון הפרודוקטיבציה וההצעות להתיישבות חקלאית של יהודים, אך - כותב הוא, המחקר החדש של התקופה מגלה אחרת:

"מתוך בחינת המהלך ההיסטורי עולה כי קשר ראשוני זה שבין מונטיפיורי לבין היישוב נוצר בעקבות יזמה שבאה מקרב אלה האחרונים. נכונותו של מונטיפיורי לפעול לטובת היישוב היתה בבחינת היענות ליזמה שבאה מצדם, לא הוא היה היוזם. כך בענייני גיוס כספים לבנין ה'חורבה' וכך גם בנושאי העיסוק במלאכה, רכישת קרקעות ועבודה חקלאית".¹¹³

ומורגנשטרן מפרט והולך את היוזמות שנקטו ראשי הפרושים בשנות השלושים למאה ה-19, עוד לפני בואו של מונטיפיורי ב-1839:

- משה זאקס, העולה הראשון מגרמניה במאה ה-19, שהה באירופה המערבית בשנים 1835-39 ודן עם גורמים שונים בשאלת גיוס כספים למען רכישת קרקעות ועיבודן על ידי יהודים.

- ראשי הקהילה היהודית בירושלים פנו ב-1837 לקונסול היהודי בארם צובא, אליהו פג'וטו... בהצעה כי יקבל על עצמו לגייס כספים באירופה כדי לרכוש מבנים לדיר ולמלאכה, כגון בתי-בד, בתי-ריחים ובנין חנויות.

- כמו כן פנו הפרושים ב-1837 במקביל למוחמד עלי ולצבי הירש לעהרן (ראש פקידים ואמרכלים) באמסטרדם, וביקשו מהראשון כי יעמיד לרשותם אדמות מדינה, ומהשני - שישגר כספים לקניין האדמות כדי להעמיד עליהן את הקיום הכלכלי של יושבי ארץ ישראל.

- גם בית הדפוס ששיגר מונטיפיורי ארצה, נשלח רק לאחר שפנה אליו המדפיס ר' ישראל בק בבקשה כי ישלח לו מכבש דפוס... לאחר שהדפוס שהקים בצפת נהרס שנית ברעש האדמה בשנת 1837.

"ומעל לכל ספק, כי אפילו אז, בשנת 1839, לא משה מונטיפיורי יזם את רעיון חכירת האדמות מידי הממשלה המצרית. רעיון זה היה פרי יזמת הישוב, ומונטיפיורי נענה בחיוב לבקשת היישוב והיה מוכן להיכנס לעובי הקורה".¹¹⁴

¹¹¹ "א"י וישובה במאה ה-19" עמ' 186.

¹¹² מצוטט ב"חזון ציון" מע' 126.

¹¹³ "גאולה בדרך הטבע", קובץ מחקרים, עמ' 245.

¹¹⁴ מורגנשטרן, "גאולה בדרך הטבע" עמ' 246.

ד"ר מורגנשטרן מצטט מכתב משותף של ההנהגה הפרושית וראשי הקהילה הספרדית למונטיפיורי בביקורו בארץ בשנת תרצ"ט המצדד בעבודה חקלאית של יהודים:

"...בתת להם אחיזת יד באדמת הקדש, אדמת ישראל, לחרוש ולזרוע ולקצור ברינה ולהיות כל איש יושב בהשקט ובטח על התורה ועל העבודה תחת גפנו ותאנתו... יראי ה' וחושבי שמו יעמדו על משמרתם משמרת התורה והעבודה ויתר העם- עמא דארעא [עמי הארץ] יעבדו את אדמת הקדש". הם מבקשים: **"וימהר משה [מונטיפיורי] להוציא מאמר מאת מלך מצרים [מוחמד עלי] ירום הודו בכל חוזק ותוקף הצריך לעסק הזה..."**¹¹⁵.

על המכתב חתומים גדולי הרבנים האשכנזים בירושלים: ר' נתן נטע, בנו של ר' מנחם מנדל משקלוב, ר' ישעיהו ברדקי, ר' אריה נאמן וכן ראשי הספרדים. ד"ר מורגנשטרן מצטט מכתב נוסף המעיד על רצון כללי בישוב להתפרנס בכוחות עצמם: **"...ורובם ככולם רצונם לפרנס את עצמם מיגיע כפם בעבודת האדמה הקדושה, לאכול מפריה ולשבוע מטובה"**.

במכתב משותף של ממוני כולל החסידים והספרדים בצפת נשמעת נימה דומה: **"ויתן להם איזה עסק או מלאכה לעבודה ואף עבודה בשדה... אמנם מגודל הדחק וחביבות יישוב הארץ יקבלו עליהם עבודה כזו... ובזה יהיה ישוב והעמדה כי החכמים רבנו ותלמידיהם יישבו על התורה ועל העבודה וכל העם מקצה יעסקו במלאכתם"**¹¹⁶.

כלומר, אין התנגדות עקרונית לעבודה, ואף לא לעבודה חקלאית, אלא שיש לדאוג לכך שלומדי התורה יוכלו להתמיד בלימודם, כפי שהיה תמיד בעם ישראל, ששבט לוי והנלווים אליהם היו פנויים למלאכת הקודש, באשר היה ברור לכל שהקיום הרוחני של עם ישראל תלוי מעל לכל בלימוד התורה.

ד"ר מורגנשטרן מגלה, מתוך מכתבים שנשלחו באותן שנים, עובדה בלתי ידועה, והיא - שבעבר היו נסיונות בקנה מידה קטן לעסוק בחקלאות: **"כמו שידענו משנים שעברו שזרעו תפוחי אדמה שהביאו מפולין ותלשום הישמעאלים טרם גדלו כל צרכם ולא נשאר בידם לזריעה שנית"**¹¹⁷. כלומר - אותם עיכובים שהיו בנסיונות להתיישבות חקלאית נבעו לא מהתנגדות אידיאולוגית אלא מקשיים אובייקטיביים, בין היתר, משום שלא ראו סיכוי שהתיישבות חקלאית תעלה יפה בגלל בעיות הבטחון הקשות שהיו אז.

לא באנו, חלילה, למעט ממפעלו של השר מונטיפיורי, אלא רק להדגיש את מפעלם של בני הישוב הישן, ואת העובדה שלמרות שעמדו ערב שנת ת"ר - השנה שציפו בה לגאולה - לא הזניחו את הדאגה לביסוס הכלכלי של הישוב. נהפוך הוא - ד"ר מורגנשטרן מדגיש שישוב הארץ נתפס על ידי ההנהגה החרדית דאז לא כפתרון של חולין לבעיות הקיום היומיומיות של בני הישוב, אלא כחלק מקיום מצות ישוב ארץ ישראל וכמכשיר עיקרי לזירוז הגאולה.

מי היה מונטיפיורי, ומה רצה להשיג במפעלו?

מונטיפיורי היה אדם דתי, מניח תפילין ומתפלל: **"כשומר נאמן של מסורת ישראל, התייחס בכבוד רב לרבני ירושלים, וביקש לעשות כל פעולותיו בתיאום עמהם"**¹¹⁸.

¹¹⁵ "משיחיות וישוב ארץ ישראל" עמ' 193 הערה 179.

¹¹⁶ "משיחיות וישוב ארץ ישראל" עמ' 193.

¹¹⁷ מכתבו של לעהרן, מצוטט שם עמ' 195.

¹¹⁸ "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 195.

מזכירו האישי במשך שלושים שנה - ר' אליעזר הלוי, תלמידו של החתם סופר, היה ת"ח מופלג וירא שמים.
מלבד אשתו ומזכירו לקח עמו מונטיפיורי למסעותיו... שוחט!

ביומנו כתב: "בהדרגה, אני מקווה לעורר שיבת אלפים מאחינו לארץ ישראל. מובטחני שיהיו מאושרים בשל השמחה שתסב להם שמירת דתנו הקדושה, באופן שאינו אפשרי באירופה"¹¹⁹

יוזמות אלה של בני היישוב הישן ומונטיפיורי לא הצליחו להניב פירות משום שמוחמד עלי פחד מהתישבות יהודית בארץ ישראל ולא הזדרז להשיב למונטיפיורי על הצעתו. עודו משתהה, והארץ נכבשה מידיו על ידי הטורקים שחזרו לשלוט בארץ.

לסיכום הפרק עד כאן: אין ספק שאופי העליות בתקופה זו של ראשית המאה התשע עשרה אינו ראוי כלל לתואר - 'עלית זקנים' אותה הדביקה ההיסטוריוגרפיה כאן בארץ לאותם חלוצים. לפנינו עליה דינמית ותוססת מכל תפוצות ישראל, עליה החפצה ביישוב הארץ והמוכנה להקריב קורבנות רבים למען מטרה זו. יישוב הארץ נתפס כבר בשנים מוקדמות אלו כמושג רחב הכולל מלבד רצון לעסוק בחקלאות, גם ניסיונות לפיתוח המסחר והתעשייה, כמובן, במושגים של הימים ההם ולאור הקשיים של אותה תקופה, כפי שעוד נתאר בהמשך.

ה. העליות משנת ת"ר 1840 - בסימן "כי תבוא"

כפי שכתבנו בפרק הקודם בשם הגר"א, מאת השנים שבין ת"ר 1840 ל- ת"ש 1940 מכוונות כנגד פרשת "כי תבוא אל הארץ" (הפרשה השביעית - כנגד המאה השביעית לאלף השישי). כמו כן הזכרנו שם את דברי הזוהר בפרשת וירא הקובע שבשנת ת"ר לאלף השישי יפתחו שערי חכמה ושערי גאולה, וההכנות לאלף השביעי - בחינת שבת - יכנסו להילוך גבוה.

מכאן ועד סוף הפרק נציג סקירה קצרה של המאורעות בארץ ובעולם אשר הפכו את שנת ת"ר 1840 לשנת מפנה בעליה ארצה.

כפי שראינו כבר, מוחמד עלי לא שש לסייע ליהודים, אך הקב"ה דואג לשיבת בניו ארצה מכיוון אחר: בשנת ת"ר 1840 הטורקים חוזרים וכובשים את הארץ בסיוע האנגלים, דבר המאפשר לאנגלים לדרוש מהטורקים רפורמות כלפי המיעוטים - הנוצרים והיהודים:

♦ **ת"ר 1840** - רפורמות בחוק הטורקי שהתבטאו בהענקת זכויות למיעוטים. החיים הופכים בטוחים ומסודרים יותר, דבר המעודד עליה.

♦ **ת"ר 1840** - חידוש חוקת הקפיטולציות, אשר מאות שנים לא הוגשמה כלל. חוקה זו קובעת שנתנים זרים אינם כפופים לשיפוט הטורקי, אלא לשיפוט המדינה שלהם. דבר זה הגן על העולים מהגזרות השירותיות של השלטון הטורקי, וכמו כן הביא לפתיחת קונסוליות זרות בירושלים - מה שגורם לכך שכספי החלוקה מועברים מעכשיו בצורה בטוחה ומסודרת דרך הקונסוליות, במקום לעבור בדרך לא דרך עם שליחים הנשדדים לא פעם בדרכים.

פרופ' בן אריה: "והקונסולים סייעו ליהודים בגולה בהעברת כספים לידי הקהילה שלהם בארץ".¹²⁰

¹¹⁹ כרך א' ע' 167, מצוטט ב"פעמים" - כת"ע לתולדות א"י, גליון מס' 20.
¹²⁰ י-ם במאה ה-19 עמ' 33.

הטכנולוגיה מתגייסת לשיבת ציון

"קבוצת סיבות אחרת שהגבירה את העליה לארץ נעוצה בשנויי הטכנולוגיה. בראשית המאה ה-19 התנהלה התחבורה לארץ בספינות מפרש, ששטו בים התיכון ונתקלו לא פעם בפירטים וחוו הרפתקאות... בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-19 מתחילות אוניות קיטור לחדור לים התיכון. חברת אוניות צרפתית פתחה קווי אוניות קיטור... חברת לוייד האוסטרית פתחה קו... חברת אוניות רוסית פתחה קו מאודיסה... תנאי הנסיעה לארץ ישראל נשתנו תכלית שינוי, אם קודם היה זה מסע מפרך, הנה עכשיו ניתן להגיע לארץ ישראל תוך שבוע ימים, בתנאים נוחים מאוד".¹²¹

אין זה נושא חיבור זה, אך כיוון שהזכרנו בפרק לעיל את דברי ספר הזהר הקובעים שבשנת שש מאות לאלף השישי תהיה פריצת דרך בגילויי החכמה בעולם, מן הראוי לציין שדבר זה אכן קרה:

פרופ' צ'רניבסקי: "המאה ה-19 השיגה התקדמות גדולה יותר מזו של כל המאות הקודמות בידיעות הטבע ובהבנת מהותו. היא פתרה חידות עולם חשובות רבות שנחשבו בראשיתן כבלתי ניתנות לפתרון, היא הסירה את הלוט במדע ובהכרה מתחומים חדשים אשר האדם לא חשד בקיומם לפני מאה שנה".¹²²

ומה קורה באותה שנה בעולם הגדול?

♦ 1840 - הלורד האנגלי שייפטסברי פועל באנגליה לנטוע את העם היהודי בארץ אבותיו:

"בקיץ 1840 היגיש שייפטסברי תזכיר לשר החוץ - הלורד פלמרסטון על החזרת היהודים לא"י, וב-11 לאוגוסט הורה השר לשגרירו באיסטנבול להמליץ בתוקף בפני הממשלה התורכית על מתן כל עידוד צודק ליהודי אירופה לשוב לא"י. ב-17 לאוגוסט צידד הטיימס הלונדוני במאמר ראשי בתוכנית 'לנטוע את העם היהודי בארץ אבותיו', 'תכנית מעשית של תבונה מדינית'.¹²³ ב-17 במאי 1854 כותב שפטיסברי ביומנו 'הנה ארץ בלי אומה, ועתה מכוון אותנו אלוקים בחכמתו ורחמיו אל אומה בלי ארץ - אהוביו מאז ואהוביו גם עתה, בני אברהם יצחק ויעקב'.¹²⁴

ד"ר מורגנשטרן מתעד בספרו "משיחיות וישוב ארץ ישראל" מאורע יוצא דופן:

"ביום הכיפורים של שנת ת"ר התכנסו בליוורפול שבאנגליה כמה מאות נוצרים אנגליקנים לתפילה מיוחדת: המוטיב העיקרי בתפילתם היה בקשה לרחמי האל על בני ישראל!"¹²⁵

אף שהסיבות לפעולת אותם מדינאים היו הדאגה לחיזוק מעמד מדינתם בארץ, או אף משיקולים מיסיונריים - לעניננו זה לא חשוב, העובדה היא שדוקא בשנה זו, לאחר 1700 שנה של רדיפת היהודים והרחקתם בכח מארץ ישראל, פתאום, אותם נוצרים מגיעים למסקנה שהגאולה תבוא דוקא על ידי שהיהודים ישובו לארצם, והם

¹²¹ י-ם במאה ה-19 "עמ' 33.

¹²² בספרו "בין מדע לדת" עמ' 248.

¹²³ אליעזר בארי - "ראשית הסכסוך ישראל - ערב" עמ' 36. הדברים מתועדים גם ב"ההיסטוריה של א"י" כרך שמיני עמ' 121.

¹²⁴ אליעזר בארי - "ראשית הסכסוך ישראל - ערב" עמ' 36.

¹²⁵ שם עמ' 209.

אף מוכנים לסייע להם בכך. ההיסטוריון ד"ר אריה מורגנשטרן מספר¹²⁶ שעיתון מיסיונרי חשוב באנגליה כתב במאמר מערכת בשנת 1823 שהעובדה שבמשך 1700 שנה לא היה כדבר הזה - התייחסות חיובית של הנוצרים כלפי העם היהודי - עד כדי נכונות לסייע להם בתהליך שיבת ציון, עובדה זו מלמדת שהגאולה אכן קרובה. כלומר - גם הגויים חשים שתופעות בלתי רגילות מתרחשות באותה שנה.

בדיוק כשם שברור לנו שאותם ממצאי הקיטור לא המציאו את הקיטור לקראת שנת ת"ר מתוך כוונה להקל על קשיי הנסיעה של עם ישראל השב לארצו, אלא, שכך סיבבה ההשגחה העליונה את הדברים, כדי להקל ולזרז את שיבת ציון, כך בורא עולם נתן בלבם של הגויים רעיונות משיחיים בדיוק בזמן המתאים, כדי שיעזרו לעם ישראל לשוב לארצו. וכמו שמצינו ביציאת מצרים: "והשם נתן את חן העם בעיני מצרים וישאילום..."¹²⁷ אין הם כולם אלא שליחי ההשגחה העליונה, הדואגת למלא את הבטחתה, שנכתבה פעמים רבות בתורה ובספרי הנביאים להשיב את ישראל לארצם באחרית הימים.

מבט זה שופך אור גם על הקשר הנזכר בזוהר בין פתיחת שערי החכמה בשנת ת"ר לבין פתיחת שערי הגאולה בדיוק באותה שנה, שכן חידושי הטכנולוגיה נצרכים כדי להקל ולזרז את שיבת ציון.

¹²⁶ בספרו "משיחיות וישוב א", עמ' 64.
¹²⁷ שמות י"ב ל"ו.

5. הישגי הישוב הישן עד לעליה הראשונה (עד שנת תרמ"ב 1882)

א. מבחינה דמוגרפית

כפי שציינו, מנה היישוב היהודי בארץ בתחילת המאה ה-19 כ-6,000 נפש,¹²⁸ אך עד שנת 1840 הוא מגיע ל-9,000-10,000 נפש,¹²⁹ כלומר - גידול ממוצע של 100 נפש בכל שנה.

משנות הארבעים ואילך זרם העולים מתגבר מאוד:

פרופ' יהושע בן אריה: "חוקר חשוב בשם ד"ר טיטוס טובלר ששהה בי-ם בשנות ה-40 וכתב עליה ספרים רבים, מספר שבאמצע שנות ה-40 באו מדי שנה מאות יהודים לא"י".¹³⁰

זרם העולים מתחזק עוד יותר בשנות השבעים:

"בסקר של קרן המחקר הבריטית משנות ה-70... מצוין שבתקופה זו מגיעים מדי שנה 1000-1500 יהודים לארץ ישראל, רובם לירושלים, כלומר תנועת עליה עוד לפני העליה הראשונה".¹³¹

בסך הכל הגיע הישוב הישן עד ראשית שנות השמונים (תחילת "העליה הראשונה") ל-26,000.¹³² היישוב גדל משנת 1840 עד 1880 ב-16,000. גידול ממוצע של 400 נפש כל שנה, כאשר המגמה היא בעליה מתמדת: מעשרות עולים בשנה - למאות ולאלפים (בפרק הבא נראה שגם בעליה הראשונה היו רבים רבים שנמנו על בני 'הישוב הישן').

כותב ד"ר ישראל ברטל: "גידול זה בא בעיקרו כתוצאה מן העליה המתמדת מן התפוצות".¹³³

יש להדגיש שוב שגידול זה נזקף רובו ככולו ליהודים חרדים אשר העדיפו הגירה לארץ ישראל, למרות שהיתה אז מקום נחשל מבחינה כלכלית ומסוכן מבחינה בטחונית, על פני הגירה לארה"ב - ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. המניעים למעשה זה היו כמובן דתיים. ההיסטוריון יהושע קניאל¹³⁴ מצטט מעיתונות התקופה ומספרים שנכתבו באותן שנים, כאשר המוטיבים החוזרים בהם הם 'כי האנשים העוזבים את משפחותיהם וארץ מולדתם ודרך פרנסתם שמה, כל מגמת נפשם הוא לישוב בארץ הקודש על התורה ועל העבודה', או שרצונם לעלות לירושלים 'אשר היא שער השמים', להיות עולים אל 'ה' ה'!

ומסכם קניאל: "יראת ה' היא המדריכה את באי הארץ והם מבקשים כי הארץ הקדושה תהיה 'כירושת פליטה לשרידי דרכי אבותינו מעולם'". הכותב¹³⁵ רומז לכך שבעקבות ההשכלה והרפורמה שהלכו ופשו באירופה בקרב היישובים היהודיים במהלך המאה התשע-עשרה, נותרה ארץ ישראל כמקום מפלט אחרון ששמר על טהרתו כמבצר ליהדות האותנטית, שכן משכילים או רפורמים כמעט לא היו אז בארץ,¹³⁶ ואנשי היישוב הישן היו חרדים לשמור על צביונו זה של היישוב. הבנה זו

¹²⁸ הישוב בעת החדשה עמ' 11 ובמקורות רבים נוספים.

¹²⁹ י-ם במאה ה-19 עמ' 29.

¹³⁰ י-ם במאה ה-19, אונ' משודרת עמ' 29.

¹³¹ שם ע' 30.

¹³² הישוב בעת החדשה עמ' 11.

¹³³ הישוב בעת החדשה עמ' 11.

¹³⁴ 'הוויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על ראשוניות בהתיישבות', 'קתדרא' מס' 9, עמ' 32.

¹³⁵ ר' יוסף ריבלין, 'מגילת יוסף' עמ' 62.

¹³⁶ הנסיונות להקים בתי ספר מודרניים בירושלים, כמו ביה"ס למל (1855), 'אווליה דה רוטשילד' (1865) 'כי"ח' (1868) בהם ילמדו גם שפות זרות, ניתקל בהתנגדות חריפה של רבני ירושלים אשר במפורש חששו מהבאת תרבות צרפת וגרמניה ארצה. מספר הלומדים במוסדות אלה היה מועט מאוד במשך שנים רבות.

שופכת אור על החריפות בה ביקרו אנשי היישוב הישן את ההתדרדרות הרוחנית שהתגלתה במושבות בשנות השמונים, כפי שעוד נזכיר בהמשך. יש להדגיש, שאין במוטיבים לעליה שהוזכרו לעיל משום ראייה לכך שבני היישוב הישן לא רצו לעסוק במלאכה או בהתיישבות, להפך - קניאל¹³⁷ מוכיח שעם התגברות העליה לאחר שנת ת"ר, ושיפור תנאי העליה חל גיוון בהרכב העולים ובמטרות עלייתם, לא היו אלו עוד רק תלמידי חכמים, אלא עלו לארץ גם יהודים פשוטים אשר ביקשו גם לעבוד לפרנסתם, כפי שעבדו בהיותם בחו"ל.

מה בין מניעי העליות שקודם שנת תרמ"ב 1882 לאלו שלאחריה

בניגוד למניעים האידיאליסטיים, על רקע דתי, שליוו את העולים החרדים שעלו ארצה עד לעלייה הראשונה, יש לשים לב לעובדה שכל גלי העלייה הבאים - למן גלי העלייה הראשונה ועד לגל של העלייה החמישית, וכמובן זה של שנות השואה עצמה - היו כתוצאה מפרעות, רדיפות וצרות אחרות שהתרגשו ובאו על היהודים באירופה. נציין בקצרה את גלי העלייה השונים ואת הגורמים להם:

עלייה ראשונה (1882-1902): העלייה היתה בשני גלים עיקריים: הראשון בשנים 1882-7 - על רקע הפרעות ביהודי רוסיה בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני (מרס 1881) בו הואשמו היהודים ("סופות בנגב"). הפרעות נמשכו בשלבים עד "חוקי מאי" הנודעים לשמצה. מאתיים יישובים יהודיים נפגעו, רבים נהרגו.¹³⁸

גל שני של עולים הגיע בשנים תר"ן-תרנ"א (1-1890) עקב החמרת מצבם המדיני והכלכלי של יהודי רוסיה בראשית 1890. בחורף 1890 נתחדשה ההגירה ביתר עוז משנגזר גירוש על מרבית יהודי מוסקבה ובעקבותיו גורשו היהודים גם מערים אחרות בתוך רוסיה. 'שוב חזרו מחזות של שוד ורצח, הצתות ומעשי התעללות'.¹³⁹ עלייה שנייה (1904-1914): הרקע לעלייה - מאורעות הדמים בקייסניב ובהומל ב-1903 ותחושת תסכול עקב כשלון המהפכה ברוסיה (1905).¹⁴⁰

עלייה שלישית (1920-23): הרקע לעלייה - "דחף ההגירה נולד עם הרדיפות, הגירושים והתלאות שלתוכם נקלעו יהודי רוסיה ופולין, תחילה בעת המלחמה (המהפכה הקומוניסטית ב-1917) ואחר כך בעת מלחמת האזרחים (1918-20) ומלחמת רוסיה-פולין (1919-20)".¹⁴¹

עלייה רביעית (1924-26): הרקע לעלייה - הצעדים הכלכליים שנקט גרמסקי, ראש ממשלת פולין ושר הכלכלה, יחד עם האינפלציה שם, אשר דחקו ממסגרת הפעילות הכלכלית שכבה גדולה של סוחרים, בעלי מלאכה, תעשינים זעירים ומתווכים שירדו מנכסיהם (מעמד בורגני-בינוני, לא חלוצי). יש לזכור שחלק גדול מעולים אלה הגיעו ארצה רק בגלל שלא יכלו להגר לארה"ב, אשר מאז 1924 הגבילה מאוד את מספר המהגרים היהודים שהורשו להכנס לתחומה.¹⁴²

עלייה חמישית (1932-39): הרקע לעלייה - התחזקות הנאציזם בגרמניה בפרט, והתגברות האנטישמיות באירופה בכלל.¹⁴³ שנות השואה 1939-45: הרקע לעלייה הוא כמובן, אימי השואה באירופה.

ב. מבחינה התיישבותית - השכונות הראשונות

ד"ר ישראל ברטל:

פרטים - "האיש על החומה חלק ב' עמ' 232-257.

¹³⁷ במאמרו הנ"ל (ראה הערה 133) עמ' 41-51.

¹³⁸ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 279.

¹³⁹ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 307.

¹⁴⁰ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 336.

¹⁴¹ ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 162.

¹⁴² ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 165.

¹⁴³ שם עמ' 169.

"בני ירושלים או צפת רצו להוכיח כי הם מסוגלים ליצור כל מפעל על בסיס מסורתי, בלי לקרוא תיגר על מבנה היישוב ועל מטרות קיומו. כך יצא יואל משה סלומון בעיתונו "יהודה וירושלים" נגד הביקורת האירופית וטען כי ראשי הכוללים הפרושים הם העוסקים בכל לבם ביישובה של ארץ הקודש".¹⁴⁴

עד שנת תרכ"ז 1867 אסרו השלטונות הטורקים על מי שאינו מוסלמי, או על מי שאינו נתין עות'מאני לרכוש קרקעות או בתים בירושלים, בה היה מרוכז חלק גדול מהיישוב.¹⁴⁵ כמו כן, היה אסור מטעמי בטחון לבנות מחוץ לחומות. חלק מהרפורמות שלאחר 1840 היה שמותר גם לנתינים לא מוסלמים לרכוש קרקעות בירושלים וסביבתה. ב- 1859 הותר לרוסים לבנות מחוץ לחומות, דבר ששימש אח"כ תקדים לבוני השכונות. על רקע זה נוצרים תנאים ליציאה מחוץ לחומות.¹⁴⁶

מי התחיל לבנות את הארץ?

פרופ' בן אריה: "עד 1882 קמו בירושלים שמחוץ לחומות 9 שכונות יהודיות שיאה להן השם השכונות החלוציות"¹⁴⁷

מי היו מקימי השכונות?

"ראוי לציין, כי כמעט כל היהודים שבנו את השכונות בירושלים היו יהודים דתיים, חלקם היו בעלי השקפות אורתודוקסיות שמרניות, וחלקם דגל בהשקפות ליברליות".

(יואל רפל, תולדות א"י, כרך ב' עמ' 554)

נציין את שמות השכונות:

- ♦ **משכנות שאננים** - הוקמה על ידי מונטיפיורי עבור תלמידי חכמים עניים.
- ♦ **נחלת שבעה** - הוקמה על ידי שבעה צעירים, בנים למשפחות ותיקות ביישוב, ביניהם ר' בנימין סלאנט, בנו של הרב שמואל סלאנט - רבה של ירושלים, ר' יוסף ריבלין - מי שהיה צאצא של ר' בנימין ור' הלל משקלוב (מראשוני תלמידי הגר"א שעלו לארץ שני דורות קודם). הקרקע נרכשה **כבר בראשית שנות השישים**, בשעה שעדיין אסור היה לנתינים לא מוסלמים לרכוש קרקעות בירושלים, ולכן צריך היה למצוא נתינה עות'מאנית ולרשום את הקרקע על שמה.¹⁴⁸
- ♦ **מחנה ישראל** - נבנתה ביוזמת הרב דוד בן שמעון, מנהיג עדת המערביים (יוצאי צפון אפריקה).
- ♦ **בית דוד** - נתרמה על ידי נדבן יהודי לתלמידי חכמים פרושים וחסידים.
- ♦ **מאה שערים** - נבנתה מכספי תושבי ירושלים עצמם, לאחר שר' יוסף ריבלין יזם את הקמת "חברת בוני ירושלים" שביקשה להקים שכונה ובה מאה בתים מכספי החברים עצמם. השכונה הוקמה: "בריוח רב מהשכונות הראשונות, במקום שמם, שורץ נחשים ועקרבים, שכפי הנראה לא עבר בו אדם מזמן חורבן הבית".¹⁴⁹ "מרבית החברים נמנו עם כוללות הפרושים".¹⁵⁰

¹⁴⁴ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 250.

¹⁴⁵ בן-אריה, י"ם במאה ה-19 עמ' 44, וע' לסקוב 'הביל"ויים' עמ' 84: "כמעט כל האדמה הכפרית בא"י הייתה מירי - כלומר אדמת ממשלה... לנתינים זרים היה קשה לרכוש אדמה... לפי חוק משנת 1867 אומנם הוענק לנתיני חו"ל מעמד שווה עם נתיני תורכיה בעיני קרקעות, אך השלטונות נהגו להכביד עליהם את הרכישה".

¹⁴⁶ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 173.

¹⁴⁷ י"ם במאה ה-19 עמ' 47.

¹⁴⁸ בן-אריה, י"ם במאה ה-19 עמ' 45.

¹⁴⁹ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 177.

¹⁵⁰ שם.

♦ **אבן ישראל** - נבנתה על ידי "חברת בוני ירושלים" כנ"ל.
♦ **משכנות ישראל** - נבנתה על ידי "חברת בוני ירושלים" כנ"ל.

"התקנות של מאה שערים ונחלת שבעה שימשו דוגמא לכל השכונות הנוספות. הצד השווה בכולן הוא היוזמה העצמית של בני-ירושלים, שטיפחו את מפעל הבניה בכוחות עצמם וללא עזרא מן החוץ".¹⁵¹

בעקבות שכונות אלו נבנו שכונות רבות אחרות: תרל"ה 1875 - מוקמת השכונה "קריה נאמנה" ביזמת ניסן ב"ק, מנהיגם של החסידים בירושלים. תרל"ז 1877 - מוקמת שכונת "בית יעקב" על ידי כולל הפרושים.

"ההצלחה הגדולה בבנין השכונות נטעה תקוות רבות בלב העסקנים שראו בכך את סימני הגאולה, כדבריהם בכרוז משנת תרל"ה: 'אנחנו רואים קרני עמוד השחר מתחיל להתנוצץ לאט, לאט ואותות הישועה קרובה לבוא...'.¹⁵²

רבי שמואל סלאנט - רבה של ירושלים - היה אומר לפועלים שיצאו לעבודת הבנין: "יהי חלקי עמכם", וביאר - שמקנא הוא בהם על שזוכים הם בזכות מעשיהם לקרב את הגאולה, כמו שאמרו חז"ל בתלמוד במסכת סנהדרין על הפסוק "ואתם הרי ישראל ענפיהם תתנו ופריכם תשאו אל עמי ישראל כי קרבו לבוא" - אין לך קץ מגולה מזה.¹⁵³

זה לא היה קל:

א. היציאה מחוץ לחומות גבלה בפיקוח נפש, שכן עד ראשית שנות השבעים נהגו לסגור את שערי העיר בלילה מפחד שודדים! נציין רק כדוגמא - אשתו של ר' יוסף ריבלין - מיוזמי וחלוצי השכונות החדשות בירושלים - מתה משבץ לאחר שהצליחה להרוג שודד שהתנפל עליה בשעה שהתנחלו בנחלת שבעה.

ב. המתיישבים סבלו קשות מהתנכלויות מצד בעלי הבתים הערביים שחששו לירידת מחירי הבתים בירושלים, בעקבות הקמת השכונות מחוץ לעיר. לצורך שמירה הוקמה ה"גברדיאה". היו אלה יהודים מאנשי היישוב שהיה להם נשק והם פטרלו בשבילים שבין שדות הטרשים השוממים.¹⁵⁴

ג. תנאי השטח בחלק מהשכונות היו קשים מאוד. בקרבת מאה שערים, למשל, היתה ביצה ענקית אשר הפיצה את "המלריה הצהובה" ואת "הקדחת המצרית". ר' יוסף ריבלין תכנן תכנית לייבוש הביצה שנקראה "צינור, חבל וכלב". התכנית בוצעה בהצלחה מעל למשוער, והביצה חוסלה.¹⁵⁵

"מפקד של השכונות מחוץ לחומות- לונץ הותיר לנו תיאור מפורט של כל השכונות שניבנו עד 1897: 46 שכונות וציין את מספר הדירות שהיו בהן".¹⁵⁶

כלומר, עד לשנה בה התחילה להתארגן ההסתדרות הציונית (1897), והרבה לפני שהחלה לפעול בארץ (1908), כבר היתה בארץ תנופת בניה והתרחבות של היישוב. פרי יזמה של החרדים בני 'היישוב הישן'.

מסכם פרופ' בו אריה:

¹⁵¹ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 177.

¹⁵² א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 178.

¹⁵³ יקותיאל פרידנר, "תולדות הדורות האחרונים" חלק ב' עמ' 23.

¹⁵⁴ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 178.

¹⁵⁵ "האיש על החומה" חלק ב' עמ' 125.

¹⁵⁶ בן-אריה, י-ם במאה ה-19 עמ' 78.

"שני גורמים חשובים נטלו חלק בהתפתחותה של י-ם מחוץ לחומות: מצד אחד היישוב הישן, אשר הלך ובנה את העיר החדשה, והקבוצה השנייה - הם עדות המזרח שתרמו לפיתוח ולבניוי שכונות ירושלים... מדברים רבות על העלייה הראשונה, על הביל"ויים, על חובבי ציון וכן על העלייה השנייה ושוכחים שבאותה שנה שבה חלה העלייה הראשונה הגיעו ראשוני העלייה התימנית לירושלים... הגרוזינים הגיעו לירושלים עוד בשנות השישים (1860)... יהודים פרסיים הגיעו לירושלים כבר במאה ה-19 והקימו אף הם מספר שכונות... מאוחר יותר באו לירושלים גם יהודים סוריים... ואי אפשר לא להזכיר את תרומת הכורדים שהקימו שכונה משלהם... ניתן, אפוא, לומר שתרומת עדות המזרח להתפתחותה של ירושלים היתה חשובה ביותר ומשמעותית ביותר".¹⁵⁷

פרופ' בן אריה מעורר לכך ש: "שוכחים" את תרומת העליות הספרדיות שקודם העלייה הראשונה, אך לאור הדוגמאות הנוספות שהזכרנו ועוד נזכיר, בהן נעשה נסיון לגמד את חלקו של הציבור החרדי בבנין הארץ, נראה שאין כאן שכחה שבאקראי אלא 'השכחה' מכוונת, שהרי עולים אלה לא היו בדיוק בעלי חזון סוציאליסטי-לאומי-חילוני, אותו ראו בני העלייה השנייה והשלישית כתנאי 'לרוח החלוצית' הדרושה לבנין הארץ, ובתור שכאלה "לא יתכן" לומר שעליות ספרדיות אלה הן שבנו את הארץ...

ג. מבחינה חקלאית - התיישבויות ראשונות

פרופ' אליאב: "למן התחדשותו של היישוב בשלהי המאה ה-18 בלטה בקרב השאיפה לפנות לעבודת אדמה ולהתיישבות, כחלק מהותי של חזון שיבת ציון".¹⁵⁸

גם ההיסטוריון יהושע קניאל, אשר מבחין בין מטרות העולים שעלו קודם שנת ת"ר 1840 לאלו שעלו לאחר שנה זו, מודה שבשנות השישים והשבעים היו בני היישוב הישן חדורים בשאיפות לישוב הארץ ובנייה:

"כל ההוכחות והסימנים מצביעים על כך שחל שינוי ב'יישוב הישן', ואנשיו מבקשים לרכוש קרקעות ולהתפרנס מהחקלאות. תהליך זה אשר החל בשנות השלושים הלך והתגבר והגיע לשיאו בשנות השישים והשבעים - במקביל לתנופת הבנייה של שכונות ירושלים מחוץ לחומות. מלבד ההטפה למען הגשמת הרעיון על ידי יזמים ותומכים בארץ ישראל, יש בידינו עשרות ידיעות על נכונותם של מאות רבות מיושבי ארץ ישראל לצאת לעבודת האדמה בפועל, והם מביעים זאת בצורת עצומות, פניות ודרישות".¹⁵⁹

השינוי אותו מציין קניאל לא היה שינוי באידיאולוגיה של בני היישוב הישן אשר, כפי שראינו, היו חדורים עוד בשנות השלושים בשאיפות להתיישבות, אלא, שינוי בתנאים בארץ, כאשר בשנות השישים על רקע הרפורמות בחוק העות'מאני הורשו סוף סוף גם נתנים לא עות'מאנים לרכוש קרקעות ובתים.

¹⁵⁷ י-ם במאה ה-19 עמ' 77.

¹⁵⁸ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 186.

¹⁵⁹ קניאל, 'קתדרה' מס' 9 עמ' 45.

בעיתון 'החבצלת'¹⁶⁰ קובלים על כך ש'זה עשרים שנה זועקים בציון הבו לנו שדות ונעבוד את האדמה, אך רק בארבע השנים האחרונות החלו יושבי ירושלים להתקרב בפועל אל הרעיון'.¹⁶¹

קניאל מוכיח שאין לתלות את הסיבות להתעוררות ביישוב הישן למען רעיון עבודת האדמה אך ורק בגורמים כלכליים: "היו לכך גם מניעים אידאולוגיים מובהקים. ברכישת קרקעות בארץ ישראל על ידי יהודים באה לידי ביטוי רוח אהבת הארץ. רוח זו מובעת ביישוב הישן בדרכים שונות: 'על ידי בניה, קניית קרקעות ורצון לעבוד את האדמה, הקמת חברות להתיישבות ושאפה לשיבת עם ה' אל ציון'... לתכניותיהם יש משמעות אופראטיבית קרובה, ה'עת לחננה' היא עתה, שכן הגיעה שעת הכושר 'לבנות הנשמות באדמת קדשנו'¹⁶²

בהקדמה לתקנות 'אגודת מייסדי היישוב' שהקימו החרדים בשנות השישים בירושלים כתוב: "ואנחנו נהיה הראשונים לסול המסילה לשאר עם ה' וישובו בנים לגבולם",¹⁶³ כלומר, הם רואים עצמם כבעלי שליחות לאומית, כחלוצים לפני המחנה הגדול שעתיד לבוא בעקבותיהם.

"בארץ ישראל מצויים כל אותם סימנים של התעוררות שבחוץ לארץ. קיים הרעיון של יישוב ארץ ישראל, ההופך להיות תנועה לכל דבר... כשם שמוצאים בחוץ לארץ בשנות השישים והשבעים ניסיונות והתארגנויות סביב חברות ליישוב ארץ ישראל, שאנו רואים בהם את הניצנים לאותן חברות של 'חובבי ציון' אשר מחוגיהן באו אנשי המושבות בשנות השמונים, כך יש לראות את ההתארגנויות המקבילות של החברות השונות המתאגדות ב'יישוב הישן' לקניית אדמות ולהתיישבות על הקרקע ועבודת אדמה, כמשתלבות ואולי אף כמובילות את ההתעוררות והביצוע המעשי של רעיון יישוב ארץ ישראל'¹⁶⁴

ובצורה נקודתית יותר:

♦ **1839 -** כפי שציטטנו לעיל בפרק הרביעי, הגישו יהודי צפת תזכיר למונטיפיורי, חתום ע"י ר' אברהם מאברוטש, מנהיג החסידים, בו הם מבקשים לעסוק בעבודת אדמה. גם יהודי טבריה הביעו משאלה דומה, וכן פנה אליו בעת ביקורו בירושלים, ר' שלמה זלמן צורף בתזכיר מפורט. "מונטיפיורי התרשם ביותר מן הנכונות לעבור לחקלאות, אך לא הבטיח דבר לפי שעה"¹⁶⁵ רק בביקורו הרביעי בארץ עשה צעד קדימה:

♦ **1855 -** מונטיפיורי בוחר עשרות משפחות מצפת וטבריה שרוצות לעסוק בחקלאות, הוא מספק להם קרקעות בהמות וזרעים - אך נסיון זה נכשל.

♦ **1860 -** בשנות השישים חלה התעוררות גדולה ונתחזקה השאיפה להתיישבות במסגרת המאמצים לפרודוקטיבציה. ליישוב הגיעו הדי פעולותיהם של הרבנים קאלישר ואלקלעי, ונודע על ייסוד חברת 'יישוב ארץ ישראל' על ידי ד"ר חיים לוריא והרבנים קאלישר וגוטמאכר.¹⁶⁶

♦ **1860 -** ניסיון ראשון להקים יישוב חקלאי ב'מוצא' בידי ר' שאול יהודה ור' יהושע ילין: "סבל רב היה מנת חלקם, כשמצד אחד התנכלו להם השכנים הערבים וניסו

¹⁶⁰ תרל"ט - 1879, גליון 40.

¹⁶¹ מצוטט ב'קתדרא' שם.

¹⁶² שם עמ' 47.

¹⁶³ מצוטט שם עמ' 47.

¹⁶⁴ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 48.

¹⁶⁵ "א"י וישובה במאה ה-19" עמ' 186.

¹⁶⁶ שם עמ' 187.

להניעם לנטוש את הקרקע, ומצד אחר הערימו השלטונות קשיים רבים בפניהם ברישום הקרקע על שמם". אך הם לא נכנעו והמשיכו בעיבוד האדמה.¹⁶⁷

♦ "בין הפעילים למען ישוב ארץ ישראל היה ר' יהודה הלוי, מנהיג הישוב ביפו. בתכנית שפרסם מעל דפי העיתונות הציע להקים יישוב חקלאי בסביבות יפו... באותה שנה פנו עולי ג'ורג'יה לחברת כ"ח בבקשה לסייע להם להתיישב על האדמה. גם למעלה מחמישים תושבי ירושלים... פנו לחברת כ"ח בהכרזם על שאיפתם לעבודת אדמה ורצונם להתפרנס בזיעת אפם".¹⁶⁸

♦ **1870 -** "מראשית שנות השבעים נתחדשו התקוות והמאמצים, כשהקבוצה הקטנה של בוני השכונות בירושלים נטלה על עצמה להוציא לפועל את התכניות להתיישבות... מוקמת 'חברה' לרכישת קרקע ליד יריחו, בראשותו של רבי מאיר אויירבך, מגדולי הדור, שעלה קודם לירושלים. אך הדבר לא יוצא לפועל בגלל קשיים שהערימו השלטונות על רכישת הקרקע.¹⁶⁹

♦ "בשנת תר"ל 1870 עלה ארצה ר' עקיבא יוסף שלזינגר, מתלמידי החתם סופר, שנודע בקנאותו ובמלחמתו חסרת הפשרות בהשכלה. גם בירושלים התייצב בראש המאבק נגד המודרניזציה של החינוך, אך עיקר מאווייו היה נתון לחזון העתיד של הישוב בארץ...¹⁷⁰ בשנת 1873 ביקש לכוון 'חברה מחזירה עטרה ליושנה' שבמרכז פעולתה - הפניית צעירים לעבודה חקלאית והנהגת דיבור עברי... הקמת כוח מגן עברי 'שומריאל' וכוח הגנה על הגבולות - 'נוטריאל'.¹⁷¹

♦ **1876 -** נוסדה בירושלים 'אגודת עבודת אדמה וגאולת הארץ'. בתקנון שחיברו - התחייבו שכל פעולות האגודה תעשנה על פי התורה וההלכה. "משזכו התקנות להסכמת הרב מאיר אויירבך - עלתה יוקרתה וגדל מספר חבריה".¹⁷²

♦ **1878 -** המושבה 'פתח תקוה' מוקמת במסירות נפש על ידי ר' יואל משה סלומון ועוד יהודים מבני היישוב הישן בירושלים. ושם סוף סוף הם זוכים להצלחה ראשונה:

"בהעלותם את הביכורים בתהלכות נצחון לשכונת מאה שערים על שלושים גמלים עמוסים... דבר יסוד המושבה נתפרסם בתפוצות הגולה ועורר גל של שמחה והתלהבות... עקיבא יוסף שלזינגר רכש עשר חלקות עבור כולל בני אונגריין שבקשו להצטרף להתיישבות, עמהם באו גם קנאים מתומכי הרב יהושע לייב דיסקין"¹⁷³

כאשר בשנים שאחר כך נפגעו מתיישבי פ"ת מחיידקי המלריה שעל גדות הירקון וכל ההתארגנות היתה על סף התפוררות, נכנס הרב מבריסק לעובי הקורה ובכתב ההתקשרות של "אגודת מייסדי היישוב" שהתארגנו מחדש כדי לעלות ולהקים את פ"ת כתוב בין היתר:

"...והקושאן של מקום היישוב יכתב על שם אדמו"ר הגאון אב"ד דבריסק נ"י, וכל התנהגות של החברה יהיה רק ע"פ פקודתו בכל דבר, ...סוכן החברה יהיה אדמו"ר הגאון אבדק"ק בריסק שליט"א וה' יהיה בעזרנו לבנות הנהרסות...".¹⁷⁴

מבית דינו של הרב מבריסק יצאה קריאה הקוראת:

¹⁶⁷ שם עמ' 187.

¹⁶⁸ שם עמ' 188.

¹⁶⁹ שם עמ' 189.

¹⁷⁰ שם עמ' 190.

¹⁷¹ שם עמ' 190.

¹⁷² שם עמ' 190.

¹⁷³ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 191.

¹⁷⁴ מצוטט ב: "האיש על החומה" חלק א' עמ' 216.

"לכל איש החובב עמו וארצו לעמוד לימין 'החברה', לעזרם ולסעדם ולתמכם בכל מה דאפשר בכדי שיוכלו להוציא מכח אל הפועל הדבר היקר הזה".¹⁷⁵

• בספר "ציר נאמן" שנדפס בירושלים בשנת תרנ"ח 1898 מספר ר' יהושע זאב אבנר כיצד רכש בעזרת עוד שני יהודים ממזריטש, את אדמות "יסוד המעלה" בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה. בין היתר הוא כותב: **"וכשבאתי לירושלים וראיתי פני אדמו"ר זצוק"ל [הרב מבריסק], היתה דעתו נוחה מנסיעתי ויצוני לעלות לערי הגליל וליסד שם קאלאניע [מושבה], וקבלתי עצתי".**¹⁷⁶

• שבועות אחדים לפני הקמת פתח תקוה מנסה קבוצה מצפת להקים מושבה בגליל העליון על אדמות הכפר הערבי ג'עוני. לאחר תלאות רבות, בשנת תרמ"ג, נוסדת שם המושבה 'ראש פינה'.¹⁷⁷

בספר 'על הראשונים' מגולל המחבר את סיפורה של ג'עוני למן הקמתה על ידי ר' יוסף בן יעקב פרידמן וחבריו בני צפת, ועד מכירת חלק מהאדמות לר' דוד שווב, שליח אגודת 'חובבי ציון' מרומניה, אשר בא אז ארצה לקנות אדמות עבור האגודה. (חלק מהמתיישבים הראשונים, בני צפת, נשארו והצטרפו לעולים מרומניה. זו, אגב, עוד ראייה שמקימי ראש פינה היו שייכים אידיאולוגית לבני היישוב הישן שבצפת). בזכרונותיו מספר ר' דוד שווב כיצד יצאו לראשונה לחרוש את האדמה. לאחר שכלו את עבודתם התאספו בשדה ונשא נאומים נרגשים. מספר ר' דוד שווב: "אנכי בחרתי לנושא נאומי את 'שיר המעלות בשו"ב ה' את שיבת ציון...' וכלנו ישבנו אל השלחן יחדיו לאכול ולשמוח ולברך על הטובה שעשה עמנו הקב"ה".¹⁷⁸

מסכם פרופ' אליאב: "אמנם בני צפת וירושלים לא הצליחו לקיים את היישובים שייסדו ונזקקו לתגבורת מן הגולה כדי לשקמם, אך יוזמתם של בני היישוב הישן בנתה את המסד להשתרשות בקרקע, שעליו ניבנה לאחר מכן מפעלו ההתיישבותי של היישוב החדש".¹⁷⁹

מדוע לא הצליחו רוב הניסיונות החקלאיים שנעשו באותם ימים?

אין כאן המקום לפרט את כל הקשיים בהם נתקלו מחדשי היישוב בבואם ליצור בארץ תשתית חקלאית יש מאין, נסתפק בדברי סיכום של ד"ר דן גלעדי במאמרו: **"ראשית ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל במאה ה-19":**

"בניסיונות אלה [זה שנעשה במוצא] ובאחרים, שלא יצאו מן הכוח אל הפועל, באה לידי ביטוי שאיפתם של יהודים להתיישב על הקרקע ולעבוד אותה. אך כשלונם היה בלתי נמנע, שכן לא היו קיימים התנאים המינימליים ביותר שיוכלו להבטיח הצלחה, ולו חלקית בלבד".¹⁸⁰

לאחר שמונה ד"ר דן גלעדי את הגורמים 'האוביקטיביים' השלילים ביותר, כדבריו, גורמים - 'שהיתנו כל התקדמות קלה בצורך לרכז מאמצים ואמצעים ללא יחס לתוצאות', הוא מסכם: **"השאלה שאותה יש להציג לגבי [בהשוואה ל] הישגיו של**

¹⁷⁵ מצוטט שם עמ' 217.

¹⁷⁶ מצוטט שם עמ' 220.

¹⁷⁷ שם עמ' 191.

¹⁷⁸ 'זכרונות לבית דוד שווב', ח"א עמ' צה-צו. מצוטט ב"על הראשונים" עמ' 175.

¹⁷⁹ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 192.

¹⁸⁰ 'היישוב בעת החדשה', אוסף מחקרים, עמ' 44.

המפעל ההתיישבותי-חקלאי בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19, אינה מדוע היו התוצאות כה דלות במושגים כמותיים מוחלטים, [אלא] יש לשאול כיצד הצליחו העולים, בנסיבות שתוארו, לקיים ולפתח מפעל התיישבותי, אפילו היה זה מפעל בעל ממדים זעירים¹⁸¹. כלומר, השאלה איננה מדוע עשו כה מעט, אלא, כיצד בכלל הצליחו בתנאים שהיו אז בארץ לעשות משהו.

סיכום:

כפי שנוכחנו לראות לאורך כל התקופות, לא היתה התנגדות עקרונית של בני היישוב הישן או של הרבנים דאז להתיישבות, נהפוך הוא - בכל מקום שהיה הדבר אפשרי, ואפילו רק כאפשרות רחוקה ביותר - עודדו הרבנים את הנוגעים הדבר לפעול כדי לגאול את קרקעות הארץ, להפריח את השממות וליישב את הארץ, הן משום שזוהי מצוות עשה של יישוב ארץ ישראל (עיין רמב"ן בהשגות לספר המצות - מצוה ד'), הן משום שראו בכך אמצעי לקירוב הגאולה והן מתוך ההבט המעשי של פרודוקטיבציה של היישוב כאמצעי להקלת המצב הכלכלי שמעולם לא היה קל. ואם בכל זאת היו רבנים שהתנגדו להתיישבות בנקודת זמן זו או אחרת, היה זה מתוך חשש לפגיעה ביעודו הרוחני של היישוב. בפרקים הבאים נוכל לראות שהרבה מן האמת היה בחששם של רבנים אלה, שכן רוב בני המושבות, אף שהם עצמם היו שומרי מצוות, לא הצליחו לגדל את ילדיהם ברוח ישראל סבא - מה שלא קרה ליהודים שישבו בערים.

כהשלמה לראש פרק זה מומלץ לקרוא בהמשך את הפרקים:
 א6' - "היהדות החרדית והיוזמות לעליה הראשונה",
 ב6' - "האם היישוב הישן התנגד להקמת המושבות"
 ד6' - "השתלבות היהדות החרדית במפעלי העליה הראשונה"

ד. מבחינה כלכלית - מפעל ה'חלוקה' ומפעלים נוספים

כבר בשנות השישים והשבעים של המאה הקודמת ביקרו בארץ "שוחרי תרבות וחכמה" אשר העמידו פנים של שוחרי טובת היישוב ויצאו חוצץ כנגד ההזדקקות לכספי "החלוקה", אותם כספים אשר תרמו יהודי התפוצות עבור היישוב המתחדש בארץ ישראל. ביקורת זו על מפעל ה'חלוקה' דאז נשמעת גם כיום. ננסה להסביר כיצד ביקורת זו כלפי בני היישוב הישן לוקה בחוסר הבנה של התנאים ששררו אז בארץ, ובחוסר רצון להבין מה היו המניעים של אותם יהודים שנזקקו לכספי החלוקה. כמו כן נראה שאותם "שוחרי תרבות וחכמה" עיוותו את הנתונים הנוגעים לגובה החלוקה ומספר הנזקקים לה, כדי להשחיר את פניהם של בני היישוב הישן.

גדר כספי החלוקה על פי ההלכה

רבני ירושלים והתפוצות - אשכנזים וספרדים, ליטאים וחסידים, קבעו פה אחד שכספי החלוקה אינם כספי צדקה הניתנים רק לעניים, אלא זוהי תמיכה הניתנת לאותם שמסרו נפשם כדי לעלות לארץ הקודש, ולהוות חלוץ לפני המחנה של העם השב לציון.

כך פסקו רבה של ירושלים דאז - רבי שמואל סלנט, והגאון רבי יהושע לייב דיסקין, מגדולי הרבנים בירושלים של אז. באופן מיוחד התבטא בענין זה המהר"ם חגיז, מי שהיה מגדולי הרבנים הספרדיים בדורו:

¹⁸¹ 'היישוב בעת החדשה' עמ' 49.

"כי אין חוב על בני א"י ועל תלמידי החכמים שבה, להחזיק טובת הנאה לאנשי הקהילות אפילו באמירת חן חן, וכל אותם האנשים שמציירים בדעתם חיוב זה... לדעתי מוטעים ושוגגים הם ועתידין ליתן את הדין".¹⁸²

דברים דומים כתב החיד"א, שזכה לכינוי 'השד"ר של ארץ ישראל', שעסק בפעילות רחבה בגולה למען ארץ ישראל:

"כי לומדי התורה היושבים בארץ ישראל הם שלוחי כל הגולה לעבוד את השם עבודה שלמה תמה, וכל ישראל המחזיקים בידם יש להם חלק בתורתם ובתפילתם".¹⁸³

וכן כתבו גדולי הרבנים שגרו אז בחו"ל:

כותב החתם-סופר: "הלא ידוע כי התושבים ממדינות אחרות היושבים בארץ הקודש יושבים במצור ובמצוק וחיי צער חיים הם ונשיהם ובניהם, וכולם אינם עוסקים אלא בתורה ה', כל אחד כפי יכולתו, ועלינו מוטל להחזיק ישיבת א"י... כי לולא ישיבת א"י שמה - תפוג תורה ח"ו".¹⁸⁴

אף גדולי החסידות עודדו את העם לתרום להחזקת היישוב. באגרת שכתב רבי שניאור זלמן מלאדי, מחבר ספר "התניא", הוא כותב בהתרגשות:

"לעורר את האהבה הישנה וחיבת הארץ הקדושה ולחדשה כימי קדם, החל ה' להראותנו חסדו והאיר עינינו... המאיר לארצנו הקדושה ולדריים עליה... ונולאתי נשוא במכתב גודל חין ערכה, היא חיזוק ישיבת הארץ הקדושה. ואין ישראל נגאלים אלא בצדקה שעושין עם ה' ועם ארצו הקדושה".¹⁸⁵

נמצאנו למדים שכספי החלוקה אינם "צדקה", אלא הם כעין מס שהמלך מטיל על אזרחיו להחזיק את חיילותיו המופקדים לשמור על המדינה וללחום את מלחמותיה. כשם שהמדינה מעניקה סובסידיות כתמריץ לקידום האינטרסים של המדינה, כך נועדה 'החלוקה' ליצור תנאי קיום מינימליים עבור אותם שזנחו אפשרויות פרנסה ותנאי נוחות בחו"ל, וקמו ועלו לארץ במסירות נפש כדי להוות חיל חלוץ לפני המחנה שהיה עתיד לבוא בעקבותיהם.

ד"ר ישראל ברטל:

"היישוב הישן התפתח מקבוצות עילית שראו עצמן בעלות שליחות רוחנית. ולפיכך היה היישוב מעצם טיבו בעל מודעות דתית-רעיונית עמוקה ביותר. גם הספרדים וגם האשכנזים ראו עצמם, אם כי בהבדל מסוים, עדה נבחרת של תלמידי חכמים שתורת אומנותם".¹⁸⁶

כמה מהיישוב נזקקו לחלוקה?

מונטיפיורי, במפקד מדוקדק שערך בשנת 1839, מנה בירושלים (שהיוותה 46% מהיהודים בארץ) 407 ראשי משפחות שעסקו בתורה או שהיו 'כלי קודש', 257 בעלי מלאכה, ו- 87 סוחרים, רוכלים ומתווכים. כלומר למעלה מ-45% מתושבי ירושלים

¹⁸² בספרו "שפת אמת" עמ' 77, מצוטט בספר "האיש על החומה", חלק ב' עמ' 184.

¹⁸³ בספרו "יוסף אומץ" סימן יט', מצוטט בהנ"ל.

¹⁸⁴ שו"ת חתם סופר או"ח ס' רג'. (יש לזכור שהדברים נכתבו לא יאחר משנות השלושים למאה ה-19, החת"ם סופר נפטר בשנת תקצ"ט 1839, ובאותן שנים עלו ארצה בעיקר תלמידי חכמים).

¹⁸⁵ מצוטט בספר "האיש על החומה" ב', עמ' 186.

¹⁸⁶ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 241.

עבדו לפרנסתם.¹⁸⁷ כותב פרופ' אליאב: "רק 15% התפרנסו מן החלוקה בלבד, רבים ניסו מזלם במלאכה, במסחר זעיר ובמקצועות תיווך, אולם מספר מבקשי העבודה עלה תמיד על ההיצע, ולפיכך נזקקו גם המתפרנסים בכוחות עצמם לתוספת קבועה מן החלוקה".¹⁸⁸

פרופ' אליאב: "מספר המתפרנסים במלאכה, במסחר ובשירותים גדל בשיעור ניכר - מ-55% בשנת 1877 ל-74% כעבור עשרים שנה [1897]! רוב היישוב נאבק על קיומו, ללא בסיס כלכלי יציב, ועל כן לא יכול היה לוותר על החלוקה. לגבי רובו המכריע של היישוב הספרדי לא נודעה חשיבות לקצבת החלוקה, והוא נימנה עם המתפרנסים בכוחות עצמם".¹⁸⁹

כלומר - המגמה ביישוב היתה להשתדל להתפרנס בכוחות עצמם, ומסתבר שעם פתיחת אפשרויות תעסוקה נוספות, והגיוון בהרכב העולים (העולים הראשונים, כפי שציינו כבר, היו בעיקר תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, אך בהמשך עלו גם אחרים) - גדל עוד יותר שיעור המתפרנסים בכוחות עצמם.

מה היה גובה התמיכה?

פרופ' אליאב: "...לפי חישובים מדוקדקים יותר קיבלו כ-80% מכלל היישוב לא יותר מ-40 פרנק לנפש לשנה, ואילו רק 10% מכלל היישוב זכה ליותר מ-100 פרנק לנפש לשנה. רק לאחרונים הבטיחה החלוקה קיום של ממש, ואילו הרוב המכריע לא היה מסוגל להתקיים מן החלוקה ונזקק להכנסה נוספת מכל מקור שהוא. המצב הוחמר במיוחד עם גידול האוכלוסייה וצמצום המכסה לנפש".¹⁹⁰

חשבון פשוט - אם 100 פר' היה בהם כדי להבטיח "קיום של ממש" (ורק 10% זכו לכך), אך 80% מהיישוב לא קיבלו יותר מ-40 פר' לשנה (היו כוללים שנתנו רק 10-20 פר'), הרי שרוב רובו של הציבור קיבלו הרבה פחות ממחצית ההכנסה הדרושה, וחייבים לומר שהם עסקו במשהו נוסף לפרנסתם. בצורה ברורה ביטא את הדברים זאב דובנוב, אחד מן הביל"ויים:

"ברוסיה חושבים שמקבלי החלוקה לא עובדים אלא יושבים בבית הכנסת וקוראים תהילים. אך הם שוכחים שמכסימום החלוקה היא 15-20 רובל לשנה, לא מספיק לקיום מינימלי, אבל לאכול ולשתות צריך גם בארץ הקודש. על כן היהודים מתחילים לעבוד במקצועות שונים וגם במסחר".¹⁹¹

מסכם פרופ' אליאב:

"בהעדר מקורות מחיה לא היתה דרך אחרת מאשר להיזקק לחלוקה... אין שחר לטענה כי חיי הבטלה הייתה משאת נפשם של בני היישוב, אילו נוצרו התנאים המתאימים היה בוודאי חלק מכריע של היישוב משתדל להתפרנס מיגיע כפיו".¹⁹²

האם רק היהודים נהנו מכספי חלוקה?

¹⁸⁷ נתונים מתוך "תולדות א"י", עמ' 525.

¹⁸⁸ "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 139.

¹⁸⁹ "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 139.

¹⁹⁰ "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 139.

¹⁹¹ דרויאנוב, כתבים ג. עמ' 551.

¹⁹² "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 143.

פרופ' אליאב: "יצוין גם שלא רק היהודים התפרנסו מתמיכת אחיהם: גם התושבים הנוצרים ומוסדותיהם התקיימו במשך תקופה ארוכה ועד קץ השלטון העות'מאני על עזרה מחו"ל שזרמה בהתמדה ובסכומים ניכרים, שעלו עשרת מונים על כספי החלוקה".¹⁹³

האם בני 'העליה הראשונה' לא התפרנסו מן החלוקה?

פרופ' אליאב: "אף חובבי ציון שמתחו ביקורת חריפה על שיטת החלוקה, נהגו בעצם לאחר מכן בשיטת תמיכה דומה. בצדק העיר ג. קרסל שגם החברה המרכזית של 'חובבי ציון' נקראה בשם "חברת תמיכה" ופניותיהם של העולים הראשונים בדבר תמיכה מחו"ל אינן נבדלות בהרבה מכרוזי החלוקה, מחוץ ללשון המודרנית ולקהל שאליו הופנו".¹⁹⁴

מתוך 7 המושבות הראשונות - 6 הוחזקו ע"י הברון, אך גם 'גדרה' של הביל"ויים - אותה סירב הברון להחזיק כיוון שראה בהם ניהליסטים - לא הצליחה להתקיים בכוחות עצמה, והוחזקה ע"י חובבי ציון.¹⁹⁵ כלומר - גם המושבות הראשונות לא יכלו להתקיים ללא תמיכה מן החוץ.

האם מדינת ישראל לא נזקקת ל"תמיכה"?

עד היום חיים בארץ ממגביות שנתיות בגולה, ומסיוע חוץ מארה"ב בקנה מידה נרחב, אך בעוד שאותם מקימי היישוב נעזרו בתמיכה לצרכי קיום מינימליים, הרי סיוע החוץ והמגביות הציוניות בהרבה מקרים משמשים למותרות.¹⁹⁶

הקמת בתי חולים יהודיים

מקובל בספרות המחקר שביה"ח הראשון שהוקם בירושלים היה ביה"ח שהקים רוטשילד בשנת תר"ד 1854, ואשר מנהלו ד"ר נוימן 'עיצב את דפוסי המוסד והקפיד על אופיו הדתי המובהק לבל ימצא בו פסול. ליד המוסד הוקם בית תפילה...'.¹⁹⁷ ד"ר מורגנשטרן במאמרו: "ביה"ח הראשון בירושלים" מוכיח מתוך תעודות חדשות שנתגלו שקדם לאותו ביה"ח - ביה"ח אחר אותו יזמו והקימו בני העדה הספרדית שבירושלים בשיתופה של העדה החסידית עוד בשנת תר"ד 1844.¹⁹⁸ בשנת תר"ז 1857 יזמו הפרושים שבירושלים ביה"ח נוסף שנקרא "ביקור חולים". בשנת תרל"ט 1879 ייסדה העדה הספרדית את חברת "משגב לדך" שהושיטה עזרה חנם אין כסף לחולים. בשנת תרמ"ח 1888 הקימה החברה ביה"ח (ביה"ח משגב לדך). בשנת תרנ"ה 1905 הוקם בירושלים ביה"ח "שערי צדק", גם הוא בהנהלה חרדית. אין צורך לומר שבתי חולים אלה התנהלו ומתנהלים עד היום על פי ההלכה, ומשמשים דוגמא לכך שאפשר לנהל בית חולים מודרני תוך הקפדה על מצוה קלה כבחמורה. נמצאנו למדים, שעד סוף המאה ה-19 הצליח הציבור החרדי להקים בירושלים ארבעה בתי חולים, בלי להזדקק לעזרת 'חובבי ציון' או 'ההסתדרות הציונית'.

פיתוח המסחר, הבנקאות וערי החוף

ד"ר ברטל¹⁹⁹ קובל על כך שלמרות החומר הרב הקיים לא נחקרו עדיין כראוי המגמות לשילובם של היהודים בני 'היישוב הישן' במערכת המסחרית המתפתחת

¹⁹³ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 143.

¹⁹⁴ בספרו "אהבת ציון ואנשי ה"ד", עמ' 160-161.

¹⁹⁵ הנתונים מתוך "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 305.

¹⁹⁶ פרטים נוספים ובהרחבה על החלוקה ניתן למצוא בספר "האיש על החומה" חלק ב' פרק חמישה עשר.

¹⁹⁷ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 233.

¹⁹⁸ מורגנשטרן, "גאולה בדרך הטבע" עמ' 224.

¹⁹⁹ 'קתדרה' מס' 2 עמ' 12.

ובראשית הבנקאות המודרנית. כמו כן, לא נחקר חלקם של הספרדים ויוצאי צפון אפריקה בהתפתחות ערי החוף המודרניות - יפו וחיפה.

לאור כל הנ"ל, דומה שאי אפשר להאשים את 'היישוב הישן' בחוסר רצון לפתח את מוסדות החברה, ואף לא בחוסר יכולת להתארגן ולדאוג לצרכי הציבור. רעיון ה'כולל' עליו הושתת היישוב האשכנזי היה מיסוד של מוסדות קהילתיים שדאגו לרפואה, דיוור, חינוך ותמיכה כספית, כאשר ראשי הכוללים לקחו על עצמם את האחריות לצאן מרעיתם בכל מישורי החיים כדי לאפשר לחברה ההולכת ומוקמת בארץ להתפתח ולעמוד על רגליה.

ה. סיכום: מי קבע ש"העליה הראשונה" - היא העליה הראשונה?

ראינו בפרק זה שאנשי היישוב הישן, אשר טרחו ועלו לארץ בתנאים קשים ביותר, היו מודעים לצורך לבנות את הארץ ורבים אף מסרו את נפשם למען מטרה זו. בניה זו התבטאה באופן מעשי:

- ♦ על ידי בניית שכונות חדשות.
- ♦ על ידי התיישבות חקלאית.
- ♦ על ידי פעילות לעידוד העליה.
- ♦ על ידי התרמת העם בתפוצות, כשותפים בבנין הארץ.

ראינו, שגם אותם חרדים - אנשי היישוב הישן ידעו:

- ♦ להפריח שממות.
- ♦ לייבש ביצות.
- ♦ לאחוז בנשק.
- ♦ לנהל עיתונות. ("הלבנון", "החבצלת", "יהודה וירושלים" ועוד).
- ♦ לבנות בתי חולים.
- ♦ לפתח את ההתיישבות העירונית (מסחר, בנקאות ועוד).

לאור הנתונים שצינו לעיל, מתעוררת שאלה נוקבת: מי קבע ש"העליה הראשונה" - (1882-1903) היא העליה הראשונה?! הרי היו לפניו מאה שנה של עליות ?

פרופ' אליאב: "זרם העולים שהחל גואה למן ראשית שנות השמונים, (1880) ייצג ברובו הגדול ציבור שונה מבני היישוב הקיים, ופתח למעשה תקופה חדשה בחיי היישוב. נוהגים לכנות עלייה זו בשם "עלייה ראשונה", ובכך באים לידי ביטוי הן ההתעלמות הבלתי מוצדקת מן העליות הקודמות, שיצרו את הבסיס ליישוב המתחדש, והן הרצון להדגיש את השוני במניעיה ובאפיה של עלייה זו. עד כה שימשו מניעים דתיים ומשיחיים מכנה משותף לעולים מכל ארצות התפוצה, שביקשו לחיות בארץ על טהרת הקודש ודחו כל שינוי באורחות חייהם, מעתה הופיעו אצל חלק ניכר מהעולים מניעים לאומיים וחברתיים..."²⁰⁰

כלומר, קובע פרופ' אליאב, אין קביעת השם "עליה ראשונה" לעליה שמשנות השמונים ואילך ענין של היסטוריה, אלא ענין של היסטוריוסופיה, קרי - הפילוסופיה של ההיסטוריה, אשר באה לצקת תכנים ערכיים בין השורות, בקובעה שכל מה שהתרחש עד לעליה של שנות השמונים אינו חשוב ואינו משמעותי.

²⁰⁰ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 278.

גם השימוש הטרימינולוגי בכינוי - "היישוב הישן" יש בו מן המגמתיות. ה'ישן' מצטייר פרימיטיבי, קפוא, חסר חיות, בבחינת דבר ישן שאבד עליו הכלח. לעומתו, הכינוי - 'היישוב החדש' משרה תחושה של קידמה וחיוניות.

דוד בן גוריון: "היישוב החדש שמתחילת בריאתו הזהירו לפניו אופקים לאומיים רחבים התייחס בביטול ובבוז ליישוב הישן, ויש גם אשר ייחס לו ערך שלילי לעבודת התיישבותנו בארץ ישראל. בני היישוב החדש הביטו על הישן כעל גוף שאין בו רוח חיים ומתוך השקפה זו התייחסו לכל המתרחש ונעשה בחיי היישוב הישן בשוויון נפש ובהיסח הדעת".²⁰¹

עוד באותן שנים יצאו בני היישוב הישן נגד הכינוי שהודבק להם:

"מי היה אותו בכור השטן שהמציא ראשון את הפתגם מלא הרעל 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש', אשר מטרתו היתה אך להשפיל את כבוד היישוב הישן. מדוע ההפרדה המסורתית שלפיה 'יישוב ישן' אומר עיירות [מגורים בערים], והוא לחוד, ו'יישוב חדש' אומר מושבות והוא לחוד".²⁰²

את הסיבה להתעלמות, אותה מציין פרופ' אליאב, לא קשה למצוא:

ד"ר ישראל ברטל: "היישוב הישן היווה לגבי ההיסטוריוגרפיה הציונית בעיה מיוחדת במינה: מצד אחד, הוא נראה כהמשך החברה הגלותית בה מרדה התנועה הלאומית המודרנית ושאותה באה לשנות. ומצד שני, היו אנשי היישוב הישן חוליה אחרונה בשלשלת רציפות היישוב היהודי הטרומ-ציוני בארץ ישראל וקיימו בגופם את הזיקה הממשית בין עם ישראל לארצו".²⁰³

במקום אחר מרחיב ד"ר ברטל יותר: "הכינוי 'יישוב ישן' מכונן לקיבוץ אנשים שאיננו 'ישן' מבחינה כרונולוגית, אלא 'ישן' מבחינה ערכית".²⁰⁴ הוא ממשיך ומסביר שהסיבה להגדרה זו היא מערכת התדמיות בה פירשו אנשי העליות החילוניות במאה העשרים את המציאות בארץ ישראל.

מנין שאבו אותם חילונים את תדמיתם על 'היישוב הישן'?

כפי שראינו, ד"ר ברטל מצביע על כך שקיימת התעלמות מהשתלבותם של בני היישוב הישן במערכת המסחרית המתפתחת ובראשית תנועת הבנקאות המודרנית, וכן מחלקם של הספרדים ויוצאי צפון אפריקה בהתפתחות ערי החוף המודרניות - יפו וחיפה.

את הסיבה להתעלמות זו תולה הוא בכך ש: "השינוי ל'חדש' נתפס בעיקרו במושגים של בנין הארץ בכלים של החקלאות". כלומר, מדידת מפעלם של בני היישוב הישן בסרגל הערכים, ואולי נכון יותר לומר - בסד הערכים של בני היישוב החדש הוא הגורם העיקרי לכך שבני היישוב החדש לא הזדהו, וממילא לא העריכו, את פועלם של בני היישוב הישן.

למסקנה דומה מגיע גם ההיסטוריון יהושע קניאל:

"התנועה הלאומית בראשיתה נתנה את דעתה רק לפעילות התיישבותית בתחום החקלאי, על כן גם לא היתה הערכה מספקת לפועלם של אנשי 'היישוב הישן'. כל ניסיון להציע אלטרנטיבה לפעילות ההתיישבותית על

²⁰¹ 'האחדות', תר"ע, מצוטט 'בקתדרא' מס' 6 עמ' 8.

²⁰² 'המזרח', תרע"ג 1913, גל' 300, מצוטט 'בקתדרא' מס' 6 עמ' 11.

²⁰³ "היישוב בעת החדשה" עמ' 15.

²⁰⁴ 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' - הדימוי והמציאות, 'קתדרא' מס' 2 עמ' 5.

הקרקע, שגם היא עשויה לתרום לתועלת היישוב, כגון, רעיונות על פיתוח חרושת או בנייה, מוצגים ככפירה ביעוד הלאומי וכמנוגדים לרוח הזמן".²⁰⁵

אך דומה שאין זו כל האמת, שהרי בני 'היישוב הישן' עסקו גם בהתיישבות חקלאית. את האמת במעורומיה כותב בשנת תרס"ח 1907 עיתון 'הפועל הצעיר', עיתונם של הפועלים, בני העליה השניה. במסגרת חגיגות חצי היובל של 'היישוב החדש' שנערכו אז במלאת עשרים וחמש שנה ל'ראשון לציון' (נוסדה בתרמ"ב 1882) מציין העיתון "שגיאה גסה":

"...שרבים מהציונים ואף גם מהנאמנים והסופרים מונים את התחלת היישוב החדש שבארץ ישראל דוקא משנת תרמ"ב, שבה נוסדה 'ראשון לציון', וחושבים שהיא המושבה הראשונה בא", בזמן ש'פתח תקוה' נוסדה על ידי בני ירושלים עוד ארבע שנים לפני הווסד המושבות של גולי רוסיה ורומניה... ולא נקפיד עם אלה שאינם יודעים כי ראשון לציון אינה המושבה הראשונה בארץ ישראל. בכלל, דברים כאלה היו לחזיון רגיל בין הציונים".²⁰⁶

²⁰⁵ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 52.

²⁰⁶ 'הפועל הצעיר', חשוון תרס"ח ע' 5, מצוטט ב'קתדרא' מס' 9 עמ' 53. להרחבה בנושא שיכתוב ההיסטוריה כאן בארץ, עיין נספח בסוף החוברת: "הבילויים - מיתוס ומציאות".

היהדות החרדית ובנין ארץ ישראל

חלק ב' - מהעליה הראשונה והלאה

6. תרומת הציבור החרדי לעליות הראשונות (עד שנת תרע"ד 1914).

- ג. היהדות החרדית והיוזמות לעליה הראשונה
- ב. האם ה'יישוב הישן' התנגד להקמת המושבות?
- ג. חלקו הדמוגרפי של ציבור שומרי המצוות בעליה הראשונה
- ד. השתלבות הציבור החרדי במפעלי העליה הראשונה
- ה. שש מתוך שבע המושבות הראשונות היו בעלות אופי חרדי
- ו. המאבק על צביון המושבות
- ז. התיישבויות חרדיות בהמשך שנות העליה הראשונה

7. היהדות החרדית ותנועת 'חיבת ציון'

- א. ה'חברות ליישוב ארץ ישראל' שקדמו ל'חובבי ציון'
- ב. בני היישוב הישן - מחלוצי רעיון שיבת ציון
- ג. מי הקים את תנועת 'חובבי ציון'?
- ד. המאבק על מנהיגות 'חובבי ציון'
- ה. מה פגע בהתפתחות התנועה?
- ו. תנועת הביל"ויים גרמה נזק לתנועת חיבת ציון
- ז. פולמוס השמיטה בתרמ"ט (1889)
- ח. היהדות החרדית ו'הציונות המדינית' של הרצל
- ט. מה היתה התרומה המעשית של 'חובבי ציון' להתיישבות?
- י. העליות הראשונות - בגלל הרצל או למרות הרצל?

8. הגורמים להשמטת ההגמוניה על ההתיישבות מידי החרדים

- א. ההתדרדרות הרוחנית במושבות
- ב. קטליזטור לשמד רוחני ושמו "פועלי העליה השניה"
- ג. השתלטות 'הציונים' על הציבור החרדי בארץ כולה
- ד. רצח דיהאן - נסיון החנקה קולקטיבי
- ה. האם הרבנים מנעו מבני קהילותיהם לעלות ארצה ולהנצל מהשואה?
- ו. עליה סלקטיבית - אמצעי לבלימת העליה הדתית ארצה
- ז. 'אגודת ישראל' בעד 'עלייה חופשית'

נספח: הביל"ויים - מיתוס ומציאות

6. תרומת הציבור החרדי ל"עליות הראשונות" (עד שנת תרע"ד 1914)

רקע היסטורי²⁰⁷

מקובל לחלק את תקופת השנים שבין 1882 למלחמת העולם הראשונה (1914) לשתי תקופות מישנה: תקופת העליה הראשונה (1882-1903) ותקופת העליה השנייה (-1904 1914). המאפיין את צורת ההתיישבות בעליה הראשונה הוא המושבה החקלאית, שבמידה רבה היתה בבחינת חיקוי לכפר ולעיירה שבמזרח אירופה, ואילו העליה השנייה מאופיינת במתיישבים פועלים, חלוצים-סוציאליסטים ("העליה העובדת"), אשר חתרו להתיישבות שיתופית (הקיבוצים). מן הראוי לציין, כפי שנראה בהמשך, שהרוב המכריע של העולים בתקופת העליות הראשונות הגיעו לערים הגדולות ולא להתיישבות החקלאית.

בתקופת העליה הראשונה באו ארצה בין 30,000 ל- 40,000 עולים. בתקופת העליה השנייה באו ארצה כ- 35,000 עד 40,000 עולים. לא כל העולים נקלטו בארץ, היו תקופות שבהן היה שיעור היורדים גדול. יש המעריכים את שיעור הירידה בקרב עולי "העליה העובדת" בעליה השנייה, שמספרם היה כ- 6,000 נפש, - ב90%!!!

פרופ' יגאל עילם: "השחיקה והנשורת בקרב בני עליה זו [העליה השנייה] היו מן הגדולות ביותר. כידוע, טען בן גוריון כי 90% מבני העליה השנייה ירדו, ובעוד שהעליה השנייה הקימה פחות נקודות התיישבות משהקימה העליה הראשונה, הרי לאנשיה מייחסים את התחלות ההתיישבות העובדת ואת יצירת דפוסי ההתיישבות הקיבוצית והקואופרטיבית בארץ - אך כמה קבוצות וכמה מושבי עובדים הצליחה להגשים? אצבעות יד אחת יספיקו למניית כולם. לאנשי העליה השנייה מייחסים את המאבק העיקש על העבודה העברית- אך רק מיעוטם היו אנשי עבודה מובהקים. כאשר בא ויצמן (בשנת 1917) לסכם את הישגי העליה השנייה... השמיע דברים נוקבים אלה: "השגיגנו בהתיישבות, במיוחד ב- 10-12 השנים האחרונות, היו מועטים מאד, והתוצאות, בעצם, מדכאות".²⁰⁸

בעקבות הפרעות בדרום רוסיה בשנים 1881-2 ("סופות בנגב"), ואשר בהם נפגעו למעלה ממאתיים יישובים יהודיים, הוכתה יהדות רוסיה בתדהמה וחל בה משבר פנימי עמוק (בעיקר אצל המשכילים שחשבו שתנועת ההשכלה והתערוותם בחברה הרוסית תביא לביטול האנטישמיות). החלה בריחה גדולה מרוסיה, בעיקר לארה"ב. רק זרם קטן מהעולים שם את פעמיו לארץ ישראל.

א. היהדות החרדית והיוזמות לעליה הראשונה

מי ניסה לעכב את העליה לארץ?

כפי שראינו בפרק הקודם, נסיונות ההתיישבות הראשונים נעשו על ידי בני היישוב הישן (מוצא, פתח תקוה, ג'עוני ועוד), והם שפתחו את הפתח לחשוב מבחינה מעשית בכיוון של הגשמה לאומית בארץ ישראל. אך הארץ שעמדה בשממונה זמן רב כל כך - לא הזדרזה לתת את פירותיה לבניה. צריך היה הרבה אמונה ורצון כדי להאמין שמצב זה יכול להשתנות.

²⁰⁷ מתוך "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 257-8 ועוד.
²⁰⁸ "היישוב בעת החדשה" עמ' 117.

היו באמת שלא האמינו:

פרופ' אליאב: "בקיץ 1881 נתרבו הקולות הקוראים לעלייה, ואף נעשו נסיונות להשפיע על חברת כ"ח [כל ישראל חברים], לתמוך בהכוונת המהגרים ארצה. אולם חברה זו, שנשאה בנטל עיקרי בהכוונת ההגירה ובמימונה, שללה בעקביות את הפניית הפליטים ארצה וסירבה ליטול חלק ביישוב הארץ... התנגדותה של חברת כ"ח הגיעה לשיאה במכתבו הגלוי של קארל נטר שפורסם במארכס 1882... האיש שייסד את 'מקווה ישראל'... שלל במכתבו את עליית הפליטים ארצה מכל וכל. ארץ ישראל, קבע, ענייה ודלה, ולא תצליח להתיישבות של המונים. אין בה אדמה טובה למכירה..."²⁰⁹

לא באנו להטיל מום בחוגים אחרים, אלא רק להראות שבמבט טבעי-מקצועי הסיכויים להתיישבות בארץ ישראל של אותם ימים, בקנה מידה לאומי היו קלושים, ולפיכך אין לנו להיות חכמים לאחר מעשה ולבקר כל כך בקלות את אותם שחששו לסמוך ידיהם על מהלך לא טבעי זה, כאשר, כפי שנראה בהמשך, היו גם סיכונים לא קטנים בכך.

מי הטיפ אז לעליה לארץ?

"באב תרמ"ב 1882 פרסמו מתיישבי פתח תקוה קול קורא ב'החבצלת', הדוחה את הטענה שאי אפשר ליישב את הארץ, מכחיש את קיומם של ההפרעות מצד הממשל והשכנים וקורא לעליה ולהתיישבות. גם פרומקין ופינס [מבני היישוב הישן] פרסמו קריאות נמרצות לגולה..."²¹⁰

בני היישוב הישן לא הסתפקו בקריאות לגולה מעל דפי העיתונות:

"בשנת 1880 יצא אלעזר רוקח מטעם מתיישבי גיא-אוני לרומניה כדי לעשות נפשות לעליה ולהתיישבות, וזמן קצר אחריו נשלח אברהם קופלמן מטעם אנשי פתח תקוה לאותה מטרה. פעילות זו תרמה תרומה נכבדה לייסוד אגודות ראשונות שפעלו למען התיישבות בארץ..."²¹¹

הרבנים - ראשוני המעוררים לעליה וליישוב הארץ:

לאחר הבעש"ט, הגר"א והחת"ם סופר, שלא פסקו מלעורר לשיבת ציון - מי בעל פה ומי בכתב (פרטים - 'האיש על החומה חלק ב' עמ' 100 והלאה), ואף הצליחו לעורר תנועת עליה ארצה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, אנו מוצאים בין מבשרי התנועה הלאומית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה את הרבנים אלקלעי, קאלישר, גוטמאכר, וואכס, מוהליבר ועוד ועוד אשר עוררו ופעלו למען שיבת ציון עשרות שנים קודם למשכילים אשר התעוררו לרעיון הלאומי רק בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה (אף שהסופר משה הס פירסם את ספרו 'רומא וירושלים' עוד בשנת תרכ"ב 1862, לא היו הדים לגישתו הקוראת ללאומיות חילונית עד פרסום ה'אוטואמנסיפציה' של פינסקר בראשית שנות השמונים).

הרב אלקלעי (1798-1878) גיבש תכנית מפורטת לשיבת העם לארצו ואותה הוא ביסס והוכיח בספריו. הוא לא הסתפק בפרסום הספרים בלבד אלא יצא להפיץ את

²⁰⁹ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 279-280.

²¹⁰ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 279-.

²¹¹ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 279-.

רעיונותיו בפני קיבוצי היהודים באנגליה ובגרמניה. כמו כן ייסד אגודות תומכים למיניהן כמו 'שלום ירושלים'. בסוף ימיו אף עלה ארצה (תרל"א 1871).

הרב קלישר (1795-1874), תלמידו של רבי עקיבא אייגר, וכפי שהוא מעיד על עצמו:

"זה יותר משלושים שנה השתדלתי בזה ביגיעה רבה בעוד רבנו הגדול הקדוש רבנו עקיבא איגר זצ"ל בחיים והיה מסכים עם דרכי".²¹²

הרב קלישר היה מראשוני המצטרפים עוד בשנת תר"ך (1860)! 'לחברה ליישוב ארץ ישראל' שקמה אז בפרנקפורט דאודר על ידי ד"ר חיים לוריא שהיה בעצמו אדם דתי: 'לוריא ראה בפעולת החברה דרך לקירוב הגאולה'.²¹³ בין מטרות החברה אנו מוצאים: 'תמיכה בתלמידי חכמים' וכן: 'דאגה לעניי ארץ ישראל ולפרנסתם'.²¹⁴ על רקע ההתעוררות הלאומית שאחזה באותה תקופה את עמי אירופה ומתן שוויון זכויות ליהודים בחלק מהארצות, חיבר הרב קלישר בשנת תרכ"ב 1862 את ספרו 'דרישת ציון' ובו הוא מדבר על: 'להושיב רבים מאחינו בית ישראל בארץ הקדושה לעבוד ביגיע כפיהם'. ההיסטוריון יוסף שלמון מציין ש: 'ההסכמות לספר דרישת ציון' מחזקות את הטענה כי רעיון יישוב ארץ ישראל והתחיה היהודית הלאומית יסודם ביהדות המסורתית העומדת בתווך - בין יהדות מזרח ומערב אירופה'.²¹⁵ שלמון מפרט את ההסכמות שניתנו לספר מאת רבי אליהו מגירדיץ, שהיה מגדולי הדור אז, וכן רבה של קינגסברג. כמו כן, מציין שלמון, הצליחה ה'חברה ליישוב ארץ ישראל' לקבל הסכמה גם מהבולטים שבמנהיגי הציבור החרדי שבמזרח אירופה וביניהם רבי יצחק אלחנן ספקטור, הרב דוד פרידמן והרב ישראל יהושע מקוטנא. כמו כן נרתם לעזור לחברה ר' עקיבא לעהרן - ראש 'פקידים ואמרכלים' וכן הביע נכונות לתמיכה בחברה הרב יעקב אטלינגר מגרמניה (מחבר ה'ערוך לנר'). הבעת הסכמה באה גם מצידו של הרב נתן אדלר, אב"ד לונדון ומאת אלברט כהן בפאריס. תמיכה ציבורית עקבית הביע מארץ ישראל הראשל"צ חיים דוד חזן.²¹⁶

הרב אליהו גוטמאכר מגירדיץ (1796-1875) גם הוא מתלמידי רבי עקיבא אייגר. היה מגדולי וצדיקי הדור וכפי שמכתיר אותו הרב וואכס, חתנו של רבי יהושע מקוטנא: "הרב הדומה למלאך ה' צבאות...". במכתבו לרב וואכס משנת תרל"ד 1874 מעורר הרב גוטמאכר את הצורך לעלות וליישב את הארץ.²¹⁷ הרב גוטמאכר היה יד ימינו של הרב קלישר בכל הנוגע לענייני יישוב ארץ ישראל והצטרף בשנת תרכ"ב 1862 ל'חברת יישוב ארץ ישראל' של ד"ר חיים לוריא - לא לפני שהתייעץ על כך עם רבני ירושלים.²¹⁸ הסיבה שבמשך שנתיים התעכב הרב מלהצטרף ל'חברה' היתה משום שלא היה בטוח שהנהגת החברה נמצאת בידיים חרדיות. אך לאחר הצטרפותו של הרב קלישר: 'השתכנע גוטמאכר כי ההנהגה של

²¹² במכתבו לרבי עזריאל הילדסהיימר, 'שיבת ציון' ח"ב עמ' 51-52. ואף שרוב גדולי ישראל חלקו על הרב קלישר בענין הקרבת הקורבנות בזמן הזה, וטענו שרע"א לא נזקק לשאלה זו שכן נפטר הרבה קודם (1837), מכל מקום לעצם ענין יישוב הארץ יתכן בהחלט שהסכים עם הרב קלישר, שהרי כבר דור קודם לכן החלה תנועת עליה ארצה בגיבוי גדולי הדור הקודם.

²¹³ שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י', 'ספר שרגאי' עמ' 15. (יש לשים לב לכך שהמושג 'מסורתי' אצל שלמון כולל את ציבור שומרי המצוות ככלל, ואין קשר בינו לבין המושג 'מסורתי' בו משתמשים היום לתאר דוקא את מי שאינו נמנה על החוג הרבני-אורתודוקסי).

²¹⁴ שם.

²¹⁵ שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י'. 'ספר שרגאי' הערה 2. ספרו של ראשון הסופרים הלאומיים החילוניים - משה הס - "רומא וירושלים" התפרסם לאחר פרסום "דרישת ציון". הס מצטט בו את הרב קלישר. שלמון, שם - הערה 13.

²¹⁶ שם עמ' 19-21.

²¹⁷ בספרו של הרב וואכס - שו"ת 'נפש חיה' סימן א'.

²¹⁸ 'אדרת אליהו', שו"ת ר' אליהו גוטמאכר, הוצ' מוסד הרב קוק, מבוא.

החברה נמצאת בידי נאמני המסורת, וצירף עצמו בהתלהבות למפעל.²¹⁹ עוד חשש הרב שיימשכו לחברה אנשים 'שאינם מהוגנים' וממילא המתיישבים בארץ לא יקפידו על שמירת המצוות. כותב על כך פרופ' שלמון: "היתה כאן ראייה מרחיקת ראות אשר הניחה כי התוכנית ליישוב הארץ תמשוך יהודים שאינם נאמנים לחברה המסורתית".²²⁰ מאוחר יותר נסוג הרב גוטמאכר מתמיכתו בתפיסה המשיחית המופיעה במשנתו של הרב קלישר והצטרף בזה לרבנים האחרים שרובם תמכו ביישוב הארץ, אך חששו מהפן המשיחי שבמשנתו של הרב קלישר.²²¹

הרב שמואל מוהליבר (1824-1898) נחשב ליורשו של הרב קלישר. הרב מוהליבר הוא זה שעורר את הברון רוטשילד להשקיע מכספו בהקמת והחזקת המושבות בארץ. ואף שבחלק ניכר מספרי ההיסטוריה והאנציקלופדיות נכתב, בטעות או אולי מתוך רצון לשכתב את ההיסטוריה, כי יוסף פיינברג, ממייסדי ראשון לציון, היה הראשון אשר נפגש עם הברון ושיכנעו לעשות למען ישוב הארץ, האמת היא שהרב מוהליבר נפגש עם הברון לפניו. הרב מוהליבר נפגש עם הברון בסוכות תרמ"ג (28.9.82) ואילו פיינברג נפגש אתו רק בחשוון תרמ"ג (18.10.82).²²² הרב מוהליבר היה גם מראשי 'חובבי ציון', כפי שנזכר בהמשך.

הרב חיים אלעזר ווכס (1822-1889) מגדולי הדור בזמנו, מחבר הספר החשוב "שו"ת נפש חיה". גולת הכותרת של פעולותיו מהוה, ללא ספק, עבודתו למען ארץ ישראל והיישוב היהודי בתוכה, ועל כך תעיד בחירתו לנשיא ארץ הקודש של כולל ורשא-פולין בשנת תר"ל 1870. בראשית שנות השבעים נטע שש מאות עצי אתרוגים בכפר חיטין הסמוך לטבריה. וכך מספר הוא בתשובתו לר' אליהו מגריידיץ:

"...ונטעתי שם שש מאות עצי אתרוגים, ובשנה זו אקוה, בעזרת ה', לנטוע כמה אלפים עצי אתרוגים אצל ים-החולה ומזה נוכל לקוות לעלות אל המסילה העולה בית אל להושיב משפחות לעבודת האדמה ולשומרה".²²³

לרשימה מכובדת זו נוכל לצרף עוד רבים מגדולי ישראל אשר עוד שנים רבות קודם הקמת תנועת 'חיבת ציון', ובלי להמתין לפרעות של ראשית שנות השמונים - כבר התמסרו ליישוב ארץ ישראל מתוך אהבת ציון אמיתית. בין הרבנים אנו מוצאים גם את הרב מאיר אוירבך, רבה של קאליש, אשר עזב רבנות מכובדת בחו"ל ועלה לירושלים עוד בשנת תר"ך 1860! בירושלים היה הרוח החיה שדחפה להקמת המושבות הראשונות, כפי שעוד נזכיר.²²⁴ מלבדו חשוב להזכיר את מי שנחשב לגדול הדור - רבי יהושע לייב דיסקין המכונה "הרב מבריסק", אשר עלה ארצה בשנת תרל"ז 1877 ועמד מאחורי הקמת פתח-תקוה ויסוד המעלה.²²⁵ מלבדם היו עוד רבים מגדולי ישראל שעודדו לעליה ואף יזמו מפעלים שונים לשם כך, אם במסגרת תנועת 'חיבת ציון' ואם באופן עצמאי. חלק ממפעלים אלה נזכר בהמשך.

²¹⁹ שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י'. 'ספר שרגאי' עמ' 20.

²²⁰ שלמון, שם.

²²¹ שם עמ' 21, 30, וע' 'כתבי הרב קלישר', ירושלים תש"ז, עמ' רלה', וכן עמ' רנה' ו-רס', שם מצטער הרב קלישר על הסתייגותו של הרב גוטמאכר ממשנתו.

²²² א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 285, ובהרחבה בנספח א' לספר "נחשוני השמיטה" מאת אחיעזר ארקין.

²²³ בספרו שו"ת 'נפש חיה' סוף סימן א'.

²²⁴ שלמון, במאמרו 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י' עמ' 30 מצטט מעיתונות התקופה שאף

שהרב אוירבך התנגד להשקפתו של הרב קלישר, אשר טען כי ראשית הגאולה תלויה ביישוב הארץ וכי אנו מצויים כבר 'בשלב השני' של הגאולה, למרות ביקורתו זו אמר הרב אוירבך כי 'ראוי להקים יישובים חקלאיים למסוגלים לעבודה חקלאית'.

²²⁵ פרטים - 'האיש על החומה' חלק א' עמ' 215-222, חלק מהציטוטים הובאו לעיל פרק ג'.

ובתקופה מאוחרת יותר:

הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב 1817-1892) מי שעמד בראש ישיבת וולוז'ין המפורסמת במשך ארבעים שנה בערך, כותב במכתב משנת תרמ"ו 1886:

"ראה ראינו, כי היה ה' את רוח עמו ישראל בכל חלקי תבל ומלואה להושיב נחלות שוממות בארץ הקדושה ולכונן שם מושבות לנדחי ישראל. וקול דודי דופק לאמר- פתחו לי פתח בפעולתכם, כי הגיע השעה אשר לא יאמר עוד על ארץ ישראל עזובה ואין דורש אותה..."²²⁶

האדמו"ר מהר"י מקאצק-פילאב, (נכדו של הרבי מקוצק המפורסם) - כתב בשנת תרמ"ו 1886 קונטרס ארוך בשם "שלום ירושלים" ובו הוא מעורר לרעיון יישוב הארץ, לגאולה ולעבדה. את הקונטרס הנ"ל שלח המחבר בשעתו לשני גדולי הדור בפולין: הרב ישראל יהושע מקוטנא והרבי מסוכאטשאב (בעל ה'אבני נזר') וקיבל מהם תשובות נלהבות. ה'אבני נזר' אף מסיים את דברי תשובתו בתקוה שאף הוא יוכל להיות מן הקונים נחלה בארץ.²²⁷

הרב יצחק אלחנן ספקטור - (1817-1896) רבה של קאוונא, מי שהיה מגדולי הפוסקים בדורו וממנהיגי הדור בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה, כותב במכתב משנת תרנ"א 1891:

"ברוך ה'... שהחיינו והגיענו לזה, כי נתעוררה התנועה בכל עמנו להשתדל בענין הקדוש של יישוב ארץ ישראל, ארץ אבות אבותינו הקדושה ולבנין חורבותיה... ובזכות ההשתדלות להגדיל ולהאדיר את היישוב הקדוש על ידי עבודת האדמה ומלאכה בידי הצעירים החפצים ליהנות מיגיע כפם, תחזינה עינינו בהרמת קרן עמנו... ובשיבתנו את אדמת קדשו אשר לוקחנו ממנה זה כאלפיים שנה..."²²⁸

על ה'חפץ חיים' (1839-1933), מספר בנו - ר' אריה לייב הכהן:

"זכורני כי בשנת תר"ן ותרנ"א [1890] שהחלו לגרש את אחינו בני ישראל ממוסקבה, התעוררה אז תנועה גדולה לארצנו הקדושה. המגורשים למאות ולאלפים החישו מפלט למו לארץ אבותינו, קנו שם קרקעות, נטעו כרמים, יסדו מושבות. כן בתחום המושב - נאספו אסיפות, נתיסדו חברות, שלחו משולחים לקנות קרקעות... בזמן זה קיבלתי מכתב מאבי ז"ל, ובו הוא מעירני על ההתעוררות הגדולה בכל פינות עמנו לעלות לארצנו הקדושה, ומשער, כי הימים ימי עיקבתא דמשיחא וכי פקד ה' את עמו, ואפשר הוא אתחלתא דקיבוץ גלויות שהוא קודם ביאת המשיח, ואם היה ביכולת [ביכולתנו הכספית] היה מן הראוי לקנות קרקע ולעלות לארץ..."²²⁹

יכולנו להוסיף ולמנות עוד ועוד מגדולי ישראל אשר ראו בחידוש היישוב את להתחלת הגאולה, אך מפאת הצורך לקצר נסתפק באלה שהזכרנו. בפרקים הבאים נראה מה גרם לגדולי ישראל למתן מאוחר יותר את תמיכתם הנלהבת בעליה ובהתיישבות.

²²⁶ 'חיבת ציון' דף 5, מצוטט ב'התקופה הגדולה' עמ' קסז'.

²²⁷ קטעים מהקונטרס, וכן דברי תשובתם של הגאונים הנ"ל מצוטטים ב'התקופה הגדולה' עמ' קעח-קצה'.

²²⁸ 'שיבת ציון' דף יז' וכן ח"ב עמ' 4. מצוטט בספרו של הרב מנחם כשר-ה'התקופה הגדולה' עמ' קסו'.

²²⁹ 'מכתבי החפץ חיים' עמ' 44, מצוטט ב'התקופה הגדולה' עמ' קע'.

ב. האם ה'יישוב הישן' התנגד להקמת המושבות?

יש מספרי ההיסטוריה המציגים את בני היישוב הישן כמתנגדים להתיישובות. כפי שראינו ועוד נראה בהמשך, טענה זו הינה עלילה זדונית אשר בשקר יסודה. אף שהיו מבני היישוב הישן שהעבירו ביקורת על המושבות הראשונות, לא היתה התנגדותם עקרונית, אלא מעשית-טקטית:

"בני התקופה, כמו גם ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית, הושפעו בעיקר מן העובדה שביישוב הישן היתה תנועת התנגדות לרעיון [קיום המושבות] אשר באה גם מחוגי ההנהגה והכוללים. אך לא בדקו האם ההתנגדות היא כללית ומוחלטת או שמא כוונה לצדדים מסוימים בתכניות. גם לא עמדו על מניעי המסתייגים. כך נוצרה תדמית שלילית של כל ה'יישוב הישן' כמתנגד לרעיון 'יישוב ארץ ישראל', אשר הפך למושג נרדף להתיישובות על הקרקע ועבודת אדמה".²³⁰

קניאל מספר לנו שגם בחו"ל היו חוגים רחבים בחברה היהודית שהתנגדו לרעיון, אך היושבים בארץ ראו אולי את הדבר בצורה מפוכחת יותר לאור התנאים הקשים ששררו אז בארץ. קניאל מונה והולך את הסיבות להתנגדות כפי שהוזכרו בספרות ובעיתונות התקופה כאן בארץ באותן שנים:

א. תנאי בטחון מעורערים: התנפלויות על זרים ולא פעם אף מעשי רצח כנגדם. קניאל מציין מצד שני:

"מעניין, כי בקריאה 'קול מעיר' של 'אגודת מייסדי היישוב' בראשות הרב יהושע לייב דיסקין ליהודים לקום ולעלות לארץ ישראל, הם דוחים את הפחד מן הערבים...".²³¹

כלומר, גדול הקנאים ביישוב הישן - הרב מברסק, ר' יהושע לייב דיסקין, הוא זה שטורח לעודד את העליה ארצה, ואף טורח להפיג את החששות שהיו בשעתו אז בארץ מהערבים. קניאל מעלה על נס אף את הרב מאיר אוירבך שעלה ארצה ועמד מאחרי היזמות שהיו בארץ לקניית שדות וכרמים.²³²

ב. חשש מביטול תורה ומצוות: היה חשש שמא לא יוכלו עובדי האדמה לקבוע עיתים לתורה, דבר שיהווה סטיה ממטרות היסוד של 'הפרושים', מחדשי היישוב. כמו כן חששו שמא לא יקפידו עובדי האדמה על שמירת המצוות, כולל המצוות התלויות בארץ. כותב קניאל:

"ולכאורה היו להם יסוד מוצדק והוכחה מוחשית לחששותיהם, שכן על 'מקוה ישראל', אשר נחשבה בעיני רבים באותה עת כמגשימה את רעיון עבודת האדמה, היו תלונות רבות על שאין מקפידים בהפרשת תרומות ומעשרות, ויש בה פרצות בהתנהגות הדתית ובחינוכם של התלמידים".²³³

ג. חששות כלכליים - תחרות בחלוקה: היה חשש שעבודת האדמה לא תוכל לפרנס את בעליה... 'הסכנה רבוצה חס ושלום לאלפי נפשות למות ולגווע ברעב ובצמא ח'ו'.²³⁴ לחששות אלה יש להוסיף את החשש שכספי החלוקה יפנו מעתה ליעדים חדשים, דבר שיפגע בלומדי התורה:

²³⁰ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 35.

²³¹ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 38.

²³² שם עמ' 40.

²³³ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 38.

²³⁴ 'הלבנון', תרכ"ג - 1863, גליון מס' 4, מצוטט שם.

מצבן החמור של המושבות הראשונות והזדקקותן לאפוטרופוסות של הברון רוטשילד לשם הבטחת קיומן, חיזקה את הסתייגות היישוב הישן מפעולות ההתיישבות של 'חובבי ציון'... למעשה נוצרה מעין חלוקה חדשה, הדומה במהותה ל'חלוקה' הישנה. מוטב אפוא להזהיר את יהודי רוסיה מחוסרי האמצעים לבל יעלו ארצה, מה גם שבלב בני היישוב הישן נתעוררו חששות חמורים לגבי צביון הדתי של המושבות החדשות. משהחלו להגיע ידיעות על התמעטות ההכנסות של החלוקה כתוצאה מפעולות 'חובבי ציון' ובעיתונות העברית החלו להופיע התקפות חריפות על משטר החלוקה, שכללו תביעה להשתמש בכספי הצדקה לטובת המתיישבים, החליטו ראשי הכוללים להגיב".²³⁵

כלומר-

♦ המצב הכלכלי במושבות הראשונות, במשך שנים, היה בכי רע.
♦ גם הן למעשה חיו מכספי 'חלוקה'.

♦ המצב הכלכלי הקשה בצירוף השפעת פקידי הברון, גרמו לירידה רוחנית של המתיישבים, ואפילו לעזיבת התורה והמצוות. וכיוון שכל ענין יישוב הארץ נתפס כחלק מתהליך הגאולה, הרי שהתיישבות שאינה שומרת את חוקי התורה אינה יכולה להחשב חלק מבנין הארץ אלא חלק מחורבנה, שהרי ארץ ישראל מקיאה עוברי עבירה, כמו שמבואר בתורה בסוף פרשת 'אחרי מות' ובמקומות נוספים רבים, וכפי שאנו אומרים בתפילת מוסף של שלושה רגלים: "מפני חטאינו גלינו מארצנו". בהשקפה תורנית אין טעם לטרוח להביא ארצה יהודים אם אי אפשר לדאוג שישמרו תורה ומצוות גם כשהיו כאן בארץ.²³⁶

♦ התברר שההתיישבות פוגעת בכספי החלוקה, אותם כספים שהיוו את המשענת הכלכלית העיקרית של בני היישוב הישן. גרוע מזה - היו שדרשו להפסיק את התמיכה בלומדי התורה, כדי להפנות את המשאבים להתיישבות.

מצב מאיים זה על עולם התורה שהלך ונבנה בארץ בעמל רב במשך מאה השנים שקדמו למושבות, בצירוף חוסר הצלחתן של המושבות - הן בגשמיות והן ברוחניות, בהחלט נתנו מקום לבקר את פעולות 'חובבי ציון'.

יש לשים לב שעל הכרוז הנ"ל, אותו מזכיר פרופ' אליאב, לא חתמו ר' שמואל סלנט ומנהיגי היישוב הבולטים.²³⁷

בעקבות התגובות החריפות על הכרוז יצאו מנהיגי היישוב הישן בכרוז חדש:

"בכרוז 'שאלו שלום ירושלים', החתום על ידי ר' שמואל סלנט ואנשי 'הועד הכללי', הוסבר שלא היתה כל כוונה לפגוע ברעיון ההתיישבות, אלא להגן על החלוקה, שממילא אינה מספיקה למחייה. גם בן יהודה קבע מעל דפי ה'צבי' כי הפסקת 'החלוקה' תזיק ליישוב...".²³⁸

אדרבא - פרופ' שלמון מגלה שהיה שיתוף פעולה בין היישוב הישן לבין היישוב החדש אפילו בראשית שנות התשעים למאה הקודמת! דהיינו עד לתקופה שבה החלה אגודת 'בני-משה' בראשות 'אחד-העם' לפעול לחילון היישוב, כפי שעוד נראה בהמשך.

²³⁵ אליאב, א"י ויישובה המאה ה-19 עמ' 301.

²³⁶ טיעון זה מופיע אצל כמה מגדולי ישראל אשר דבריהם מצוטטים בהמשך חוברת זו, כמו הנצ"ב, החפץ חיים, הרב זוננפלד ועוד, אף שאין מחלוקת על כך שהיו מראשי המעוררים לעליה ארצה.

²³⁷ אליאב, א"י ויישובה המאה ה-19 עמ' 302.

²³⁸ אליאב, א"י ויישובה המאה ה-19 עמ' 302.

"בספרי ההיסטוריה מוצגים היחסים שבין היישוב הישן והיישוב החדש כמתוחים מראשיתם, אולם למעשה, הם שיתפו פעולה בתחומים רבים. הנהגת היישוב הישן היתה מעורבת בנעשה במושבות... אנשי היישוב הישן שימשו כמתווכים בין המושבות לברון בסכסוכים שפרצו בניהם, ועסקו גם בתמיכה בעולים ובהתערבות אצל השלטונות לטובת המושבות והעולים החדשים. הם קיבלו בברכה את גל העולים של 1891 ואיחלו לאנשיו שיתיישבו על הקרקע ויחיו את השפה העברית... היתה יוזמה משותפת של שני היישובים לתמוך בעולים החדשים, ואף נבחרו ועדות משותפות לשם כך".²³⁹

מסכם קניאל:

"אין ספק, כי ההתנגדות וההסתייגויות האלה קבעו את תדמיתו של 'היישוב הישן' בנושא יחסו אל רעיון עבודת האדמה, בעיני בני התקופה ובעיקר המשכילים ו'חובבי ציון' שבניהם. הם לא הבחינו בכך שהיישוב הישן לא היה עשוי מקשה אחת ושהיו בו אישים וקבוצות אשר תמכו ללא סייג ברעיון והתבססו על שכבה די רחבה אשר היתה בשלה לקלוט רעיונות חדשים ובחלקם אף היו מוכנים להגשימם, אילו ניתנו אמצעים בידיהם".²⁴⁰

ג. חלקו הדמוגרפי של ציבור שומרי המצוות בעליה הראשונה

בתקופת העליה הראשונה עלו ארצה 60,000 יהודים, אולם כמחציתם יצאו שוב, הן מטעמים כלכליים והן מחמת נגישותיהם של השלטונות. למעשה גדל היישוב ב-30,000 נפש בקירוב (מ-26,000 ל-55,000).²⁴¹

מה היה הרכב העולים?

"יש לציין כי בשנות השמונים ואילך גדלה החברה שאותה אנו מכנים בשם 'יישוב ישן', פי כמה וכמה מן החברה המכונה 'יישוב חדש', כתוצאה מעליה".²⁴²

וביתר פירוט כותב פרופ' אליאב:

"...ברם, חלק ניכר מן העולים נימנה עם בני היישוב הישן והצטרף לאחיו בערי הקודש, שגדלו במידה ניכרת בשנים ההן. רק 15,000 עולים היו בני היישוב החדש, מהם השתקעו כחמשת אלפים נפש ב-25 המושבות שהוקמו על ידם...".²⁴³

שני חידושים מתגלים לנו מדברי הפרופסורים:

- חלק ניכר מעיבוי ההתיישבות עד ראשית המאה העשרים נזקף לזכותם של בני היישוב הישן.
- גם בני היישוב החדש לא כולם עסקו בחקלאות, רק שליש מהם פנו לעבודת אדמה.

²³⁹ שלמון, "תהליכי קיטוב... עמ' 178.

²⁴⁰ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 40.

²⁴¹ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 282.

²⁴² שלמון, "תהליכי קיטוב ביישוב..." עמ' 174.

²⁴³ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 282.

ביתר הרחבה כותבים על כך ד"ר דן גלעדי וד"ר יעקב שביט:

"מרבית העולים לארץ ישראל למן 1882 עד פרוץ המלחמה (1914) מצאו דרכם אל הערים. היישוב העירוני גדל בהתמדה והתפתח ללא סיוע מצד 'חובבי ציון', ההסתדרות הציונית או גורם אחר. ההתיישבות וההתרחבות העירונית היו תוצאה של פעילות יחידים ואגודות קטנות... גידול האוכלוסייה העירונית בשנים 1882-1914 הביא לכך שהאוכלוסייה העירונית מנתה 85% מכלל האוכלוסייה היהודית הארץ".²⁴⁴

הנתונים על חלקה הדמוגרפי הקטן של "העליה העובדת" (הסוציאליסטית) ב'עליה השנייה' מדהימים עוד יותר:

ד"ר דן גלעדי: "...לפי מפקד שנערך בארץ על ידי ההסתדרות הכללית בשנת 1922, מנו האנשים שעלו בתקופה 1904-1914 ושניתן לשייכם לאותה קטגוריה [פועלים] כאלפיים. הם מהווים פחות מעשרה אחוזים מכלל הגידול של היישוב באותן השנים. כלומר קבוצת מיעוט קטנה. רובם הגדול של העולים באותה עת נמנו עם שתי קטגוריות חברתיות שונות לחלוטין: א. עולים... שהשתקעו במושבות או בערים יפו וירושלים. ב. עולים מן הטיפוס של "היישוב הישן".²⁴⁵

עולי תימן

חלק לא קטן מפועלי העליה השנייה היו עולי תימן שעלו ארצה מתוך אמונה תמימה שאכן הגיע עת הגאולה. מתוך כ-2500 תימנים שעלו ארצה בתקופת העליה השנייה, מאות נתקבלו כפועלים במושבות. כותב פרופ' אליאב:

"עולי תימן הראשונים, שהגיעו בראשית העליה הראשונה מתוך מניעים דתיים-משיחיים...

העליה התימנית נתחדשה בשנת 1908, ומנסיון קליטת הקבוצות הראשונות התברר שעולי תימן מסוגלים יותר מיוצאי אשכנז לעמוד בתנאי התחרות הקשה של כיבוש העבודה, הן משום שהיו רגילים לעבודה מפרכת והן משום שהסתפקו במועט. האיכרים שיבחו את עבודתם בעוד שהביעו תרעומת על עבודתם החובבנית של אנשי 'העליה השנייה' ועל חוסר יכולתם להתמיד במלאכה....

השתלבותם של עולי תימן במחנה הפועלים נתקלה בקשיים רבים, הן מטעמים חברתיים והן בשל הניגודים הבולטים באורחות החיים, באשר עולי תימן המשיכו לשמור על המסורת הדתית".²⁴⁶

ד"ר דן גלעדי מציין סיבה נוספת ליחסים הטובים בין העולים התימנים לאיכרים:

"מקום מיוחד במשק המושבות שמור לפועלים התימנים... בהיותם מסתפקים במועט, חרוצים, צייתנים, אדוקים בדתם ושומרי מצות היו התימנים פועלים רצויים בקרב האיכרים. מצבם הכלכלי היה קשה משום שהיו מטופלים במשפחות גדולות".²⁴⁷

²⁴⁴ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 292.

²⁴⁵ "היישוב בעת החדשה" עמ' 96.

²⁴⁶ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 348.

²⁴⁷ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 289.

כלומר - האיכרים עצמם היו בחלקם שומרי מצוות, והעדיפו את הפועל הדתי על הפועל הסוציאליסטי החילוני. בשנת 1906 הטילו איכרי פתח תקוה חרם על הפועלים העברים, וסרבו אף לדרישת הרב יצחק ניסנבוים, ממייסדי המזרחי, שביקש שישבו ויעסיקו את הפועלים העברים. וכך מתאר הרב בזכרונותיו:

"אז זינק כארי ראש הוועד יהושע שטאמפר וקפץ על הבימה והחל להרעים אש וגופרית על הפועלים העבריים. הדורשים אתם ממנו, פנה אלי, כי ניתן לפועלים האלה דירות בבתינו ועבודה בפרדסינו, והם, הפושעים הללו, מחללים את קדשינו לעינינו ומקללים את בנינו..."²⁴⁸

ושוב - אי אפשר שלא להתפלא, מדוע בספרי ההיסטוריה כאן בארץ מצטיירת תמונה אחרת לגמרי. תמונה בה נראה שהעליות הראשונות היו יוזמות של 'חובבי ציון' ושל ההסדרות הציוניות, וכי הן היו מורכבות רק מחלוצים בעלי חזון לאומי-חילוני אשר עסקו רק בהתיישבות חקלאית.

במבט אמיתי יותר אנו מגלים שחלק לא מבוטל מהעולים בשתי עליות אלו היה מורכב משומרי מצוות. ויותר מכך - אנו מגלים שגם במושבות, ואפילו בין הפועלים החלוצים - היו שומרי מצוות רבים.

מעטים יודעים שבתקנון העיר ת"א משנת 1910 נאסרה כניסה בעגלות לשכונה בימי שבת ומועד.²⁴⁹ כלומר - גם בני היישוב החדש, אף שהיו מודרניים יותר, מכל מקום - חלקם לפחות קיים אורח חיים דתי, ואף אותם שלא שמרו מצוות - כיבדו זאת!

והדברים מעוררים שאלה נוקבת אותה שואל ד"ר דן גלעדי:

"שנת 1904]השנה בה החלה עלייתה של קבוצת עולים מסוימת שלימים הקימה את תנועת הפועלים הארצישראלית] אינה מהווה כל נקודת מפנה לגבי הרוב הגדול של התושבים היהודים בארץ... בערי הקודש בהן התגוררו קרוב ל-90% מכלל האוכלוסייה היהודית לא התרחש כל אירוע מיוחד. לגבי המושבות... אירעה נקודת מפנה בשנת 1900, כאשר הברון... העביר את הטיפול בהן לרשות חברת יק"א... גם מבחינת התנועה הציונית... לא קרה אותה שנה דבר. המפנה האמיתי חל בשנת 1908, כאשר נוסד ביפו, המשרד הארצישראלי... ובכן, שנת 1904 היתה נקודת ציון לגבי ראשית תנועת הפועלים הארצישראלית, ולא לגבי מגזרים אחרים של היישוב היהודי. העובדה כי מייחסים לה משמעות כה מרחיקת לכת רק מוכיחה עד כמה הצליחה תנועה זו להטביעה את חותמה על היישוב היהודי בארץ ישראל ולהשפיע על ההיסטוריוגרפיה היישובית בצורה כה בולטת".²⁵⁰

כלומר - תנועת הפועלים הסוציאליסטית (מפא"י) ששלטה בארץ עשרות שנים, הצליחה לשכתב את ההיסטוריה בצורה כזו שיובלט חלקם של הפועלים העבריים בבנין הארץ (אף שהיו רק חלק קטן מהיישוב, ואף מהחברה היישובית), תוך התעלמות ממאורעות אחרים שהתרחשו בארץ בשנים אחרות, ואשר השפיעו על היישוב לא פחות.

ד. השתלבות הציבור החרדי במפעלי העליה הראשונה

²⁴⁸ היישוב בעת החדשה" עמ' 103.

²⁴⁹ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 373.

²⁵⁰ היישוב בעת החדשה", עמ' 97.

החרדים בני היישוב הישן, אשר חידשו את היישוב בארץ מאה שנים קודם לעליה הראשונה, בין היתר מתוך הכרה שזהו זמן המסוגל לגאולה, באופן טבעי היו צריכים להיות הראשונים שישאפו לפיתוחה החקלאי של הארץ, שהרי שנינו בגמרא: "אמר ר' אבא: אין לך קץ מגולה מזה שנאמר: 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאנו לעמי ישראל כי קרבו לבוא'".²⁵¹ וכתב שם רש"י: "כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה - אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה יותר". ובאמת, לא עמדו בני היישוב הישן מנגד למפעל ההתיישבותי, אלא, אדרבא היו מן היוזמים בו:

"בראשית שנות השמונים הובילו עולים מרוסיה ומרומניה את תנופת ההתיישבות החקלאית בא"י, אולם ביישוב הישן לא פסקו ההצעות והתכניות ליישב קבוצות מערי הקודש במושבות חקלאיות. האפשרויות הכלכליות החדשות שנפתחו עם הקמת מושבות העלייה הראשונה לא נעלמו מעיני אישים ביישוב הישן אשר רכשו חלקות, נטעו בהן כרמים ופרדסים והציעו להעסיק בני עניים מן הערים בתור פועלים חקלאיים".²⁵²

בני היישוב הישן השתדלו לעבוד בתיאום עם "חובבי ציון", אך פינסקר - ראש חובבי ציון - כותב במכתב שאין עבורם קרקע פנויה:

"גם... מירושלים קיבלתי מכתב מאיזה צעירים לימים המבקשים בשם מאה משפחות לנהל אותם בעצה טובה ולצאת לעזרתם למען יוכלו לעבוד את האדמה. לדאבון לבי.... אין לנו אדמה חופשית בארץ ישראל, וכל מה שהיה לנו נתחלק כבר להקולוניסטים [דהיינו הביל"ויים במושבה גדרה].²⁵³

יוזמות בני היישוב הישן הלכו והתפתחו עם השנים:

"גם בשנות השמונים והתשעים נוסדו חברות התיישבות, וכמה מהן ניסו להתקשר עם תנועת "חובבי ציון". בשנת תרמ"ח 1888 הוקמה חברת "שלוש ירושלים" אשר ביקשה ליישב מאה משפחות, אך בקשתה לקבל קרקעות מ"חובבי ציון" הושבה ריקם בשל מחסור באדמה פנויה. בשנות התשעים רכשו חברות שנוסדו בירושלים אדמות ברמה הסמוכה לנבי סמואל ובכפר קולוניה, אך התכניות להתיישבות לא נתממשו. בשנות התשעים הגיע לשיאה ההתארגנות להתיישבות והוקמה חברת "יישוב ארץ הקודש", שפעלה לרכישת קרקעות בשרון ודאגה להעסקת פועלים מבני היישוב הישן בעבודה חקלאית במושבות. חברה זו שיתפה פעולה עם... ועם אנשי מושבות העלייה הראשונה, והדבר מלמד על קירבה בשאיפותיהם ובדרכי פעולתם של הצדדים השונים".²⁵⁴

האם הציבור החרדי סובל מצרות אופקים, כפי שמנסים ליחס לו?

אנשי היישוב הישן המשיכו להתעניין גם ברכישת חלקות קרקע גדולות, כאדמות יריחו, ובראשית המאה העשרים השתתף יואל משה סלומון ביזמה לרכישת קרקעות בצפון מזרח סיני!²⁵⁵

מה היה אם כן ההבדל בין חלוצי היישוב הישן לחלוצי היישוב החדש?

²⁵¹ סנהדרין דף צח' עמ' א'.

²⁵² "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני, עמ' 232.

²⁵³ "כתבים לתולדות חייבת ציון". כרך ה', עמ' 501.

²⁵⁴ "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 232.

²⁵⁵ "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 232.

כותב פרופ' שלמון:

"יש לציין כי בשנות השמונים ואילך גדלה החברה שאותה אנו מכנים בשם 'יישוב ישן', פי כמה וכמה מן החברה המכונה 'יישוב חדש', כתוצאה מעליה גם מבחינה כלכלית אין להבחין הבחנה פשוטה בין שתי החברות - שתיהן גם יחד לא הצטיינו בכלכלה עצמאית, מכאן גם שהתארים המבחינים לכאורה בין שני היישובים - חברה יצרנית מול חברה נתמכת - אינם תופסים... הנחת היסוד שלנו היא, שהקו המפריד בין שני היישובים עובר בין השאיפה לשמור על אורח החיים המסורתי, וזאת, גם במסגרת של תחיה לאומית בארץ ישראל, ובין שאיפה לבנות חברה יהודית-לאומית מודרנית בארץ, שתהא חופשית".²⁵⁶

כלומר - קובע פרופ' שלמון, מספר העולים החרדים, לפחות בעשור הראשון של העליה הראשונה, לא נפל ואף עלה על זה של בני היישוב החדש. גם מבחינה כלכלית לא היה בניהם הבדל. ההבדל המשמעותי היחיד אותו יש לציין הוא במטרות העליה וההתיישבות: האם המטרה היא שיבת ציון, על כל המשתמע מכך עבור היהודי המאמין? או שמא זו עליה הבאה להקים כאן חברה לאומית-חילונית ותו לא.

דברים דומים כותב ד"ר ישראל ברטל:

"ההבדל הגדול בן אנשי העלייה הראשונה לבין 'שלום ירושלים' ואנשי אגודות ההתיישבות [דהיינו - בני היישוב הישן] היה במניעיהם הרעיוניים: 'שלום ירושלים' ואנשי האגודות ביקשו למצוא פתרון למצוקתם של יהודי הערים ולהביא גאולה לארץ, ואילו רעיון 'גאולת האדם' ברוח ההשכלה והלאומיות החדשה נעדרו לחלוטין או נרמזו במעומעם בלבד".²⁵⁷

זהו ה"חטא" היחיד אותו מצא ד"ר ישראל ברטל ביוזמות הציבור הישן, ואשר בגינו הושמט, כמעט, חלקם במפעל העלייה הראשונה. יש להעיר כי דבריו אינם מדויקים, שכן גם בני היישוב הישן האמינו ברעיון "גאולת האדם", אלא שגאולה זו, לדידם, אינה גאולה חיצונית הנמדדת בטריטוריה, שפה עברית ועבודה עברית, אלא בעיקר בתשובה של עם ישראל לצורתו האמיתית, קרי - קיום התורה והמצוות בשלמות. לדידם - אין החזרה לחיי חקלאות ועבודת כפיים ערך בפני עצמו, אלא רק כמכשיר לקיומו הפיזי של העם וכאמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ. כפי שידוע, זו היתה מטרתם של תלמידי הגר"א - ליצור בארץ חברה יהודית לדוגמא, קודם כל בתחום הרוחני ורק אחר כך בתחום הגשמי.

ה. שש מתוך שבע המושבות הראשונות - בעלות אופי חרדי

פרופ' אליאב:

"בשנים תרמ"ב-תרמ"ד נוסדו שבע המושבות הראשונות... מרבית המתישבים היו שומרי מצוות וכמעט לכל המושבות הראשונות נקבע צביון דתי מובהק, שבכמה מהן נשמר לשנים רבות... תפקיד ראשון במעלה בהקמת המושבות הראשונות מילאו בני היישוב הישן, שהיו חלוצי חזון ההתיישבות...".²⁵⁸

כדוגמא נעתיק מתקנות 'ראשון לציון', המושבה שנחשבת למודרנית יותר מבין שבע המושבות הראשונות:

²⁵⁶ "תהליכי קיטוב ביישוב..." עמ' 174.

²⁵⁷ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 232.

²⁵⁸ א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 283-4.

"יז. על הועד ליסד בית כנסת לתפילה, בית תלמוד תורה ומדע... בית מרחץ עם מקווה על פי הדת... להעמיד מלמדים ושוחטים, להעמיד משגיחים... כן עליו לבקש את אחד מהרבנים בארץ הקודש כי יקבל עליו משרת יועץ נכבד בהועד, ואליו יפנו בכל הדברים הנוגעים לעניני אמונה ודת".²⁵⁹

וביתר הרחבה כותב ד"ר יעקב שביט:

"הדיוקן הרוחני-תרבותי של המושבות היה בראשיתו דתי-מסורתי מובהק, גם באורח החיים וגם בנורמות ההתנהגות... בראשית התקופה הנסקרת מעטים היו קוראי התגר בפומבי על הצביון הדתי או הדתי לאומי של המושבות, ומעטים הציגו אלטרנטיבה אידיאולוגית כוללת ליישוב הישן. הרובד העיקרי של המתיישבים - כמו רוב העולים שנקלטו בעיר - באו מחוגים שומרי מצוות של הזעיר בורגנות היהודית במזרח אירופה. בתקנוני המושבות הודגשה בבירור חובת שמירת המצוות, ובתי הספר הראשונים שנפתחו במושבות הראשונות היו במתכונת של 'חדרים' ו'תלמודי-תורה', שבהם למדו תורה, משנה ותלמוד. הדור הראשון של המתיישבים ראה ברובו את עצמו כמי שבא להוציא לחם מן הארץ, ולא כמי שבא ליצור תרבות עברית חדשה... גם הברון רוטשילד עמד על כך שבמושבות שתחת חסותו יישמר אורח חיים דתי: בכל מושבה נבנו בית כנסת ומקווה ומונו כלי קודש [רב, שוחט וכדומה]. כאשר נעשה בפתח תקוה ב-1900 ניסיון להעניק ל'תלמוד תורה' גוון 'חילוני' יותר, התקוממו ההורים ושכרו על חשבונם מלמד ירושלמי אורתודוקסי".²⁶⁰

מתוך שבע המושבות הראשונות רק המושבה 'גדרה' הוקמה על ידי אנשים שלא היו בעלי מצע רעיוני דתי, אלא בעלי מצע חברתי-סוציאליסטי-חילוני במוצהר. ואף הם נדרשו על ידי תנועת חובבי ציון לשמור על צביון דתי למושבה, ולשם כך אף העמידו להם חובבי ציון משגיח בשם הרב פינס.²⁶¹

מי היה הברון רוטשילד?

ספרי ההיסטוריה מעלים על נס את תרומתו של הברון רוטשילד להקמת וקיום מושבות העליה הראשונה, אך אינם מדגישים את שורשיו ומניעיו הדתיים. אותם מניעים אשר גרמו לו לדרוש מהמתיישבים לשמור מצוות, ואשר מחמתם סירב לתמוך במושבת הביל"ויים שמתישביה ביקשו לקיים אורח חיים קומונלי-חילוני. מספר לנו פרופ' אליאב: "הברון בנימין (אדמונד) דה רוטשילד קיבל חינוך יהודי מובהק".²⁶² אשתו, מספר אליאב, היתה הצדקת עדה, בת ר' שמעון מפרנקפורט - "שהיה חרד בשמירת מצוות".²⁶³

הברון דרש קיום אורח חיים דתי במושבות. בעת ביקורו הראשון בארץ, בשנת תרמ"ז 1887: 'הדגיש בכל מקום את החובה לשמירת מצוות בקפדנות'²⁶⁴ בהיותם בשבת במושבה ראש-פינה התפללה אשתו, הברונית, בעזרת נשים יחד עם נשי הקולוניסטים מתוך הסדור. לאחר התפילה אמרה: 'שהיא מתענגת מאוד מבני המושבה המתנהגים על פי היהדות, עם [למרות] שידעה זאת עוד בטרם ביקרה במושבה'.²⁶⁵

²⁵⁹ 'ספר היובל-ראשון לציון' עמ' 155, מצוטט ב'על הראשונים' עמ' 162.

²⁶⁰ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני, עמ' 306-7.

²⁶¹ שלמון, "העימות בין החרדים..." עמ' 56-7.

²⁶² "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 293.

²⁶³ שם.

²⁶⁴ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 297.

²⁶⁵ 'המליץ', כ"א סיון תרמ"ז. מצוטט ב'על הראשונים' לרב מרדכי הכהן עמ' 121.

בבקורו השני בארץ בשנת תרנ"ג 1893 אמר הברון בנאומו בבית הכנסת בזכרון יעקב:

"אך ידוע תדעו כי אבותינו לפנינו בעברם על מצוות תורתנו הקדושה ולא שמעו בקול נביאינו וחוזינו, חרה אף ה' בהם ויגרשם מעל אדמתם. השמרו לכם פן תעזבו את דרכי תורתנו... הראו נא נגדה נא לכל באי עולם, כי היהודי ההולך בדרך האמונה הצרופה ותורתו התמימה, הוא גם עובד חרוץ".²⁶⁶

ולנשי האיכרים אמר הברון: 'התרגלו אתן ובנותיכן להתפלל בכל יום, כמו אמי, נשמתה עדן, אשר התפללה שלש פעמים בכל יום'!²⁶⁷ ב'הצפירה', עיתונם של המשכילים המתונים ברוסיה, מצטטים מנאומו של רוטשילד בביקורו בראשון לציון בשנת תרנ"ט 1899:

"ואשר אומרים לכם כי עלינו להיות רק לאומיים ואין ללאומיות קשר עם הדת, האומרים כך טועים הם! לא כן הדבר, באמת הלאומיות הישראלית והדת קשורות ואחוזות הן זו בזו, אם אין יהדות - אין לאומיות!...חלילה לשכוח את היהדות כי באין יהדות - אין עם ישראל".²⁶⁸

1. המאבק על צביון המושבות

המתיישבים במושבות הראשונות קיוו שיצליחו לשמור על אורח חיים דתי, וכן לחנך את בניהם לתורה ויראת שמים. בתקנות התלמוד תורה של מייסדי פתח-תקוה משנת תרמ"א 1881 נאמר: "קיבלנו עלינו לגדל את בנינו לתורה ויראת ה', ובכל בתי התלמודי תורה וישיבות לא ילמדו נערי בני ישראל כי אם תורת ה' ומוסר וכתב ולשון הקודש בלבד". אך משעברה המושבה לחסות הברון, הקימו הפקידים, שהיו רובם צרפתים חילוניים, בתי ספר בהם חינוכו לתרבות וללשון צרפת. המתיישבים שהיו תלויים בצורה מוחלטת בתמיכת הברון לא יכלו לעשות הרבה נגד מגמות אלה של הפקידות ועם הזמן נגררו הצעירים אחר פיתויי תרבות המערב (הברון, אף שהיה יהודי דתי, נאלץ לשכור פקידים חילוניים ואף גויים, שכן אנשים מקצועיים בתחומי החקלאות, היקב וכדומה - בעשרות ובמאות - לא היו אז בנמצא במגזר החרדי).

גורם הרסני עוד יותר היו בתי הספר העבריים-לאומיים שנפתחו במושבות. בית הספר העברי-לאומי הראשון נפתח בראשון-לציון בשנת 1887. עד אז היה במושבה רק 'חידור', בו הורה מלמד ירושלמי. החינוך הלאומי התבטא בתחילה בביה"ס העברי בהוראת עברית ועוד לימודים כלליים על פי תכנית הלימודים הנהוגה בבתי הספר של כ"ח (אליאנס). בתחילה קיים בית הספר כיתות נפרדות "אולם, בראשית המאה העשרים אוחדו שני בתי הספר והונהג חינוך מעורב. תהליך דומה עבר גם על רוב המושבות האחרות".²⁶⁹

המאבק נגד הכפיה החילונית במושבות

"רוב העולים... עדיין שומרי מסורת היו, אך עמדו אין אונים נגד רוח הכפירה וההתכחשות ששררה בין המורים והמחנכים של אותה תקופה.

²⁶⁶ 'הצפירה', י"ד סיון תרנ"ג. מצוטט שם.

²⁶⁷ 'הצבי' כ"ו אייר תרנ"ג. משמעות מיוחדת יש לדברים נוכח העובדה שעיתון 'הצבי' היה עיתונו של אליעזר בן יהודה.

²⁶⁸ מצוטט ב'על הראשונים', הרב מרדכי הכהן, עמ' 125.

²⁶⁹ מתוך "א" ויישובה במאה ה-19 עמ' 401-4.

קבוצות כחש אלו מצאו גיבוי ומשענת איתנה בפקידי הברון, שאומנו על התרבות האירופית המתנכרת... ומתוך שהיכולת היתה בידם - ניצלו את מעמדם בצורה גסה והפעילו לחצים כלכליים עד כדי הרעבה ונישול מהעבודה, לאלה שרצו לשלוח את ילדיהם לתלמוד תורה".²⁷⁰

לאחר שבשנת 1905 התפרץ פקידו של הברון בפתח תקוה לבית התלמוד תורה וגירש משם את התלמידים, נזדעזעו החרדים בירושלים וקראו לאסיפה רבתי שממנה יצאה היזמה להקים את אגודת "שומרי תורה" שמתפקידה לייסד תלמודי תורה ולשגר מלמדים ליישובים החדשים. ביזמת האגודה נוסדו תלמודי תורה במושבות ראשון לציון, עקרון, רחובות, כפר תבור, יבנאל, ראש פינה, מטולה ומשמר הירדן. שבע שנים פעלה האגודה, כשמימון פעולות האגודה בא מתרומות אנשי ירושלים, שחסכו מארוחתם הדלה למען הצלת ילדי ישראל.

משנקלעה האגודה למשבר כספי, גייסה לעזרתה את "התאחדות היראים" בגרמניה, שנענתה לקריאת רבני ירושלים וייסדה במושבות את רשת החינוך "נצח ישראל" בשיתוף עם אגודת "שומרי תורה".²⁷¹

בתי ספר נוספים הוקמו ביזמת הרב זוננפלד בירושלים עצמה, עבור בני עדות המזרח שהיו חשופים יותר להשפעה חיצונית של חוגים חילוניים.²⁷² כפיה חילוני מצינו גם בשנת תרמ"ט. כתגובה לניסיונותיהם של האיכרים החרדים לשמור את השמיטה, איימו עליהם פקידי הברון והנהלת חובבי ציון בהפסקת התמיכה הכלכלית אם יעיזו לשמור את השמיטה, וכך גם עשו בפועל, כפי שנראה בפרק הבא.

לאחר שנים של מריבות הסכימו בשנת תרנ"ו (1896), הוועד הפועל של "חובבי ציון" וראשי הכוללים שבירושלים להפסיק את הפולמוס ביניהם ולחתום על הסכם שלום, בו הודיע כל צד כי אין בכוונתו לפגוע בצד שכנגד.

"משמעות הסכם זה היתה כי מנהיגי היישוב הישן פסקו להתערב בהתפתחותו של הקיבוץ היהודי החדש והמתהווה, והגבילו עצמם לפעילות בתחומם הם. הסתגרות זו לא היתה פשרה מתוך הסכמה, אלא תגובה של התגוננות, שדמתה להתגוננותן של הקהילות החרדיות באירופה כנגד תהליכי החילון וההתפוררות החברתית. עם זאת נמשכו המגעים השוטפים עם בני המושבות, ואף ניכרה מגמה לחזק את השפעת חוגי היישוב הישן שם".²⁷³

כלומר - מגמות החילון שפשו במושבות, ועוד יותר ביישוב החדש, גרמו ליישוב הישן להכנס למגננה, שפירושה היה הסתגרות והתבדלות מהיישוב המתחדש. לנגד עיני היישוב הישן עמדו דוגמאות מקהילות האם שלהם במזרח אירופה ובמרכז, אשר שם פשה נגע הרפורמה או נכפתה "השכלה מטעם". ולכן ככל שנתחזק כוחם של בני 'היישוב החדש', אשר ראו בתחיית הארץ והשפה חזות הכל - כן גברה הנטיה להבדל מהם.

ז. התיישבויות חרדיות בהמשך שנות 'העליה הראשונה'

ראוי לציין, שעל אף המגמות החילוניות שהחלו מתגלות במושבות, ולמרות שתהליך זה היה בהסלמה מתמדת, לא פסק הציבור החרדי מלעלות ולהתיישב. זאת - מתוך אמונה שערעור המצב הרוחני הוא חלק מקשיי השיבה ארצה, ובתקווה שעם הזמן הרוב החרדי הבולט שהיה אז בארץ יטה את הכף, והארץ תקבל צביון דתי. כמו כן,

²⁷⁰ עיין עדויות מפורטות - "האיש על החומה" חלק ב' עמ' 258.

²⁷¹ האיש על החומה, חלק ב' עמ' 260.

²⁷² שם עמ' 267.

²⁷³ "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 257.

האמינו רבים שזכות קיום מצות יישוב ארץ ישראל תעמוד לאותם לאומיים-חילונים לחזור עם הזמן בתשובה.

בין המושבות שהוקמו על ידי החרדים בתקופה זו היו:

"בני יהודה" - הוקמה בגולן בשנת תרמ"ח 1888 על ידי אגודה מבני צפת.

"משמר הירדן" - הוקמה בשנת תר"ן 1890. מתאר ד"ר קלויזנר: 'בדרך מ'מחניים' פגשנו ביהודים מובילים תבן וקש בעגלות רחבות וגבוהות. הוגד לי שאלה הם האיכרים של משמר הירדן. ואמנם, האכרים של מושבה זו הם יהודים פשוטים, אדוקים וחרדים ועובדים כל עבודה בשדה....'²⁷⁴

"חדרה" - הוקמה בשנת תרנ"א 1891 על ידי בני אגודות חרדיות מריגה, קובנה ווילנה, בהכוונת ר' יצחק אלחנן ספקטור והרב מוהליבר. אחד השליחים ארצה לראות את המקום היה ר' משה מרדכי עפשטיין, ראש ישיבת סלבודקה.²⁷⁵ מן הראוי להעלות על נס את מסירות נפשם של המייסדים, אשר 214 מתוך 514 מקימי המושבה מתו מחיידקי המלריה שהפיצו הביצות שבמקום, עד שניטעו במקום עצי אקליפטוס ויובשו הביצות.

"רחובות" - הוקמה בתר"ן 1890. 'המתיישבים נהגו להתייעץ בכל דבר עם רבה של יפו... במושבה הוקם 'חידר' טיפוסי לכל פרטיו...'²⁷⁶

"מחניים" - הוקמה בשנת תרנ"ט 1899 בגליל המזרחי על ידי אגודת 'אהבת ציון' בטארנוב, בהמלצת האדמו"ר משה דוד מצ'רטקוב שהיה מפעילי יישוב הארץ.

"מוצא" - לאחר ניסיון ראשון להתיישבות עוד בשנת 1861 על ידי ר' יהושע ילין וגיסו ר' שאול יחזקאל, מי שהיה חתנו של ר' ישעיה ברדקי - מחשובי רבני ירושלים! ומי שהיה חתנו של ר' שמואל סלאנט - רבה של ירושלים, הוקמה המושבה סופית בשנת תרנ"ד 1894 על ידי חברת 'בני ברית' בירושלים. בספר 'זכרונות לבן ירושלים' מצוטט מכתב שכתב ר' יהושע ילין לבתו בשנת תרס"ב: "אודה לה' בכל לבבי כי האזין לתפילתי ויחייני ויזכני עתה, אחרי עבוד שנים, לראות במוצא... וגם מקומות קבועים לעבודת ה' לתורה ולתפילה, ורבים מאחינו מוכנים לקנות שדות ולנטוע כרמים ולהאחז בה."²⁷⁷

²⁷⁴ קלויזנר, 'עם וארץ קמים לתחיה' כרך ב' עמ' 75.

²⁷⁵ 'על הראשונים' עמ' 313.

²⁷⁶ משה סמילנסקי, רחובות - שישים שנות חייה, ספר היובל תר"ן-תש"י. מצוטט ב'על הראשונים'

²⁷⁷ זכרונות לבן ירושלים, עמ' 79 בהערה.

7. היהדות החרדית ותנועת 'חיבת ציון'

מבוא

מרביתם להדגיש בספרי ההיסטוריה את חלקה של תנועת "חובבי ציון" בעליה הראשונה. אותה תנועה אשר שמה לה למטרה ליישב יהודים בארץ ישראל, ואשר פעלה כתנועה כלל ישראלית בין השנים 1884-1896, עד להשתלבותה בהסתדרות הציונית שקמה בסוף אותה תקופה.

מה שלא מספרים כל כך בספרי ההיסטוריה הכלליים הוא שהציבור החרדי תמך באופן מעשי ברעיון השיבה לציון שנים רבות לפני הקמת אגודות חובבי ציון של שנות השמונים. עוד קודם הפרעות ברוסיה, בשעה שהמשכילים והרפורמים היו שקועים עדיין בחלומות השוא המתוקים של האמנציפציה וההשכלה. כמו כן לא מספרים על תרומתו של הציבור החרדי להקמת תנועת חיבת ציון, ועל משקלו הסגולי בתוך התנועה.

מלבד זאת לוקה בחסר הסברת מניעיהם האידיאולוגיים של אותם חלקים מהציבור החרדי באירופה אשר לא נטלו חלק בפעילות הארגון. קיימת גם מגמה לעוות את התייחסות בני 'היישוב הישן' כאן בארץ למפעל ההתיישבותי, תוך הצגתם כמתנגדים להתיישבות ולמפעלם של 'חובבי ציון'.

א. ה'חברות ליישוב ארץ ישראל' שקדמו לחובבי ציון

קודם שניגש לברר את חלקו של הציבור החרדי בהקמת 'חובבי ציון' חשוב לדעת שקדמו לחובבי ציון של שנות השמונים התארגנויות שונות סביב 'חברות ליישוב ארץ ישראל'. התארגנויות אלו נחשבות לניצנים הראשונים שקראו לעליה ולהתיישבות עוד בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה, ואשר מחוגיהן באו אחר כך בני העליה הראשונה.

החברה הראשונה ליישוב ארץ ישראל הוקמה בשנת תר"ך 1860 בפראנקפורט דאודר על ידי ד"ר חיים צבי לוריא. לוריא היה אדם דתי כפי שרואים ממטרות החברה שהקים: 'לוריא ראה בפעולת ההתיישבות דרך לקירוב הגאולה ואמצעי יעיל לביסוס הכלכלי של היישוב הארץ ישראל'. בין מטרות החברה אנו מוצאים עוד: 'תמיכה בתלמידי חכמים', וכן: 'דאגה לעניי ארץ ישראל ולפרנסתם'.²⁷⁸ כפי שכבר ציינו בראש הפרק הקודם, ראשוני המצטרפים ל'חברה' ומן התומכים בה היו רבני הציבור החרדי כמו: הרב קלישר, הרב גוטמאכר, הרב אלקלעי, והראשל"צ דוד חזן, רבי יצחק אלחנן ספקטור, הרב דוד פרידמן, רבי יעקב אטלינגר ועוד. מארץ ישראל תמך בתכניות בחברה הרב מאיר אוירבך: 'בצד דחייה תקיפה של יומרותיהן הגאולתיות עליהן התבססה תורתו הלאומית של [הרב] קלישר'.²⁷⁹

בעקבות החברה הראשונה הוקמה חברה "אהבת ציון" בעיר באמברג על ידי רב העיר - יוסף יצחק קאבאק.²⁸⁰

ב. בני היישוב הישן - מחלוצי רעיון 'שיבת ציון'

בספרי ההיסטוריה מקובל להציג את בני 'היישוב הישן' בארץ כעומדים מנגד להתעוררות הלאומית בתפוצות לרעיון שיבת ציון.

מחקר מקיף בנושא שערך ההיסטוריון יהושע קניאל.²⁸¹ מגלה תמונה שונה לחלוטין: בני היישוב הישן הם שהתחילו לעורר לשיבה לארץ, ובשעה שבחו"ל היה הדבר רק

²⁷⁸ שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י', ספר שרגאי, עמ' 15.

²⁷⁹ שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י' עמ' 30. שלמון מבאר שם שהרב אוירבך חשש מהעלאת תקוות לגאולה קרובה מחשש לאכזבה, אם כי- גם הוא היה מודע לכך שהזמן הוא זמן מיוחד המסוגל לגאולה.

²⁸⁰ שלמון, 'תגובות הציבור המסורתי ל'חברת יישוב א"י' עמ' 38.

²⁸¹ 'קתדרה' מ' 9 עמ' 45-52.

בגדר משאלת לב, הרי בארץ ביצעו את הדברים בפועל ואף קיימו תעמולה רבה בחו"ל כדי לעודד אחרים לעלות ולהתיישב. קניאל מצטט מההקדמה לתקנות 'אגודת מייסדי היישוב' שהקימו בני היישוב הישן בשנות השישים בירושלים ובה כתוב: "ואנחנו נהיה הראשונים לסול המסילה לשאר עם ה' וישובו בנים לגבולם".²⁸² כלומר, הם רואים עצמם כבעלי שליחות לאומית, כחלוצים לפני המחנה הגדול שעתיד לבוא בעקבותיהם.

"בארץ ישראל מצויים כל אותם סימנים של התעוררות שבחוץ לארץ. קיים רעיון של 'יישוב ארץ ישראל', ההופך להיות תנועה לכל דבר... כשם שמוצאים בחוץ לארץ בשנות השישים והשבעים ניסיונות והתארגנויות סביב חברות ליישוב ארץ ישראל, שאנו רואים בהם את הניצנים לאותן חברות של חובבי ציון אשר מחוגיהן באו אנשי המושבות משנות השמונים, כך יש לראות את ההתארגנויות המקבילות של החברות השונות המתאגדות ביישוב הישן לקניית אדמות ולהתיישבות על הקרקע ועבודת אדמה, כמשתלבות ואולי אף כמובילות את ההתעוררות והביצוע המעשי של רעיון יישוב ארץ ישראל".²⁸³

קניאל מביא במאמרו ציטוטים רבים מעיתונות התקופה המראים בעליל את השאיפה הכנה שפיעמה בלב בני היישוב הישן ליישב את הארץ. ביניהם - דבריו של ר' יוסף ריבלין במכתבו אל דוד גורדון בו הוא מכנה את רעיון יישוב ארץ ישראל 'רעיון קדוש שכולנו נושאים את נפשנו אליו'.²⁸⁴

"יחד עם המובן של קיום 'מצוות עשה' של 'יישוב ארץ ישראל' מתווספות למונח משמעויות בעלות היבט מוחשי כגון: עבודת אדמה כדי לספק פרנסה, הקמת קולוניות, פדות ורווחה ליהודים נרדפים, קיבוץ גלויות, הצלת הנחלה מידי זרים ונטיעת השממות ובניית הנהרסות מתוך מטרה לקרב את הגאולה. רעיונות אלה טבועים בחותם של מסורתיות, אך הם מהווים גם את היסודות המאפיינים את התנועה הלאומית המודרנית. היישוב היהודי בארץ ישראל לא היה מנותק מתהליכים אלה בחברה היהודית, שהחלו עוד לפני התארגנות חובבי ציון".²⁸⁵

כלומר, אין סתירה בין שמירת המצוות ויישוב הארץ, להפך - ההכרה בחשיבותה ההיסטורית והדתית של הארץ יכולה להיות רק גורם מדרבן לעליה ולהתיישבות גם בקנה מידה לאומי. כותב קניאל:

"קיימות הוכחות מוצקות בדבר הקשר בין מחיי רעיון יישוב ארץ ישראל וראשי התנועה בחוץ לארץ ובין התומכים בארץ ישראל... יש היזון חוזר בין מבושרי תנועת התחייה בחוץ לארץ ובין הזרם המקביל בארץ ישראל, שעורר והסיף למען יישוב ארץ ישראל".²⁸⁶

לאור זאת לא נתפלא ש: 'הרב אלקלעי רואה ב'חבצלת' וב'לבנון' [עיתוני היישוב הישן] אותות המבשרים את החזון החדש. בבואו לארץ ישראל הוא מתקבל בברכה על ידי ה'חבצלת', ובחברה שהוא מייסד בארץ [חברת 'יישוב ארץ ישראל'] תומכים ספרדים ואשכנזים גם יחד'.²⁸⁷ קניאל מביא מקורות לכך שאליעזר ראב ודוד גוטמן,

²⁸² שם עמ' 47.

²⁸³ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 48.

²⁸⁴ 'מגילת יוסף', מצוטט ב'קתדקא' מס' 9 עמ' 49 הערה 101.

²⁸⁵ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 48.

²⁸⁶ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 50.

²⁸⁷ קניאל, 'קתדרא' מס' 9 עמ' 50.

ממיסדי פתח תקוה, אשר נמנו על בני היישוב הישן, היו קשורים עם הרב קלישר ואף עזרו לו בארגון כספי של החברה בה פעל - 'חברת יישוב ארץ ישראל'.²⁸⁸

ג. מי הקים את תנועת 'חובבי ציון'?

לאחר שפרצו פרעות ביהודי רוסיה בשנת תרמ"א 1881, ונתברר שיד השלטונות מאחורי הדברים, החלה הגירה גדולה ומבוהלת לאמריקה. על רקע הפרעות נוצרה גם התעוררות גדולה להתארגן ולעלות לארץ ישראל.

אגודה ראשונה של 'חובבי ציון' נוסדה אז בוורשה על ידי רבי שמואל מוהליבר, אולם ימים רבים היתה זו אגודה יחידה.²⁸⁹

בקיץ תרמ"ב 1882 נועדו יחדיו הרב יוסף דב סולובייצ'ק מבריסק, הרב שמואל מוהליבר והרב אליהו חיים מייזל מלודז', ויצאו ב'קול קורא' ליהודי רוסיה שלא להגר לאמריקה אשר נתגלתה כארץ אוכלת יושביה מבחינה רוחנית אלא להשאר במקומם: "ופת חריבה במדינתנו אם גם חס ושלוש בלי שלווה, טוב לנו כי נשמור לעשות את כל הכתוב בתורתנו הקדושה בכתב ובעל פה". אך מיד הם ממשיכים וקוראים להמוני עם ישראל לעלות ארצה בצורה מאורגנת ומתוכננת:

"דרך אחת היא - לעלות אל ארצנו הקדושה, אבל לא בחפזן ולא בבהלה כי אם בדעת ובחשבון. לזאת נכון מאוד אשר בכל עיר יעשו להם אגודות ובכל אגודה יהיו לא פחות מעשרה אנשים אשר כל אחד מהם יתן אלף רובל כסף. ומהסך עשרת אלפים רובל כסף שיהיה להם יקנו קרקע ויבנו בתים ויכינו כלי מחרשה ושוורים ופרות וצאן. סוף דבר יכינו כל המצטרף... את הנחלה הזאת יזרעוה לכל הפחות שנה אחת טרם יבואו לשם, למען אשר בבואם ימצאו מוכן לפנייהם... אשר לתכלית הזה [לצורך זאת] יבחרו להם איש אחד או שני אנשים שיסעו לשם, הם יקנו את כל והם ישתדלו בזריעה וקצירת הקרקעות ולהכין את הכל... ואז יעלו לציון ברינה..."²⁹⁰

כלומר - בשנת תרמ"ב, עוד לפני שהתארגנו חובבי ציון לכלל ארגון כללי, כבר יצאו גדולי רוסיה בקריאה לעליה המונית לארץ, ואף הכניסו עצמם לפרטים המעשיים של התוכנית כדי שהדבר אכן יוכל להצליח. תכנית זו היא, כנראה, תכנית 'אגודות האלף' שמזכיר פרופ' שלמון במאמרו: "העימות בין החרדים למשכילים בתנועת חובבי ציון בשנות השמונים" עמ' 53 (דבריו יובאו בהמשך), אלא, בעוד ששלמון מיחס יוזמות אלו לחרדים בשנת 1889, מוצאים אנו כאן שכבר בשנת 1882 יצאו גדולי ישראל ב'קול קורא' בעד תכנית זו, אך נראה שאין סתירה בין הדברים: כבר ב-82 החלו להתארגן אגודות מסוג זה, והדבר קיבל תנופה בשנת 1889 על רקע מעבר הנהגת 'חובבי ציון' מידי ההנהגה ה'משכילית-חופשית' לידי ההנהגה החרדית, כפי שנראה בהמשך.

יחסו של רבי יוסף דב סולובייצ'ק ליישוב הארץ

בשל סירובו של רבי יוסף דב, מגדולי רבני רוסיה, לשתף פעולה עם 'חובבי ציון' בשל מעורבותם של 'המשכילים' בתנועה, העלילו עליו אלה האחרונים שהתנגד ליישוב ארץ ישראל. בספר 'הראשון לשושלת בריסק' מביא המחבר, הרב חיים קרלינסקי, עובדות רבות המוכיחות על יחסו הנלהב של רבי יוסף דב ליישוב ארץ ישראל: "כבר בקיץ תרמ"א, בעוד שראשי ומנהיגי 'חובבי ציון' היו עדיין שקועים בשינה מתוקה, וחלמו חלומות נעימים על התבוללות ותיקונים בדת כדי להיות ככל

²⁸⁸ שם הערה 107.

²⁸⁹ "הראשון לשושלת בריסק" עמ' 410.

²⁹⁰ שם עמ' 338, 'הקול קורא' מועתק שם בשלמותו מהספר "למען ציון לא אחשה" מאת הרב י. ל. הכהן מימון, כן מזכיר 'קול קורא' זה שלמון במאמרו: "הרב שמואל מוהליבר - רבם של חובבי ציון" 'ציון' שנה נו'.

אזרחי המדינה, כבר ייסד ר' יוסף דב בעיר בריסק 'חברה ליישוב ארץ ישראל' במטרה לעזור ולתמוך בידי אלה שרוצים לעלות לארץ ישראל לבנות את חורבותיה ולהחיות את אדמתה השוממה".²⁹¹

בעקבות ה'קול קורא' נשאל הרב מבריסק על ידי אחד הרבנים שנסע אליו במיוחד כדי לברר האם נכונות השמועות לפיהן הצטרף ל'חובבי ציון', השיב רבי יוסף דב: "וודאי שהנני חובב ציון בכל לבי ונפשי. וכי מוחזק אני שקרן בעיניך לבקש שלוש פעמים ביום: 'ותחזינה עינינו בשובך לציון' ולא להיות חובב ציון?! אבל באשר לפחדו וחששו שהתחברתי לחובבי ציון שאינם שומרי תורה ומצוות, זה לא דוקא... חבר אני רק ליראי ה'... וכל עוד לא אעמוד על דעתם של ראשי חובבי ציון שכוונתם לשם שמים ולקיום מצות יישוב ארץ ישראל, ידי לא תיכון עמהם. אלא מה? - האם בעבורם ובשביל שאין מעשיהם רצויים, נבטל, חלילה, אנחנו את מצות יישוב ארץ ישראל? לא ולא!"²⁹²

דברים מאלפים על יחסו של ר' יוסף דב ליישוב הארץ אנו מוצאים במכתב שנדפס ב"ימים ראשונים" ירחון לדברי ימי התחיה בישראל בעריכת א. דרויאנוב, כך א' חוברת ח' ינואר 1935 עמודים 8-227. הכותב, ר' ברוך רוזנברג, אחד השליחים שיצאו לארץ ישראל בקיץ תרמ"א בשליחות האגודה "יסוד המעלה", אגודה להתיישבות בארץ ישראל שנוסדה בעיר סובלאק, מספר:

"אתמול, בהיותנו אצל הרב ר' יוסף בר [דב] דיבר דברים בוערים כאש באהבת הארץ הקדושה, ובדבר הגדולות והנצורות אשר אצור בדרך אשר לפנינו ביחס היעוד הלאומי... דבריו עשו רושם... עד כי היום בתפילת שחרית בכה [השליח השני שהיה עם הכותב] עד מאוד, בזכרו דברי הרב כי שליחי ציבור אנחנו".²⁹³

שליחות זו מוזכרת גם בספרו של פרופ' אליאב, אלא, שלא טרח לציין שהשליחים השתייכו לציבור החרדי: "בקיץ 1881 נתרבו הקולות הקוראים לעליה... בסובלאק שבגבול ליטא נוסדה האגודה הראשונה של 'חובבי ציון' ובתוכה עשרים צעירים המוכשרים לעבודה חקלאית. אגודה זו החליטה לשגר שני שליחים ארצה לשם רכישת קרקעות והכנות להתיישבות".²⁹⁴

הסופר והעסקן המסור, ר' יחיאל בריל, מבני היישוב הישן, אשר שהה ברוסיה בשנת תרמ"ג, נרתם על ידי הרב מוהליבר למצוא עשרה איכרים יהודים, חרדים כמובן, אשר יעלו ארצה להקים יישוב חקלאי. לאחר שנמצאו העשרה, צריך היה לארגן עבורם כסף להוצאות הדרך. בספרו "יסוד המעלה" מספר ר' יחיאל בריל על עזרתו המסורה של רבי יוסף דב למפעל זה. קבוצה חלוצית זו של איכרים חרדים היא אשר הקימה את המושבה 'עקרון', אשר מאוחר יותר הסב הברון את שמה ל'מזכרת בתיה'.²⁹⁵

לא נוכל במסגרת זו להביא את כל העובדות הרבות אותן מביא הרב קרלינסקי בספר הנ"ל, המוכיחות בעליל על יחסו הנלהב והמסור של רבי יוסף דב לענין יישוב הארץ.

ד. המאבק על מנהיגות 'חובבי ציון'

²⁹¹ "הראשון לשושלת בריסק", עמ' 347.

²⁹² שם עמ' 339.

²⁹³ מצוטט שם עמ' 342.

²⁹⁴ "א"י ויישובה במאה ה-19", עמ' 279.

²⁹⁵ "הראשון לשושלת בריסק" עמ' 343, ובהרחבה על המושבה ועל מקימה ע' בספרו של אחיעזר ארקין - "נחשוני השמיטה" פרק א'.

פרופ' שלמון: "הבעיה הקשה מכל אשר עמדה על סדר יומה של התנועה [חיבת ציון] מימיה הראשונים היתה: האם מקור יניקתה היא התנועה הלאומית האירופית המודרנית על כל סממניה, זו המנותקת מנורמות ההתנהגות והמחשבה של רוב רובו של הציבור היהודי... או שמא מדובר בתנועה הבאה רק לקיים את המסורת במסגרת טריטוריאלית ופוליטית חדשה".²⁹⁶

כלומר - הציבור החרדי באגודות השונות של 'חובבי ציון' היה רב כל כך, עד שהיתה שאלה האם יהיה זה ארגון בעל מגמה לאומית-חילונית כללית, או שמא יהיה זה ארגון יהודי המונהג על ידי גדולי התורה, ברוח התורה, כמובן. (כבר ציינו לעיל שהמושג 'מסורת' אצל שלמון משמעותו ציבור שומרי המצוות באופן כללי, ולא כפי שמקובל להשתמש בו כיום). כותב פרופ' שלמון:

"הסתמנו שתי גישות [בין הרבנים ברוסיה] לגבי אופן גיבוש חיבת ציון לכלל תנועה ארצית: האחת טענה לארגון תנועת חיבת ציון על טהרת החרדים, והשנית תמכה בארגון כולל, מתוך הנחה כי משקלם המספרי של החרדים יהיה מכריע בארגון, בהווה או בעתיד".²⁹⁷

הרב יוסף דב סולובייצ'יק מבריסק, הרב באמפי ממינסק וכן הרב מרדכי גימפל יפה ועוד, תמכו בהקמת חיבת ציון על טהרת החרדים, מתוך חשש מאופיים החילוני של המשכילים בתנועה הכללית. משלא יצא הדבר לפועל משך רבי יוסף דב את ידיו מהתנועה, ואילו הרב יפה הצטרף לתנועה הכללית (מן הראוי לציין שהרב גימפל יפה עלה ארצה בשנת תרמ"ח, התגורר ביהוד, ושימש כרבם של בני המושבות, דבר המגלה בעליל על היותו תומך נלהב של רעיון יישוב הארץ). לאחר וועידת קטוביץ ב-1884 בה נקבע מרכז התנועה באודיסה - מרכזם של המשכילים - ובה נבחר פינסקר לראש התנועה במקום הרב מוהליבר - פרשו מהתנועה גם רבי אליעזר גורדון מטלז, ר' אלעזר וואכס (מגדולי הדור, בעל שו"ת 'נפש חיה', נשיא ארץ ישראל של כולל פולין ואשר היה ידוע בפעילותו למען יישוב ארץ ישראל הרבה שנים קודם להקמת 'חובבי ציון'), ולימים גם ר' דוד פרידמן מקרלין (אף שבשנות השישים תמך בפעולותיו של הרב קלישר).

העובדה שגדולי ישראל מן השורה הראשונה נמנעו מלתמוך בתנועה לא נעלמה מעיני המוני בית ישראל, והדבר פגע בהצטרפותם לתנועה. באסיפה של 'הוועד המרכזי' של 'חובבי ציון' שהתקיימה בדרוזגניק ב-1887 דרשו צירים רבים להעמיד בראש התנועה רבנים בעלי שם כדי למשוך אליה את ההמונים, אבל מספר הצירים ממחנה המשכילים היה יותר גדול וד"ר פינסקר נשאר לעמוד בראש התנועה. כדי לפייס את החרדים החליטו להוסיף להנהגת הוועד המרכזי שלושה רבנים בתואר 'גבאים יועצים', והם הנצי"ב, רבי מרדכי אליאשברג ורבי שמואל מוהליבר.

ה. מה פגע בהתפתחות התנועה?

"חובבי ציון בביאליסטוק גם הזהירו כי מדיניותה של ההנהגה באודיסה כלפי החרדים, חותרת תחת השתתפותם בחיבת ציון של רבנים מאחינו היראים והחרדים, אשר רוב חובבי ציון מהם הנם".²⁹⁸

²⁹⁶ שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 43.

²⁹⁷ שם, עמ' 45.

²⁹⁸ שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 47.

וכך כותב גם פרופ' אליאב על השנים שבין 1885-1890:

"כשלונה של התנועה... והסכסוכים הפנימיים הקשים שפרצו בין הרוב החרדי לבין ציבור המשכילים בתנועה על רקע המצב הדתי במושבות, צמצמו ביותר את כושר פעולתה. בקרב היהדות החרדית גברה ההתנגדות לתנועה..."²⁹⁹

כלומר - רוב חובבי ציון היו מהציבור החרדי, אך ההתדרדרות הרוחנית במושבות הרתיעה את הציבור החרדי מלהרחיב את שורותיו בתנועה. חלק מאותה התדרדרות נבע מההנהגה החילונית של חובבי ציון שהושיבה בגדרה את הביל"ויים, אף שידעו שאינם שומרי מצוות.

ויותר מכך - העובדה שהנהגת התנועה נמסרה לידיים חילוניות פגעה באיסוף הכספים לתנועה בקרב שלומי אמוני ישראל:

"עימות זה בין מוהליבר לפינסקר פגע באיסוף הכספים לטובת חובת ציון, והיה צורך בהתערבות חובבי ציון בורשא ובולנא כדי לרצות את מוהליבר שיאות להמליץ בפני נאמניו להמשיך לשלוח את תרומותיהם".³⁰⁰

כלומר - חלק משמעותי מהכסף לתנועה נאסף מיהודים יראים ושלמים שציפו להנהגה רבנית לתנועה, והנהגה חילונית-משכילית לתנועה פגעה באיסוף התרומות. דבר נוסף שפגע באיסוף התרומות היתה העובדה שהמושבה היחידה בה תמכו חובבי ציון היתה 'גדרה' - מושבת הביל"ויים, שמתיישביה היו בעלי מצע רעיוני חילוני. וכך כותב הנצי"ב מוולוז'ין במכתבו לפינסקר, ראש חובבי ציון בנוב' 1887:

"..נודע לי מכמה קהלות קדושות אשר מונח אצלם צרור כסף ואינם רוצים לשלוח עד אשר נטהר את הארץ מבנים משחיתים [דהיינו - בני ביל"ו שבגדרה]".³⁰¹

התנועה תחת הנהגה חרדית

בוועידת וילנא שנערכה באב תרמ"ט 1889, עקב כשלונות התנועה בארץ ישראל ואי הצלחתה לקרב אליה את המוני בית ישראל ברוסיה בגלל אופייה המשכילי-חופשי, נבחרה לתנועה הנהגה חרדית בראשות הרב מוהליבר. הציבור החרדי ראה בכך אות ירוק:

"ביוזמת החרדים הוקמו אגודות להתיישבות כמו 'אגודות האלף' במינסק אשר ביקשו לארגן קבוצות גדולות של יהודים במקומות מושבם כדי לרכוש אדמות בארץ ישראל, ולעודד את התיישבותם בה לפי ערי מוצא".³⁰²

ההישג הגדול של הוועד מיד עם בחירתו, היה שליחת משלחת לארץ ישראל בראשות הרב מוהליבר:

"מוהליבר ניצל יפה את הפופולריות שליוותה את הקמת הוועד והצליח במגעיו לקרב את היישוב החדש והיישוב הישן בארץ זה לזה".³⁰³

²⁹⁹ "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 305.

³⁰⁰ שם עמ' 48.

³⁰¹ כתבים לתולדות חובת ציון. כרך ה', שנת 1887. עמ' 431.

³⁰² שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 53.

³⁰³ שם עמ' 56.

אך באייר תר"ן 1890 נתקבל רשיון ממשלתי ל'וועד האודיסאי' (הפלג המשכילי-חילוני של התנועה), דבר שטירפד את הישגי החרדים בוועידת וילנא:

"אנשי אודיסה, אשר הסתייגו מההנהגה שנבחרה בוועידת וילנא, נטלו לעצמם מחדש את הנהגת התנועה, בחסות האישור הממשלתי... תוך התעלמות מרצונם ודעתם של חובבי ציון שמחוץ לאודיסה".³⁰⁴

התוצאה: באסיפת אודיסה (אייר תר"ן) לא היה אף רב חרדי אחד!

"האיום על האינטרסים החרדיים הלך והתעצם בקרב קבוצה שהתארגנה באודיסה והיתה לה השפעה רבה על הוועד האודיסאי - 'בני משה'".³⁰⁵

חידושה של קבוצת 'בני משה' בראשותו של 'אחד-העם', היה בכך שהציגה פרוגרמה רוחנית אלטרנטיבית (יהדות חילונית-לאומית) כמשקל נגד לפרוגרמה הדתית-מסורתית. עד אז הסתפקה תנועת חיבת ציון ב'ציונות מעשית', קרי - עידוד ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בלי להתערב בתכנים הרוחניים של המתיישבים:

"רק משעה שנוסחה 'ציונות רוחנית' - אלטרנטיבית או משלימה ל'ציונות מעשית', על ידי ה'חופשיים' בתנועה, נכנס הקונפליקט החרדי - חופשי בחיבת ציון למבוך ללא מוצא, כפי שקרה בשנות התשעים".³⁰⁶

כלומר - החרדים היו מוכנים לפשרות מרחיקות לכת כלפי ה'חופשיים' (כמו עצם שיתוף הפעולה עם פורקי עול) ובלבד שלא לפגוע ביוזמות ליישוב הארץ, אך משפגעו בציפור הנפש של היהדות, קרי- שינוי הגדרת המהות של כלל ישראל, לא יכלו עוד החרדים לתת יד לארגון. בהמשך נראה שתהליך דומה קרה גם ביחס של החרדים ל'ציונות המדינית' של הרצל. במבט לאחור יכולים אנו להתפעל מראייתו למרחוק של רבי יוסף דב סולובייצ'ק שעוד מתחילה סירב לכל שיתוף פעולה עם תנועת 'חובבי ציון' הכללית, מתוך שחזה שדבר טוב לא יצא מחיבור עם פורקי עול.

1. תנועת הביל"ויים גרמה נזק לתנועת חיבת ציון

חלקם של הביל"ויים בעליה הראשונה

יש מספרי ההיסטוריה המזהים את העליה הראשונה עם תנועת הביל"ויים. יש אף המיחסים להם את הקמת ראשון לציון, נס ציונה, זכרון יעקב, ראש פינה ויסוד המעלה.³⁰⁷ אך מחקרים חדשים מגלים שיש כאן שיכתוב היסטורי לא קטן. נציין בקצרה נתונים על תולדות הביל"ויים בארץ, מתוך ספרו של פרופ' אליאב: "א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 289-292, ועוד ספרים.

♦ ביל"ו היתה רק אחת מאגודות חובבי ציון ברוסיה אשר: "בהשפעת הפרעות התפכח חלק ניכר מהם מחלומות שווא של התבוללות, ומרביתם לא קיימו אורח חיים דתי"

♦ "חברי ביל"ו החליטו לארגן קבוצת עולים גדולה שתמנה 3,000 איש ותקים בארץ מושבה למופת". למעשה, כותב פרופ' אליאב, הצליחה התנועה לארגן 400 חברים בחו"ל, מתוכם עלו לארץ שישים! מהם - שני מניינים הפכו למתיישבים! בגדרה

³⁰⁴ שם עמ' 54.

³⁰⁵ שם עמ' 55.

³⁰⁶ שם עמ' 63.

³⁰⁷ יוסף אוליצקי, "מפזורה למדינה" הוצ' אחיאסף תשי"ט כרך א' עמ' 28.

ובראשון לציון (תשעה הקימו את 'גדרה' ואחד עשר הצטרפו למושבה הקיימת כבר ב'ראשון'). "שאר החברים ירדו מהארץ"!

מסכם פרופ' אליאב: "תנועת הבילויים נסתיימה למעשה בכשלון, רק קומץ קטן נשאר בארץ... במרוצת הזמן הפכו קורות הבילויים ומעשיהם החלוציים לאגדה, שעליה נתחנכו דורות".³⁰⁸

וכך כותב גם פרופ' שלמון:

"מכל גלי העליה הראשונה בתקופת חיבת ציון השאירו את חותמם על העליה הראשונה הביל'וים. זאת, לא בגין היקף העליה הביל'וית ולא בגלל הישגיה ההתיישבותיים, אלה גם אלה היו קטנים ופחותים בהשוואה לאלמנטים האחרים שנטלו חלק בעליה הראשונה. חותם זה נקנה לביל'וים בעטיה של הפרוגרמה החברתית שליוותה עליה זו ואופי נושאה".³⁰⁹

כלומר - תרומת תנועת הביל'וים לעליה הראשונה שאפה לאפס. עשרים איש מתוך למעלה מ-30,000 שעלו בעליה זו (מעט יותר מחצי אלפית!), אשר נדדו ממקום למקום, תוך מריבות עם המתיישבים בראשון לציון ובמקוה ישראל. אך כיוון שהסטיגמה שלהם התאימה לאופי העליות החילוניות שבאו החל מראשית המאה העשרים, ניפחו בספרים את תרומתם ליישוב, תוך המעטת חלקם של עשרות אלפי העולים האחרים אשר רבים מהם מסרו את נפשם למען העם והארץ לא פחות מהביל'וים.

מי אחראי לשכתוב היסטורי זה? כותב ד"ר ישראל ברטל:

"קבוצת עולי ביל'ו, שהקימה את גדרה, וכן 'ועד חלוצי יסוד המעלה', מקימי ראשון לציון, היו מיעוט בתוך הגל הראשון של העולים. אנשי העליה השנייה הם שהעלו את אנשי ביל'ו למדרגה של גורם חשוב ומכריע בתקופת העליה הראשונה".³¹⁰

וכך כותבת גם שולמית לסקוב בספרה - הביל'וים:

"אם בקרב אנשי העליה הראשונה היה אלמנט שאנשי העליה השניה יכלו לאמץ לעצמם הרי שהיו אלו הבילויים בראשית דרכם".³¹¹

הפולמוס סביב הביל'וים בגדרה

הביל'וים עלו על הקרקע בחנוכה תרמ"ה (סוף 1884). עוד קודם לכן שלחו רבני ירושלים חוזר לרבני רוסיה, בו כתבו בין היתר כי המתיישבים במושבות: "אינם הולכים בדרך התורה והיראה... ולא זאת המטרה לקרב את הגאולה כי אם לרחק, חס ושלום".³¹²

כפי שראינו למעלה המתיישבים ברובם היו שומרי מצוות, אלא שהם היו איכרים פשוטים, לא תלמידי חכמים, וממילא היו נוחים לקבל השפעה זרה מפקידות הברון ומהמתיישבים החילוניים שהחלו להגיע ארצה אט אט.

רבני ירושלים, אשר חזו את הנולד, מדגישים שעל פי התורה אין לראות בהושבת פורקי עול בארץ בנין הארץ, אלא חורבן הארץ. דברים דומים כותב הנצי"ב לפינסקר

³⁰⁸ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 292.

³⁰⁹ העימות בין החרדים..., עמ' 56.

³¹⁰ "יישוב ישן ויישוב חדש" - הדימוי והמציאות, קתדרה 2, עמ' 14.

³¹¹ לסקוב 'הביל'וים' עמ' 347.

³¹² מצוטט ב: שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 57.

בשנת 1887: "אשר אחינו המתיישבים בארץ הקודש אינם שומרים את השבת ולא מצות הארץ, אשר על זה גלינו מארצנו, ובה תלוי גשמי הארץ אשר עיני ה' בה...". והוא מזהיר: "כי אם לא יתוקן זה הדבר אין לי לשלוח אצבע בזה... כי שמירת המצוה בארץ הקדש היא חיי היושבים בה".³¹³ הנצי"ב והרב מוהליבר היו בדעה אחת כי יש לסלק את הביל"ויים מן הארץ, או לחילופין לראות שישובו לאורח חיים מסורתי, וצינו כי זהו: "תנאי להשתתפותם של החרדים ב'חיבת ציון', שהם [החרדים] רוב מנינה, עד אשר נטהר את הארץ מבנים משחיתים"³¹⁴

פרופ' שלמון: "פולמוס בני גדרה הזיק לתנועת חיבת ציון במה שגילה ברבים נטיה לחופשיות בקרב ההתיישבות החדשה בארץ. בקרב החרדים ברוסיה ופולין החלו נשמעים קולות נגד התנועה והטיעון הרווח בהם היה אורח החיים של המתיישבים בארץ, כי 'חללו שבת ויעשו כל תועבה'. יחד עם זאת הוא גיבש את החיוב העקרוני של שמירת המצוות על ידי המתיישבים בארץ. עקרון זה נתמך על ידי הברון הירש... וגם על ידי הברון רוטשילד... עמדות אלה חייבו את ראשי חיבת ציון להתחשב בהן".³¹⁵

כלומר - החלטת החילוניים שבחובבי ציון ליישב בגדרה פורקי עול, עיכבה את גדילתה והתפתחותה של התנועה באותן שנים קריטיות בהן היה עדיין קל יחסית לעלות, שכן יש לזכור שעד מהפכת 'הטורקים הצעירים' בשנת 1908 לא היתה קיימת תנועה לאומית ערבית³¹⁶ וממילא לא היתה עדיין התנגדות מצד הערבים בארץ לעליית יהודים, להפך - החוקרת שולמית לסקוב כותבת שאף שבעקבות גל העליה היהודית של שנת 1891 פנו לראשונה נכבדים מוסלמים ונוצרים מערביי ירושלים לממשלה בקושטא בבקשה למנוע עליית יהודים נוספים, גם אז - סיבת הפניה היתה במפורש כלכלית ולא לאומנית. ולא רק זאת, אלא, שגם: "הנכבדים שפנו לא ייצגו כלל את האוכלוסייה הערבית בערים, ואפילו בתוך השכבה החברתית שהגתה את הפנייה היו כאלה שטענו נגדה באומנם שעליית היהודים תועלתה בצידה".³¹⁷ ואף שמצד השלטונות העות'מניים היו גזרות על העלייה בחלק מהשנים,³¹⁸ לא היה בכוח למנוע את העלייה, ויעידו על כך אלפי היהודים שעלו גם באותן שנים בהן היו הגזרות בתוקף.

עוד על הביל"ויים ראה נספח בסוף החוברת: "הביל"ויים - מיתוס ומציאות".

ז. פולמוס השמיטה בתרמ"ט 1889

כתוצאה מהלחץ שהופעל על הנהגת חובבי ציון בפולמוס גדרה, נתגבשה הסכמה עקרונית לחיוב שמירת המצוות על ידי המתיישבים בארץ, ואף פינסקר, ראש חובבי ציון, כותב כן במכתבו לנצי"ב בשלהי שנת 1887:

"אין אני מסופק אפילו רגע אחד, כי אחינו המתיישבים בארץ הקודש צריכים להיות נאמנים עם ה' ועם תורתו הקדושה, ועוד בראשית הנהגתי הזהרתי את הצעירים של הקולוניא 'גדרה' להתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו...".³¹⁹

³¹³ כתבים לתולדות חבת ציון. כרך ה', שנת 1887. עמ' 377.

³¹⁴ שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 56.

³¹⁵ שם, עמ' 64.

³¹⁶ בארי, "ראשית הסכסוך ישראל ערב" עמ' 24, לסקוב, "היישוב העת החדשה" עמ' 60.

³¹⁷ לסקוב, "היישוב העת החדשה" עמ' 60.

³¹⁸ לסקוב, שם עמ' 55-58.

³¹⁹ "כתבים לתולדות חיבת ציון", כרך ה' שנת 1887 עמ' 392.

שוב - אנו רואים מחד גיסא, את משקלם הגדול של החרדים בתנועת חובבי ציון, מה שהכריח את 'החופשיים' בתנועה להתחשב בדעתם, ומאידך גיסא - את הצביון החרדי שהיה בארץ באותה תקופה, ואשר מחמתו הוכרחו הביל"ויים לשמור, לפחות כלפי חוץ, על צביון דתי למושבם.

אך בשנת תרמ"ט, בהגיעה שנת השמיטה - לראשונה מאז חידוש היישוב, הועמדה הסכמה עקרונית זו במבחן קשה. בין גדולי ישראל נאמרו בענין זה שלוש דעות: היו שהתירו לעבוד בשביעית ללא סייג, ביניהם ר' מרדכי אליאשברג והרבנים הספרדיים שבירושלים, כשהנימוקים העיקריים הם שהשמיטה בזמן הזה לרוב הדעות רק מדרבנן, בצירוף החשש מפני הרס ההתיישבות מפאת השבתת עבודת האדמה וחשש לפיקוח נפש של האיכרים.³²⁰

קבוצה אחרת, שכללה את רבי יצחק אלחנן ספקטור, רבי ישראל יהושע מקוטנא, רבי שמואל מוהליבר ורבי שמואל זנוויל קלעפפיש חתמה על 'התר מכירה' תוך שהיא מתנה אותו במפורש, בין היתר, בתנאים דלקמן:
א. יש למכור את האדמות לגוי.

ב. גם לאחר המכירה - מלאכות האסורות מהתורה ייעשו רק על ידי נכרים.

ג. שטר המכירה ייעשה על ידי הרבנים בירושלים, ורק על פי הסכמתם.

הקבוצה השלישית, אשר היתה מורכבת מגדולי הרבנים, אסרה את העבודה בשביעית ללא סייג. בראשה עמדו ר' יוסף דב סולובייצ'ק מבריסק, ר' אליעזר גורדון מטלז, הנצי"ב, וכן רבני ירושלים האשכנזיים ובראשם ר' שמואל סלאנט ור' יהושע לייב דיסקין. יש לשים לב לכך שהנצי"ב היה מן האוסרים בצורה מוחלטת, אף שהיה מראשי חובבי ציון.

אל האוסרים הצטרפו שתי דמויות מרכזיות הקשורות עם היישוב החדש בארץ: הרב פינס, מי שהיה נציגם של חובבי ציון בארץ והמשגיח הרוחני של בני גדרה, וכן הרב מרדכי גימפל יפה שהיה אב בית דין ברוז'נוי עד עלייתו ארצה, ואשר גר ביהוד ושימש מורה הוראה למושבות. הרב גימפל אשר התגורר בארץ והכיר מקרוב את המושבות טען ש: "אין שמירת השמיטה מסכנת את חיי המתיישבים, ואין היא מהווה ניצחון לרבני ירושלים הרוצים, כביכול, להרוס את מפעלם של חובבי ציון, משום שהאחרונים אינם מתנגדים עקרונית להתיישבות החדשה. אין לחשוש להסתלקותו של רוטשילד מתמיכה בהתיישבות בגלל השמיטה שהרי הביע כבר דעתו כי על המתיישבים בארץ לקיים מצוות".³²¹

וראה זה פלא - הרוב המכריע של גדולי ישראל שבחו"ל, גדולי התורה הנמצאים כאן בארץ ומכירים את המצב מקרוב, וכן אותם העוסקים עם המתיישבים במושבות, קובעים שאין מקום להתיר ליהודים לעבוד בשביעית (שהרי גם המתירים, רובם לא התירו אלא על ידי מכירה לגוי, וגם אז רוב המלאכות כגון חרישה, זריעה וקצירה, אסור שיעשו על ידי יהודים) ושאינן בשמירת השמיטה משום פיקוח נפש, ואין לחוש לחורבן המושבות, אך חובבי ציון, אשר החלו לתור אחר היתר עבודה בשמיטה כבר בקיץ 1887³²² אינם מוותרים. מדוע?

פרופ' שלמון: "...הם [הנהגת חובבי ציון] גם חששו כי שמירת השמיטה כהלכתה וללא היתר בשנת תרמ"ט תהווה תקדים לעתיד...".³²³

כלומר - חובבי ציון פחדו שמא הניסיון יצלח, ואכן יתברר שאפשר לשמור את השמיטה גם בימינו, ומכאן יפתח פתח לחרדים לדרוש לשמור בארץ ישראל את כל המצוות!

³²⁰ אין להקיש, כמובן, מפסק זה לימינו אנו, שהרי אי אפשר להשוות את התנאים ששררו אז לתנאים הקיימים היום. היום אין חשש לחורבן היישובים וגם אי אפשר לומר שזה עלול לגרום פיקוח נפש לחקלאים.

³²¹ מצוטט שם, עמ' 69-70.

³²² שם, עמ' 71.

³²³ שם, עמ' 71.

חשש זה הוא הרקע למסכת השקרים שהפיצו באותה תקופה 'החופשיים' בעיתונות של חובבי ציון ('המליץ' ו'הצבי'), בכתבם בשם ר' יצחק אלחנן ספקטור ושלוש הרבנים שהיו אתו באותה דעה, שהתירו לעבוד בשביעית ללא סייג, דבר שהיה שקר גמור, שהרי - כפי שראינו קודם, לא התירו אלה לעבוד בשביעית אלא בצירוף סייגים חמורים, אשר הפכו בעצם את ההתר ללא מעשי, שכן התנו את ההתר בהסכמתם של רבני ירושלים, אשר כידוע התנגדו להתר בתכלית.

רבי יוסף דב אשר עוד בשנת תרמ"ז נשאל מאת חובבי ציון על דעתו בענין, שלח את השואלים לקבל פסק מרבני ירושלים, תוך קביעה שענין זה הוא בסמכותם בהיותם קרובים למושב ויודעים את המצב בהן לאשורו. במיוחד כשבראשם עומד גדול הדור - רבי יהושע לייב דיסקין ואתו בית דין של מומחים בראשות רבי שמואל סלנט. משראה רבי יוסף דב שהמשכילים משקרים בעיתונותם כדי ליצור דעת קהל נגד הרבנים "המחמירים", טרח וכתב תשובה ארוכה המופיעה בספרו "בית הלוי", חלק ג', ובה הוא מצטרף לאוסרים לגמרי.³²⁴ אך הנהגת חובבי ציון בשלה:

"פינסקר היה תקיף מאוד בהשתדלותו להשגת ההיתר ולכפייתו על המתיישבים בארץ, וזאת לא לפי דרכו ורוחו. כן הורה שלא לתמוך בשובתים בשנת השמיטה בכספי חובבי ציון".³²⁵

פרופ' שלמון כותב במאמרו כי: 'רבים מהמתיישבים תמכו בשמירת השמיטה, ואף נהגו כך למעשה', ואילו פרופ' אליאב יודע לספר על כפיה חילונית נגד שומרי השמיטה ב'גדרה' וב'עקרון':

"אנשי גדרה, שהיו נתונים לחסותו של פינס, קיבלו את דעתו שיש לשבות. אולם משפרצה סערת רוחות בקרב חובבי ציון בחו"ל עקב החלטה זו שאף איימו להפסיק את התמיכה במושבה, חזרו בהם אנשי גדרה ושבּו לעבודה... המאבק העיקרי התנהל בעקרון, שבה רצתה פקידות הברון לאלץ את המתיישבים לעבוד בשנת השמיטה כבשאר המושבות, אולם העקרונים סרבו בהסתמך על האיסור מירושלים, והתמיכה הופסקה. לאחר חודשים של סבל ומאבק נאלצו גם אנשי עקרון לקבל עליהם את הדין ולעבוד על פי ההיתר".³²⁶

בספר "נחשוני השמיטה" שנכתב על ידי אחד מבני 'עקרון' (היום - 'מזכרת בתיה'), מגולל המחבר, אחיעזר ארקין, את סיפור מסירות נפשם המופלאה של בני המושבה לשמור את השמיטה בשנת תרמ"ט, כהוראת רבותיהם שבירושלים והרב מרדכי גימפל יפה אשר היה רבם עוד בהיותם ברוסיה. בצטטו מתוך עיתונות אותם ימים עולה תמונה אכזרית בה לא בחלו פקידי הברון בכל אמצעי כדי לאלץ את המתיישבים לעבור על צו דתם ומצפונם: העלילו עליהם שהם עצלנים ו'שנווררים' ולכן אינם רוצים לעבוד, בזמן שעקרון היתה מפורסמת בחריצותה. בטבת תרמ"ט איימו עליהם בסגירת בארות המים, לקיחת המורים ומניעת טיפול רפואי על ידי הרופא שהיה מבקר במושבה. משלא נכנעו - בוצעו הסנקציות הלכה למעשה (אב תרמ"ט), אף שכבר עברה עונת הזריעה של תבואות החורף והקיץ. רבים חלו אז ואושפזו. בעיתון 'החבצלת' מיום כ"ו אב אנו קוראים אף על אבדות בנפש עקב הרעב הקשה. מחבר הספר טוען שאיכרי עקרון לא נכנעו ללחץ פקידי הברון עד תום שנת השמיטה.³²⁷

³²⁴ הפרטים בהרחבה - "הראשון לשושלת בריסק" פרק מה'.

³²⁵ שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 72.

³²⁶ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19", עמ' 303.

³²⁷ עמ' 51 בספרו הנ"ל.

בנספח י' לספר הנ"ל מעתיק המחבר את מכתבו של רבי אליעזר גורדון מטעלז, בו הוא תוקף את הנהגת חובבי ציון, וטוען שעשו שימוש לא צודק בהתר המכירה עליו חתם ר' יצחק אלחנן ספקטור, בכך שהתעלמו מהסייגים ומן המגבלות שבהם הותרה ההתר. כמו כן הוא מאשים אותם שהבאישו את ריח המתיישבים בעיני הברון בכתבם עליהם בעיתונות שהם עצלנים ואינם רוצים לעבוד. והחמור מכל - הוא מאשים אותם שהוציאו דיבה רעה על רבני ארץ ישראל באומרים שהם שונאים את מצות יישוב ארץ ישראל, וכי מסיבה זו אסרו את העבודה בשביעית במטרה להרוס את היישוב.

דברים גלויים בטעם מאמצייהם של 'חובבי ציון' לדאוג שהמתיישבים יעבדו בשביעית כתב משה לילינבלום, מראשי תנועת 'חובבי ציון' ומזכירה במשך שנים רבות:

"ידעתי את דרך יראי ההוראה שבנו... ועל כן, אם ישבתו הקולוניסטים בשמיטה הראשונה הזאת, יתנו בזה למחמירים פתחון פה לומר גם לדורות... ואז לא תהיה עוד שום אפשרות להתיר את השמיטה, גם בשעה שיחדלו הקולוניות מלקבל תמיכה... ולכן צריך לבלי לתת יד למחמירים מתחילה ולבלי להנהיג את השביתה כל עיקר".³²⁸

ח. היהדות החרדית ו'הציונות המדינית' של הרצל

'אחד-העם' ותנועתו - הקש ששבר את גב הגמל

פולמוס גדרה בתרמ"ז ופולמוס השמיטה בתרמ"ט היוו אור אדום עבור גדולי ישראל אשר עדיין תמכו ברובם בחובבי ציון. חשש זה התעצם בראשית שנות התשעים למאה התשע-עשרה כאשר אגודת 'בני-משה' בראשותו של 'אחד העם' החלה להקים מוסדות חינוך לאומיים-חילוניים ביפו, לייסד הוצאת ספרים ולפרסם ספרי לימוד ברוח זו. כותב פרופ' שלמון:

"מאמריו אלה של 'אחד העם' עשו רושם קשה בקרב חוגי המסורתיים, אם עד עתה ירו את חיציהם בתי הספר וב'בני משה', הרי מעתה היתה להם סיבה לכוון את חיציהם באחד העם עצמו, כמנהיג התנועה וכחבר בוועד האודיסאי. הם היו רשאים להציב סימני שאלה רבים לטענה של חובבי ציון מסורתיים האומרת כי תנועת חיבת ציון היא תנועת חזרה בתשובה ליהדות מסורתית".³²⁹

שלמון מתעד את גודל הנזקים שגרמו 'אחד העם' ותנועתו לתנועת חיבת ציון הקרב החרדים, עד שהרב יהונתן אליאשברג, מי שהיה - כאביו - מן הרבנים המרכזיים שתמכו בחיבת ציון, נאלץ לבסוף לכתוב לאחד-העם: "הלא בהכרח יהיה שכל גדולי ישראל ויראי אלוהים יתנגדו לזה...[לתנועת חובבי ציון]".³³⁰

הרב ריינס, 'מי שהיה אחד מהוגי הדעות הבולטים של הציונות הדתית', ולימים מנהיגה של תנועת המזרחי כותב במכתב לאוסישקין: "כי תנועת חיבת ציון היא פרי רוחם ופועלם של המסורתיים, שלא חסכו עמל להראות ולברר כי נוסדה על מוסדות התורה והאמונה. מעשייהם של 'בני משה' סותרים את מגמות היסוד של מייסדי התנועה, יוזמיה ופעיליה... ולכן גם אין להתרעם על רבנים הפורשים מן התנועה, הנאלצים לעשות זאת בלחץ קהילותיהם, החוששות מפני ה'חופשיות'".

³²⁸ לילינבלום, "דרך לעבור גולים" ע' 2-131, מצוטט ב'נחשוני השמיטה' עמ' 87.

³²⁹ שלמון, "המאבק על דעת הקהל החרדית במזרח אירופה" מתוך הספר 'דת וציונות' עמ' 210.

³³⁰ שלמון, שם עמ' 214.

הכובשת את ציבורם".³³¹ בלשון חריפה יותר כתב אז הרב ניסנבוים, מזכיר המזרחי: "לא תיקונים אתם דורשים כי אם הריסה וקלקול, חלילה, ולקעקע את כל הבירה כולה, אשר ידי בני עמנו - גאונים צדיקים וחסידים, יראים וחרדים עמלים זה חמש עשרה שנה לבנות אותה".³³²

מסכם שלמון: "מערכת הערכים של המסורתיות והשקפתם החברתית לא עשויות היו להכיר בלגיטימיות של חופשיות יהודית מאורח חיים מסורתי... ממילא לא היו המסורתיות מסוגלים לתת ידם לשיתוף פעולה עם גורמים התומכים ומרחיבים את תהליך החילון של החברה היהודית בפועל, ואשר תנועת חיבת ציון שימשה להם מסגרת מארגנת".³³³

הציונות המדינית של הרצל - פריצת דרך גם עבור החרדים

לאחר שבשנת תרנ"ה 1895 הגיעו היחסים בין החרדים, ואף המתונים שבהם, לידי קרע עם תנועת חיבת ציון, הרי פרסום 'מדינת היהודים' על ידי הרצל ב-1896, הופעת הרצל בקונגרס הציוני ב-1897 והקמת 'ההסתדרות הציונית' באותה שנה, נתנו סיכוי לפריצת דרך חדשה ביחסם אל התנועה הלאומית. שינוי הכוחות המנהיגים את התנועה הלאומית פתח פתח לבדוק מחדש את יחסם לתנועה:

"הטיעון הציוני הוסט מתחום התרבות והרוח ותורגם למצע לפעולה, שבא לפתור בעיות קיומיות של הלאום היהודי... ושאל לנירמול של הלאום היהודי במסגרת מדינה משלו..."³³⁴.

היהדות החרדית שאפה להשתלב בציונות המדינית

"המצע התקבל בהתלהבות בקרב היהדות המסורתית במזרח אירופה, שכן זו לא נדרשה להשלים עם מה שנראה לה כסטיה מעולם הערכים המסורתי... המהלך החדש הזה של התנועה הציונית עורר תקוות רבות לגיוס המוני הציבור היהודי המסורתי במזרח אירופה לתמיכה בתנועה".³³⁵

מה גרם לציבור החרדי להתרחק מהתנועה הציונית?

"תקוות אלה התבדו עד מהרה... התברר כי רוב ציוני רוסיה אינם מוכנים לוותר על ההבט התרבותי של הגדרת הציונות. זאת ועוד, במהלך המגעים שקיים הרצל עם נציגי החוגים המסורתיים התבררו גם השקפותיו הליברליות המערביות... הרצל לא היה מוכן לסבול כל תכתיב בתחום זה, וכאשר הופעלו עליו לחצים, יצא בנאומו בקונגרס השני בקריאה לכיבוש הקהילות. זו התפרשה כקריאת תיגר על ההנהגה המסורתית בקהילות. ברוח דומה התבטאו גם חבריו להנהגה ממזרח אירופה וממערבה".³³⁶

פרופ' שלמון מרחיב יותר במאמרו "התנגדות החרדים לציונות של הרצל":³³⁷

"הרצל הניח על סדר היום של הקונגרס [השני - 1898] שני נושאים מרכזיים: כיבוש הקהילות והקמת הבנק הציוני. בשני הנושאים היה למסורתיים

³³¹ שלמון, שם עמ' 221.

³³² שלמון, שם עמ' 229.

³³³ שלמון, שם עמ' 239.

³³⁴ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 40.

³³⁵ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 40.

³³⁶ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 40.

³³⁷ מודפס ב - "דת וציונות", הוצ' הספריה הציונית תש"ן, עמ' 328.

אינטרס ועמדה נחרצת: הם ביקשו להבטיח שכיבוש הקהילות בידי הציונים לא יסלקם מעמדותיהם בקהילה המזרח אירופית ושכספי הבנק לא יישמשו להקמת התיישבות ולמימון פעולות בניגוד לדעתם. ברם, כל מהלכי המסורתיים בקונגרס השני נכשלו, הפשרות שהוצעו להם לא מומשו... ניתן לומר שההסתדרות הציונית הכריעה לפעול בלא שיתוף פעולה עם המסורתיים... אפשר שהיתה זו הכרעה טראגית להשמיט מהתנועה החדשה את רוב מניינה ורוב בניינה של יהדות אירופה... מעתה התנהלה פרישת המסורתיים מהתנועה שלב אחר שלב".³³⁸

לאחר קונגרס זה החלו עסקנים ציוניים להוציא לפועל "תכנית תרבותית" שעליה דובר בקונגרס. בין השאר דובר על הוצאת חומש חדש בו יופיעו רק "קטעים ללונטניים", השאר יושמט!

תגובת החרדים לא איחורה לבוא

פגיעה זו באשיות המסורת איחדה את כל פלגי הציבור החרדי. בתי כנסת ובתי מדרש בקהילות רבות נסגרו בפני דרשנים ציוניים. בשנת 1900 יצא לאור הספר 'אור לישירים': "אשר ריכז בתוכו חוות דעת נגד הציונות של רבנים גדולי הדור. בכך נסתם הגולל על ההתדיינות בין הצדדים".³³⁹

"רבנים כמו אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטבה ויהודה צירלסון מפריילוקי, שתמכו עד אז בהסתדרות הציונית, חצו את הקווים והחלו מארגנים את הציבור המסורתי ברוסיה-פולין לפעולה נגד הציונות... הרבנים שהמשיכו לתמוך בציונות באופן פעיל לאחר הקונגרס השני היו המיעוט".³⁴⁰

הסלמה נוספת חלה בקונגרס העשירי בשנת 1911:

"בקונגרס זה נתקבל המצע התרבותי של ועדת התרבות, שהטילה את הפעילות החינוכית בארץ ישראל ובמזרח בכלל על 'הוועד הפועל' הציוני. החלטה זו גרמה לפילוג בתנועת ה'מזרחי', המיעוט פרש ויחד עם גופים אחרים שימש כגרעין להקמת 'אגודת ישראל' בשנת 1912".³⁴¹

פרופ' אליאב יודע לספר לנו שכבר בשנת תרס"ו 1906, עת הוקמה ביפו הגימנסיה העברית הראשונה בארץ (גימנסיה הרצליה) - כבר אז עסקה התנועה הציונית בחינוך כאן בארץ:

"הורים רבים חששו לשלוח את ילדיהם למוסד, משום שמתחילה נקבע לו אופי חילוני והונהג בו חינוך מעורב. החלטתה של ההסתדרות הציונית לתמוך במוסד נתקלה בהתנגדות של תנועת ה'מזרחי', שמחתה נמרצות נגד ביקורת המקרא הנלמדת במוסד ועל הכיוון החינוכי החילוני... המוסד היה לבן טיפוחיה של התנועה הציונית".³⁴²

אם נשאר עוד ספק בכוונותיה של התנועה הציונית להשתלט תרבותית על הציבור החרדי גם כאן בארץ, ולשנות את אופיו על ידי 'חינוך מחדש', מספר לנו פרופ' אליאב על הרקע להקמת הגימנסיה השנייה אשר הוקמה בארץ, והפעם בירושלים:

³³⁸ שלמון, "התנגדות החרדים" עמ' 9-328.

³³⁹ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 42.

³⁴⁰ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 41.

³⁴¹ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 42.

³⁴² אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 409.

"הגימנסיה השנייה נוסדה בשנת תרס"ח 1908 בירושלים. היה זה מעשה נועז: פתיחת מוסד תיכון לאומי-חילוני במבצרו של היישוב הישן. מכל הצדדים נפתחה מערכה כבדה נגדו. נוסף לאיסורים של היישוב הישן... טענו גם רבים מבני היישוב החדש שאין צורך בגימנסיה שניה בארץ, ובפרט בירושלים, אך המייסדים וביניהם יצחק בן צבי לא שעו לדברי הביקורת... וביססו את הגימנסיה השנייה בתמיכתה של התנועה הציונית".³⁴³

כלומר, למרות שלא ברור כלל שיש צורך בעוד גימנסיה בארץ, הולכים ומקימים עוד אחת - ודוקא בירושלים. ומי תומך במהלך זה? התנועה הציונית.

יוזמות חרדיות להתיישבות בארץ ערב הקונגרסים ובמהלכם

"...היוזמה החלה עוד בשנת 1894 ובראשה עמד מאיר חיים בק, בנו של ניסן בק, מבוני היישוב הישן. המטרה היתה לתמוך בהושבת יהודים על קרקע ברחבי האימפריה העות'מאנית. הופנתה פניה לחכם באשי בקושטא, שיפנה אל האדמו"ר דוד משה פרידמן מצו'רטקוב, ויבקשו להתגייס לטובת הענין... האדמו"ר היה נכון לשתף פעולה... ואף לתמוך ביישוב בארץ ישראל, אלא שחשש מאי שמירת המצוות במושבות. את תמיכתו בחברת מניית התנה בכך שתהיה לו סמכות פיקוח על התנהגותם של המתיישבים... אך בינתיים הופיע הרצל עם 'מדינת היהודים'... ונטרפו קלפיה של היוזמה".³⁴⁴

אך עדיין נעשו נסיונות להתיישבות, בלי קשר עם ההסתדרות הציונית הכללית:

"...ידוע שחברי האגודה הציונית החשובה בטארנוב, 'אהבת ציון' ניתקו את המגע עם המרכז בווינה [המרכז הציוני] בהמלצת האדמו"ר, עד להתבהרות התביעה להקמת ועד רבני, ואפילו ניהלו מדיניות ציונית עצמאית בהקמת המושבה 'מחניים' שבגליל המזרחי".³⁴⁵

סיכום

ראינו בצורה ברורה שציבור שומרי המצוות וגדולי התורה שבראשו היו, ככלל, ראשונים להצטרף לחובבי ציון, ואף היו מוכנים לויתורים מרחיקי לכת בהתחברותם להרצל וחבריו, ובלבד שהמפעל ההתיישבותי יצא לפועל. אך קשר זה היה מותנה מלכתחילה בכך שלא תשונה מהותו של כלל ישראל, ולא ייעשו נסיונות לחלן את העם. מסכם פרופ' יוסף שלמון:

"ככלל היתה היהדות המסורתית נכונה לקבל את רעיון ההתיישבות בארץ, אך לא את התפיסה בדבר זהות לאומית המחליפה את הזהות המסורתית, ואף לא את זיהוי מפעל ההתיישבות עם הגאולה המשיחית".³⁴⁶

ככל שגברו המגמות לחלן את העם - גברה ההתנגדות לציונות. לא בגלל שהיתה התנגדות לשיבה לציון, כפי שמנסים להעליל על היהדות החרדית, אלא משום שפשוט וברור לכל יהודי יודע ספר שאין הגדרה אחרת לעם ישראל אלא שמירת התורה והמצוות, וכמו שכתב רבי סעדיה גאון: "אין אומתנו אומה אלא

³⁴³ שם, עמ' 410.

³⁴⁴ שלמון, "התנגדות החרדים" עמ' 319.

³⁴⁵ שלמון, "התנגדות החרדים" עמ' 326.

³⁴⁶ שלמון "ציונות ואנטי ציונות..." עמ' 49.

בתורותיה".³⁴⁷ וויתור בנקודה זו של שינוי ההגדרה של כלל ישראל לא ייתכן, שכן, עבור מי שאמון על ההלכה היהודית - אם היוזמה הציונית תצליח ועם ישראל אכן יהיה עם ככל העמים, יהיה זה בבחינת - "הניתוח הצליח אך החולה... מת".

ט. מה היתה התרומה המעשית של 'חובבי ציון' להתיישבות

כמה מושבות החזיקו "חובבי ציון"?

• תנועת חובבי ציון קמה במטרה לסייע להתיישבות בארץ, לא על ידי פעילות מדינית, אלא, דוקא על ידי פעילות בשטח. מחמת חוסר אמצעים נותרו בתמיכתה כבר בשנת 1887 רק 'גדרה' (של הבילויים, אותם סרב הברון להחזיק), ומקצת ממתיישי 'פתח תקוה'. כל המושבות הראשונות האחרות, הוחזקו על ידי הברון רוטשילד.³⁴⁸

"דלות מעש זאת הביאה את ליאון פינסקר, מנהיגם של חובבי ציון, להודות ב- 1887 בקוצר ידה של התנועה: "עלינו לחדול לרמות את עצמנו - לסלק ידנו מעבודתנו לגמרי... ולהודיע בגלוי שכל המון בני ישראל בארצנו אינם יכולים לעשות מה שעושה נדיב אחד בחוץ לארץ".³⁴⁹

יש להוסיף שבגדרה היו בסך הכל תשעה איכרים, וגם בהמשך - האוכלוסייה שבה היתה קטנה ביותר ביחס לכל המושבות האחרות.³⁵⁰
• רוב המושבות שהוקמו במהלך הגל השני של העלייה הראשונה שהחל בשנת 1890, גם הן לא הוקמו על ידי חובבי ציון. חלקן הוקמו על ידי הברון וחלקן היו יוזמות פרטיות. רק שלוש מתוך תשע המושבות שהוקמו בשנים 1891-1899 הוקמו ביוזמת חובבי ציון (באר טוביה, מוצא והרטוב).
• המושבות שהוקמו משנת 1900 היו ברובן יוזמות של חברת יק"א, שהיתה חברה שהקים הברון מכספו, כדי לטפל בעניין יישוב הארץ.³⁵¹

חובבי ציון - "משענת רופפת להתיישבות"

• "עד שנת 1900 השקיעו "חובבי ציון" בארץ פחות ממאה אלף לי"ט, לעומת השקעות הברון בסך 1.6 מיליון לי"ט... כושר חיותה והישרדותה של חיבת ציון התגלה בשנות התשעים למאה התשע-עשרה, אך מבחינה מעשית היתה משענת חומרית רופפת להתיישבות. אף שרבות זכויותיה בהפכה את ההתיישבות בארץ למפעל בעל אופי לאומי".³⁵²

• "בשנת 1914 היו בידי יהודים בארץ 418,000 דונם, נוסף על כך היו בידי הברון עוד כ- 100,000 דונם בעבר הירדן המזרחי ורמת הגולן. הברון רוטשילד וחברת יק"א [חברה שהקים הברון לטיפול בענייני המושבות], הם שרכשו במרוצת התקופה את עיקר הקרקעות".³⁵³

• "מרבית העולים לארץ ישראל למן 1882 עד פרוץ המלחמה [1914] מצאו דרכם אל הערים. היישוב העירוני גדל בהתמדה והתפתח ללא סיוע מצד 'חובבי ציון',

³⁴⁷ "האמונות והדעות" מאמר ג' פרק ז'.

³⁴⁸ "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 305.

³⁴⁹ "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 267.

³⁵⁰ "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 275-6, עין שם טבלה מפורטת.

³⁵¹ פרטים-"ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 270-278.

³⁵² "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 262.

³⁵³ "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 271.

ההסתדרות הציונית או גורם אחר. ההתיישבות וההתרחבות העירונית היו תוצאה של פעילות יחידים ואגודות קטנות".³⁵⁴

י. העליות הראשונות - בגלל הרצל או למרות הרצל?

מתי החלה ההסתדרות הציונית לתמוך במפעל ההתיישבות?

רבים מזהים את העליה הראשונה והשניה עם 'ההסתדרות הציונית' בראשותו של הרצל. אך בדיקת העובדות מגלה שעליות אלה לא נוסדו על ידי הרצל וההסתדרות הציונית. נכון יותר לומר שעליות אלה יצאו לפועל למרות ונגד המגמות של הרצל וחבריו, לפחות עד שנת 1905, דהיינו לאחר שהרצל כבר נפטר (1904). נציגות מסודרת בארץ מטעם ההסתדרות הציונית הוקמה רק ב-1908 ("המשרד הארצישראלי").

♦ התנועה הציונית שקמה בקונגרס בזל ב-1897 בהנהגתו של הרצל התנגדה לפעילות הפילנאטרופית המעשית של הברון ושל חובבי ציון בארץ וריכזה את מאמציה בהשגת צ'ארטר (רישיון) בינלאומי להקמת בית-מולדת לעם היהודי:

"קודם לכן [קודם שהתיאשו מהשגת הצ'ארטר], פסק מקס נורדאו [סגנו של הרצל] בחריפות, שפעולות הברון רוטשילד בארץ הן פילאנטרופיה בזויה שאין לה דבר וחצי דבר עם הציונות".³⁵⁵

♦ "בקונגרס הציוני השביעי [1905] בבזל... החלה לגבור ידם של ה'מעשיים' והוחלט לאמץ מדיניות של תמיכה בפיתוח שיטתי של ההתיישבות בארץ. [לאחר שנאשו מהשגת רישיון בינלאומי, ולאחר שהרצל, ראש פלג הציונות המדינית נפטר]...עתה החלה ההסתדרות הציונית להעניק להתיישבות היהודית גיבוי מוסרי ומעשי, אמנם מסויג וזהיר עדיין".³⁵⁶

פרופ' אליאב: "הקשרים בין התנועה הציונית בתקופת הרצל לבין היישוב בארץ היו מעטים וקלושים. מייסד התנועה ונשיאה הראשון - הרצל - דבק בהתנגדותו לפעולה רשמית מטעם ההסתדרות הציונית להגברת העלייה וההתיישבות בארץ כל עוד לא יושג זכיון כולל מאת ממשלת תורכיה... הרצל שלל את עידוד העליה כמעשה של הסתננות בלתי מכובדת ובלתי חוקית....".³⁵⁷

נמצא, באופן פראדוקסלי, שאם הרצל לא היה מת בשנת 1904, יתכן שעוד הרבה שנים היתה ההסתדרות הציונית עומדת מנגד למפעל ההתיישבותי בארץ!

³⁵⁴ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 292.

³⁵⁵ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 262.

³⁵⁶ ההיסטוריה של א"י, כרך שמיני עמ' 262.

³⁵⁷ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 355.

8. הגורמים להשמטת ההגמוניה על ההתיישבות מידי החרדים

א. ההתדרדרות הרוחנית במושבות

כפי שהארכנו לתאר בפרקים הקודמים, רוב המושבות בתקופת העליה הראשונה הוקמו בידי אנשים בעלי אידיאולוגיה דתית, אך תוך שנים ספורות החלו לבקוע סדקים בשמירת התורה והמצוות במושבות. ציבור העולים שהגיע למושבות לא היה, ככלל, ציבור של תלמידי חכמים. היו אלה יהודים פשוטים, אשר רובם ברחו מאימת הפרעות ברוסיה, ואשר חלקם הספיקו להיות איכרים עוד בחו"ל. עובדה זו גרמה להם להיות פגיעים מבחינה רוחנית יותר מיושבי ירושלים, למשל, בה היו מצויים גדולי תורה ומוסר לרוב. פרופ' אליאב מספר לנו כי מצד אחד: "מרבית המתיישבים [במושבות] היו שומרי מצוות" אך מצד שני, כותב הוא ש: "לא היו ביניהם תלמידי חכמים או כלי קודש, ואכן במשך שנים לא היו כמעט רבנים במושבות הראשונות".³⁵⁸ לכך יש הוסיף את העובדה שהמושבות היו קהילות כפריות חדשות, חסרות מסורת חיים ארוכת שנים, ולפיכך היו פתוחות לתמורות ולשינויים הרבה יותר מהציבור שחי במסגרות הוותיקות והממוסדות שבעיר. על רקע זה נוכל להבין ביתר קלות את גודל הניסיונות הרוחניים בפניהם הועמדו המתיישבים:

א. פקידות הברון שהיתה בעלת תרבות צרפתית-חילונית כפתה את עצמה על המתיישבים, אשר פת לחמם היה תלוי בצורה כמעט מוחלטת בחסדי הפקידים. בתי הספר העבריים שנפתחו במושבות בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה, מומנו בצורה מוחלטת על ידי הברון. הפקידות היא שמינתה את המורים והמורות ואף דאגה לשלוח צעירים וצעירות מתאימים להשתלמות בבית המדרש למורים של 'כל ישראל חברים' בפאריס. צעירים וצעירות אלה חזרו אחר כך ארצה ונתמנו למורים במושבות!³⁵⁹

ב. גורם הרסני עוד יותר היו בתי הספר העבריים-לאומיים שנפתחו במושבות. בית הספר העברי-לאומי הראשון נפתח בראשון לציון עוד בשנת תרמ"ז 1887! החינוך הלאומי התבטא בתחילה בהוראת עברית ועוד לימודים כלליים על פי תכנית הלימודים הנהוגה בבתי הספר של כ"ח (אליאנס). בתחילה קיים בית הספר כיתות נפרדות: "אולם בראשית המאה העשרים אוחדו שני בתי הספר והונהג חינוך מעורב. תהליך דומה עבר גם על רוב המושבות האחרות".³⁶⁰

ג. תנאי הקרקע הקשים וקשיי הכלכלה בארץ בכלל, גרמו לאיכרים היהודים להשקיע את כל זמנם בעבודתם החקלאית. דבר זה פגע בלימוד התורה ובחינוך הבנים, אשר גם הם נאלצו כבר בגיל צעיר לצאת ולעזור בשדה. וכך הגדירה זאת משלחת הרבנים בראשותם של הרב זוננפלד והרב קוק, אשר ביקרה במושבות בשנת תרע"ד 1914:

"סיבות רבות גרמו לנו משבר רוחני זה: הצד החומרי שביישוב שמוכרח הוא על פי תכונתו להיות להוט אחרי העבודה הגשמית, נעשה כבקעה שאין בה גדר, פתוח למשפיעים שאין בלבם כי אם התוכן היישובי שבחול, ואלה באו ותפסו להם את החנוך ואת שדה העבודה שלו, מתוך תפיסה זו הנם

³⁵⁸ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 282-283.

³⁵⁹ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19, עמ' 402. פרטים על התאכזרותם של הפקידים למתיישבים ששלחו את ילדיהם לתלמוד תורה ראה בספרו של ר' בן ציון ידלר 'בטוב ירושלים' עמ' קסז' וכן בעמ' קע'-קעד'.

³⁶⁰ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 401-4.

משפיעים על היישוב השפעה חומרנית, שהולכת ומתנכרת מאתנו ברוב התגשמותה"³⁶¹.

כלומר, ההכרח להתמסר לעבודת האדמה גרם למתיישבים להפתח כלפי אותם שבאו להשפיע עליהם מבחינה חומרית, ואלה אף הצליחו להשפיע על חינוך הבנים במושבות. ומשם הדרך קצרה לקרירות באמונה ולזלזול בשמירת המצוות. המצב הרוחני במושבות הלך והתדרדר, עד שבשנת תרע"ד 1914 יצאו גדולי רבני ארץ ישראל ובראשם הרב זוננפלד, לימים - רבה של ירושלים, והרב קוק ששימש אז כרבה של יפו, ל'מסע התשובה' המפורסם, בו ביקרו במשך חודש ימים בלמעלה מעשרים מושבות. מן הקונטרס "אלה מסעי" שפרסמה משלחת הרבנים בסיום מסעה עולה תמונה עגומה של מצב המושבות באותם ימים. לאחר ביקור במושבה 'חדרה' אשר הוקמה בשנת תרנ"א 1891 בהסכמתם של הרב יצחק אלחנן ספקטור והרב מוהליבר ועל ידי אגודות חובבי ציון חרדיות מהערים ריגא וקאוונא, מספרים הרבנים:

"כחמישה ועשרים ילדים וילדות לומדים בערבוביה. הלימוד הדתי וחנוכו לקוי לגמרי, ותחתיו מסתפקים ב'ספורי המקרא'. בא לפנינו נער בן י"ב שנה מתלמידי ביה"ס ונשתוממנו בתהותנו על קנקנו והנה חומש זר לו לגמרי ולא ראהו מעולם. מחנוך של חובת תפילה אינם יודעים כל עיקר"³⁶².

כלומר, למרות הזמן הקצר יחסית שעבר מאז הקמת המושבה, ולמרות שהמייסדים היו אנשים בעלי תודעה חרדית, הניתוק ממסגרות האם באירופה, קשיי החיים בארץ, והחינוך הלאומי-חילוני שחלחל למושבות - השמידו כל חלקה טובה. מן הביקור בכפר תבור (הוקם בתרס"א 1901) אנו יכולים ללמוד על מגמות החינוך במושבות בכלל:

"כל בני המושבה באו לקבל את פני הרבנים באכסניה... כאן נודע לרבנים שלומדים בביה"ס דת להלכה אבל לא למעשה. רצונו של המנהל היה להכניס תורה ויראה בלב התלמידים, אבל יתר חבריו המורים 'חופשיים' המה, ואינם יכולים להיות משל ודוגמא לתלמידים בחינוך הדתי, והתלמידים שואלים: איך אפשר ששמירת הדת תהיה חובה אם המורים בעצמם מחללים, או על כל פנים אינם שומרים את הדת?! לבד מזה יש לכל בית ספר שיטה שלמה בחנוך שנתאשרה על ידי מרכז המורים, והשיטה הזאת אין מטרתה לחבב את שמירת הדת על התלמידים"³⁶³.

כלומר, בני המושבה היו יהודים תמימים אשר העריכו רבנים ורצו לתת חינוך תורני לילדיהם, אך במושבה היתה מגמה ברורה שנוהלה על ידי הסתדרות המורים, שהיה גוף חילוני-לאומי - לבטל את תוקפו של החינוך המסורתי ולהמאסו על התלמידים.³⁶⁴ יש לציין שלמרות העזובה הרוחנית שמצאו הרבנים במושבות, המשיכו לראות בחידוש היישוב אתחלתא דגאולתא. וכך פותחים הם את דברי הסיכום של מסעם:

"אחד החזיונות מרהיבי הלב שבדורנו הוא בודאי חזון היישוב הארצי-ישראלי ההולך ומתקדם בכל ערכיו בשנותיו האחרונות. שלומי אמוני ישראל ודאי

³⁶¹ קונטרס 'אלה מסעי' עליו חתמו כל הרבנים שהשתתפו ב'מסע התשובה'. מצוטט ב'האיש על החומה' חלק ב' עמ' 318.

³⁶² 'קונטרס 'אלה מסעי', מצוטט ב'האיש על החומה' חלק ב' עמ' 293.

³⁶³ שם עמ' 304.

³⁶⁴ ראשיתו בארגון שנקרא 'אסיפת המורים' שהוקם עוד בשנת תרנ"ב 1892 והמשכו בארגון 'הסתדרות המורים' שהוקם בשנת תרס"ג 1903.

צריכים לשמוח על החזון הנהדר הזה, שבו אנו רואים אתחלתא דגאולה.
וכשאנו מביטים על המושבות הפורחות ועל הערים המתרחבות...³⁶⁵

ב. קטליזטור לשמד רוחני ושמו "פועלי העליה השניה"

למסכת הקשיים שהועמדו בפני המתיישבים החדשים, נוסף החל משנת תרס"ג 1903 קושי נוסף בדמות הפועלים הסוציאליסטים מבני העליה השניה אשר החלו להגיע אז ארצה. פועלים אלה, שהיוו בסך הכל 10% מכלל העולים בעליה השניה, היו בעלי אידיאולוגיה לאומית-חילונית במוצהר. הם לא נשאו את עיניהם להתיישבות עצמית דוגמת עולי העליה הראשונה, שאיפתם היתה להיות פועלים במושבות הקיימות תוך דחיקת רגלי אלפי הפועלים הערביים ("עבודה עברית").³⁶⁶ שאיפתם להדחק לתוך המושבות עוררה מורת רוח בקרב האיכרים במושבות:

"התרחקות הפועלים מקיום המצוות עוררה מורת רוח, בייחוד כשאחדים מהם העזו לחלל שבת בפרהסיה ואף להשמיע דברי לעג על אורחות החיים במושבה. גבר החשש שבהשפעתם יזלזלו צעירי המושבה הכרוכים אחריהם במצוות הדת, ועצם מציאותן של פועלות והתנהגותן החופשית עשויה להשפיע על בנות המושבה".³⁶⁷

הפועלים העבריים, שהיו בעלי דעות מהפכניות-סוציאליסטיות, ביקשו: "להתאזרח במושבה ולהתערב גם בעניני החול וגם בעניני הקודש שבה".³⁶⁸ תוקפנותם ועזותם של הפועלים העבריים היתה לשם דבר. פרופ' אליאב בחותמו את הפרק העוסק בבני 'העליה השניה', מספר ש:

"גם אישים בולטים בקרב החלק המתקדם של היישוב הסתייגו מהליכות הפועלים... לבונטין [מנהל בנק אפ"ק בארץ מטעם ההסתדרות הציונית] לא הסתיר את הסתייגותו מהתנהגותם היהירה של הפועלים, מאופיים המהפכני ומתוקפנותם...".³⁶⁹

מלבד המצב הרוחני הירוד במושבות הישנות, אשר הוסיף להתדרדר עוד ועוד, החלו הסוציאליסטים בני העליה השניה להקים בראשית העשור השני של המאה העשרים את 'הקבוצות' הראשונות (לימים - הקיבוצים). מסגרות קומונליות אלה היו מפורסמות בהפקרות המינית ששררה בהן, הפקרות שבלטה וניקרה אף את עיני הערבים בארץ. וכך כותב ההיסטוריון פרופ' יהושע פורת, מי שהיה מראשי תנועת 'שינוי' בזמנו ואינו "חשוד" על אהבת החרדים:

"מתקופת העליה השניה הועלתה [על ידי הערבים] הטענה שהיהודים מביאים איתם הפקרות מינית אל החברה המסורתית של המזרח התיכון. תופעה שהחריפה, כמובן, בתקופת 'העליה השלישית', שהיתה מהפכנית הרבה יותר מן העליה השניה בכל הנוגע לאורח חיה ולהתארגנות הקולקטיבים בקיבוצים בעיקר".³⁷⁰

חששות גדולי ישראל

³⁶⁵ 'אלה מסעי', מצוטט ב'האיש על החומה' חלק ב' עמ' 313.

³⁶⁶ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 337.

³⁶⁷ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 342.

³⁶⁸ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 342.

³⁶⁹ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 354.

³⁷⁰ "שנאת ישראל לדורותיה", עמ' 240, קובץ מאמרים בעריכת שמואל אלמוג, הוצאת מרכז זלמן שזר תש"ס.

שמד רוחני זה במושבות הישנות ופריקת העול באופן מוצהר ביישובי העליה השנייה, בצירוף הניסיון המר של השמיטה שלא נשמרה כראוי, גרמו לגדולי ישראל לחששות כבדים ביחס לעתיד אופי ההתיישבות בארץ, כאשר במקום שהעליה ארצה תביא לחיזוק בתורה ובמצוות, עיניהם רואות שרוב העולים - ואף החרדים שבהם - מתקררים בארץ מאמונתם ונוטשים את המורשת הרוחנית אותה הצליחו לשמור בגולה אלפי שנים. על רקע זה אין פלא שגדולי ישראל חששו להפנות יהודים שומרי תורה ומצוות להתיישבות בלתי מבוקרת בארץ. מספר בנו של החפץ חיים על הגורמים לנסיגה של אביו - החפץ חיים - מהתלהבות מהמושבות הראשונות:

"וכאשר עברו מספר שנים - ערבה שמחתו ומבוכתו גדלה, למן היום שהמשכילים שונאי דת ישראל, שנואי נפשו, החלו ליקח חבל בשמחתו ויסדו חברת 'חובבי ציון', והחלו ליסד קולוניות בארצנו. ובין חברי הועד הראשי שלהם היו פורקי עול ורובם רוחם זרה לדת ישראל והיו בהם גם נשואי נשים נכריות, והדיחו את כל הדור הצעיר לכחש בכל קודש, והם חפצים לטעת את דעותיהם ותועבותיהם בארצנו הקדושה... ויסדו בתי ספר שמרעילים את הילדים בכפירות ומינות... ומיישבים בקולוניות שייסדו ריקים פורקי עול התורה והמצוה כמוהם.

וביותר חטאו בשלחם מגידים להעיר את העם לקום על נדיבות [לתרום] לטובת בנין הארץ, תחת [במקום] שהיה להם לרכוש את לב העם ולחזק את לבם כי קרוב יום ה' וקבוץ גלויות... ראשית דרכם של המגידים היתה ללגלג על ביאת המשיח לפי המקובל באומה ולא נשאו את שם ה' הגואל על שפתם, ורק חירפו וגידפו את כל חכמי התורה שבדור וכו' ומה כאב הלב לראות שיראי ה' המשתוקקים תמיד לחונן עפר הארץ הקדושה עומדים מנגד ופורשים בבכי, באשר לבם יאמר להם כי לא זה האור שאמור עליו 'קומי אורי כי בא אורך' וכו'... ואחד מהמשכילים הגדולים העיז במאמרו ב'המליץ' [עיתונם של המשכילים] כי אפשר להקרא יהודי בלי תורת משה, אז לא יכול שוב מר אבי להתאפק, ויצא במאמר גדול להכחישם על פניהם באמרו כי אין אומתנו מתקיימת רק בקיום התורה והמצוות... ואם לא נשמור מצוות ה', לא תצילנו הארץ ושפתה באשר כבר היו אבותינו שמה, וכשחטאו - גרשום משם...".³⁷¹

בנו של החפץ חיים מתאר לנו את התלבטותו של הח"ח נוכח ההתרחשויות בארץ, כאשר מול השמחה שליוותה את גדולי ישראל בראשית ההתיישבות בראותם בה אתחלתא דגאולתא, החלה דאגה לכרסם בלבם - שמא הצליח השטן להתערב באמצע ולקלקל, כפי שכבר קרה בעבר שהיו זמנים אשר היו מסוגלים לגאולה אך הוחמצו.³⁷²

אותה התלבטות שאנו מוצאים אצל החפץ חיים היתה קיימת גם אצל הרבה מגאוני וצדיקי הדור, שמתחילה היו מן התומכים ברעיון, אך משראו שהחילונים משתלטים על ענין העליה וההתיישבות והופכים אותו לענין לאומי גרידא, וכמכשיר לחילון העם - יצאו נגדו, חלק במפורש וחלק ב'שב ואל תעשה'.

טעמם של אלה שנקטו מדיניות של 'שב ואל תעשה' ולא יצאו במפורש נגד הציונות היה משום שסברו שאין לרפות ידי הבונים, ויתכן שיבוא דור אחר וישפר מעשיו,³⁷³ או שסברו שיש בכל אופן להשתתף אתם בבנין הארץ כדי להשפיע עליהם לטוב ולהציל כל מה שאפשר. אך רבים חלקו עליהם מתוך פחד שההשתתפות עם

³⁷¹ מכתבי הח"ח עמ' 44, מצוטט ב'התקופה הגדולה' עמ' קעא-ב'.

³⁷² כך אמרו בתלמוד - סנהדרין דף צד' על חזקיהו המלך, כך ידוע על תקופת מסעי הצלב ועוד.

³⁷³ ותנועת התשובה שקמה ומתפתחת בעשרות השנים האחרונות תוכיח.

החילונים תשפיע על הדור הצעיר לעזוב את התורה והמצוות, כפי שאומנם קרה אז לרבים מהצעירים.

ג. השתלטות 'הציונים' על הציבור החרדי בארץ כולה

מלבד ההתדרדרות הרוחנית במסגרות ההתיישבותיות אשר תוארה לעיל, עברה על הארץ מהפכה תרבותית, כאשר הציבור החרדי שהיווה את רוב מנינו ורוב בנינו של היישוב עד מלחמת העולם הראשונה (1914-1917), הפך אט אט למיעוט בתוך הרוב החילוני.

לא נוכל במסגרת חיבור זה להרחיב בתיאור הסיבות למהפך זה, אך כיוון שהעלילו על הציבור החרדי שנקט עמדה פסיבית בכל הנוגע לתמורות שהתרחשו אז בארץ, כביכול - היותם סגורים בארבע אמותיה של תורה, בלא להכיר את דרכי הדיפלומטיה וכדומה - חובה לספר מעט מן האמת המרה שמאחורי הגורמים האמיתיים למהפך זה.

המשבר בעקבות מלחמת העולם הראשונה

שני גורמים בעלי אוריינטציה חילונית החלו לפעול בארץ בראשית המאה העשרים, או במדויק יותר - לקראת סוף העשור הראשון של המאה העשרים: מצד אחד מפלגות הפועלים מבני העליה השנייה, אשר השפעתם באה לידי ביטוי בעיקר במסגרות ההתיישבותיות, ומצד שני - התנועה הציונית שפתחה בשנת תרס"ח 1908 בארץ את 'המשרד הארצישראלי'. עד מלחמת העולם הראשונה היתה השפעתם התרבותית של הגורמים הציוניים בארץ מועטה, אך במהלך המלחמה ולאחריה חלה התפתחות אשר גרמה להשמטת ההגמוניה הציבורית מהיישוב הישן והביאה להשתלטות הדרגתית של החילונים על העמדות הציבוריות.

המלחמה אשר ניתקה את היישוב בארץ ממקורות התמיכה שלו בחו"ל, גרמה לרעב ומגיפות, אשר בצירוף ההרג במלחמה (גיוס לצבא הטורקי) קיפחו את היישוב מבחינה דמוגרפית והעמידה אותו בסיום המלחמה על 57,000 נפש במקום 85,000 שהיו בו קודם המלחמה.

העזרה העיקרית שהגיעה במהלך המלחמה היתה עזרתם של יהודי ארה"ב אשר שלחו במהלך המלחמה כמיליון דולר, מלבד מצרכי מזון חיוניים שהגיעו מארה"ב באניות מיוחדות.

נציגי היישוב החדש ניצלו את מצוקת היישוב למטרות פוליטיות. בעזרת קשריהם עם מארגני העזרה בארה"ב הצליחו להביא לכך שהם ישלטו על חלוקת העזרה לכשתגיע לארץ. דבר זה גרם כמובן לכך שהם היו אלו שקבעו את הקריטריונים לחלוקת הסיוע בהתאם לאינטרסים שלהם.³⁷⁴ מחאות בני היישוב הישן, אשר מנו כ- 80% מן היישוב בארץ! לא הועילו ואף פניותיהם לארה"ב לקבל את חלקם בתמיכה ישירות אליהם לא נשאו פרי. כותב על כך פרופ' אליאב:

"בכך נקבע תקדים שהשלכותיו מרחיקות לכת. חלוקת הכספים נשארה בידי נציגי היישוב החדש בשיתוף עם נציגי העדה הספרדית, ואילו מוסדות היישוב הישן האשכנזי היו תלויים בהם וברצונם הטוב... תמיכה זו היתה למשענת עיקרית לקיומו של היישוב, ובשל שליטתם של נציגי יישוב החדש על כספים אלה גברה השפעתם על חיי היישוב...הנהגת היישוב הישן, שייצגה את מרבית האוכלוסייה היהודית, לא הצליחה עוד לבסס את מעמדה, ופעילי היישוב החדש הפכו במרוצת הזמן למנהיגי היישוב".³⁷⁵

³⁷⁴ הפרטים בהרחבה - 'האיש על החומה חלק ג' עמ' 47-37, וכן בספרו של אליאב - א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 440-437.

³⁷⁵ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 440.

הציונים, אשר השתלטו על כספי העזרה, נהגו מדיניות של איפה ואיפה בחלוקת הכסף. וכך מתאר את הדברים הרב יחיאל מיכל טוקצ'נסקי שהתגורר אז בירושלים בדו"ח שכתב על: "מצב בני הישיבות ולומדי התורה בירושלים" שחובר באותם ימים:

"בימי החושך הללו התארגנו 'הציונים' וכבשו את ההעברה של כספי הצדקות מאחינו בארצות הגולה... ובאותה שעה שהמוסדות שלנו, הישיבות והתלמודי תורה ובתי החולים ובתי היתומים היו סובלים ונחנקים במצב של סכנה, עצמו הציונים עין מהם ואטמו אזנם משמוע קול תחינתם והרחיבו את משרדיהם והשתמשו בכספי הצדקות רק בשביל מוסדותיהם החדשים להגדילים ולרוממם. בשביל בתי הספר שלהם המורים ותלמידיהם... וכל הנלווים אליהם אכלו בטוב ושתו בנעימים ומלאו כרסם מכסף המורם מאחינו - לא רק עבורם בלבד - כי אם גם לכוללות רבני ירושלים חכמיה וסופריה וענייה, בשעה שאלו האחרונים היו גוועים ברעב לעין כל".³⁷⁶

תיאורים דומים של קיפוח ואפליה מופיעים בספרו של ר' משה בלוי: "על חומותיך ירושלים" עמ' סג', אשר התגורר בירושלים באותם ימים.

"לאומיות עברית" דוחה פיקוח נפש

כצידוק אידיאולוגי לקיפוח זה שימשה את 'היישוב החדש' הטענה כי לדעתם כספי הסיוע נועדו ל:

"בניין הארץ על ידי התיישבות ועבודה יהודית, ועל ידי חינוך עברי מודרני. אנשי היישוב החדש דרשו לכן להשתמש בכספים למטרות פרודוקטיביות ככל האפשר: לספק תעסוקה ועבודה ולעודד את השימוש בעברית כלשון ההוראה במוסדות החינוך כולם. מקום מיוחד במחלוקת בסיסית זו תפס חלקה היחסי של ירושלים בכספי הסיוע: בעוד שהחרדים דרשו חלוקה על פי חלקה היחסי של אוכלוסיית ירושלים בקרב האוכלוסייה היהודית הכללית בארץ - כלומר למעלה מ- 60% מכספי התמיכה עבור ירושלים, הרי שהציונים רצו חלוקה פונקציונלית, על פי 'סדר עדיפויות לאומי' - כלומר, להרבות בסיוע למפעל ההתיישבות הציונית ולבתי הספר העבריים, וזאת על חשבון חלקה של ירושלים".³⁷⁷

כדאי לשים לב שקו אידיאולוגי זה של העדפת שיקולים "לאומיים" האמורים להביא לתחית האומה על חשבון נפשות של יהודים שאינם מזוהים עם הקו האידיאולוגי של בני היישוב החדש - קו זה נמשך גם אחר כך ובא לידי ביטוי בצורה חריפה בשנות השואה. כאשר עמדה על הפרק אפשרות להציל יהודים על ידי שימוש בכספי 'קרן היסוד' שהיתה בידי הציונים כאן בארץ, אמר אז יצחק גרינבוים, מי שהיה חבר בכיר בסוכנות היהודית ואף שימש משנת 1942 כראש 'ועד ההצלה של יהודי אירופה' ולימים כיהן כשר הפנים בממשלה הזמנית של בן גוריון:

"...וכשאלו אותי: האם לקחת מכספי 'קרן היסוד' למימון הצלת היהודים בארצות הגולה - אמרתי לא, ואני אומר עוד הפעם: לא! זה חודשים אני נמצא בפלוגתא עם אדם שהוא יודע מה שהוא דורש, שמו הרב מאיר לוי [ממנהיגי 'אגודת ישראל'] והוא אומר לי: קחו מכספי קרן היסוד... האם לא תפסיקו את העבודה בארץ ישראל בשעה שיש תקופה כזאת, בשעה

³⁷⁶ מצוטט ב'האיש על החומה', חלק ג' עמ' 47.

³⁷⁷ צבי שילוני, "תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה", 'קתדרה' מס' 35 עמ' 77.

שרוצחים וטובחים יהודים במאות אלפים ומיליונים? אל תייסדו מושבות חדשות... אבל אני חושב שנחוץ להגיד כאן: הציונות היא מעל לכל".³⁷⁸

במקום אחר מדגיש גרינבוים שאכן היו אמצעים להצלה בידי המוסדות הציוניים:

"כמובן, הם יספיקו אם ניקח את כספי 'קרן היסוד', אבל אנחנו לא ניקח את כספי 'קרן היסוד', אנחנו נמשיך באותם אמצעים את מלחמת הגאולה שלנו... הציונות היא למעלה מהכל, דבר זה צריך להשמיע בכל פעם כאשר שואה גדולה מתעוררת אותנו מדרך מלחמת גאולתנו בציון. מלחמת הגאולה שלנו אינה נובעת באופן ישיר ואינה משתלבת באופן ישיר עם הפעולות לטובת הגולה".³⁷⁹

לא היתה זו דעתו הפרטית של יצחק גרינבוים, היה זה הקו השולט בתנועה הציונית בשנות השואה. החוקר תום שגב מספר שרק כרבע מתקציב הסוכנות בזמן השואה הוצא על פעולות הצלה - 'לצורך רכישת קרקעות והתיישבות הוציאו יותר'.³⁸⁰

בעקבות המלחמה - הסתערות רבתי על החרדים

הכיבוש הבריטי מצא את הציבור החרדי במצב של אפיסת כוחות פיזית ורוחנית: אלפים גוועו למוות מרעב, מרכזי התורה כמעט נתרוקנו מלומדיהם, והארגונים והמוסדות היו במצב של התפוררות. מצד שני - עלתה אז קרנה של התנועה הציונית אשר עמדה מאחרי מתן הצהרת בלפור. בנצלה את קשריה וקישוריה הדיפלומטיים הפכה ההסתדרות הציונית את עצמה לנציגה הרשמית של היישוב בארץ ישראל ונטלה לעצמה את הסמכות לייצג גם את הציבור החרדי, וזאת במטרה להשתלט על המוסדות החרדיים ולשנות את אופי היישוב בארץ. בגילוי לב כתב על כך ביומנו אחד מראשי ההנהגה של הציבור החילוני ומקובעי דרכו, מרדכי בן הלל:

"העדה היהודית נתרוקנה מעסקניה ועתה אין כוחות ציבוריים לבנות את הקהילה. אולי גם זו לטובה, כי עתה אפשר יהיה אולי לסדר סוף סוף את העדה העברית הכללית בעיר הקודש... ואנחנו הלא מקווים, הלא מלאי תקווה אנחנו, כי באים ומגיעים ימים שאנחנו נהיה אדונים בירושלים, שהעיר הזאת תהיה לנו קרית מעוזנו הרוחני".³⁸¹

לא נוכל להאריך במסגרת חיבור זה בתיאור התכסיסים וההערמות שנקטו הציונים כדי להשתלט על הרוב החרדי הגדול שהיה בירושלים אחר המלחמה, הפרטים מופיעים בהרחבה בספר האיש על חומה חלק ג'. נציין רק שהם לא בחלו בשום אמצעי: למן הקמת וועד עיר פיקטיבי בו היה רוב לחוגים שלהם, דרך נסיונות להשפיע - בעזרת שליטתם על כספי התמיכה - על החינוך בתלמודי התורה והישיבות, ועד לרצח הגיעו, כפי שנראה בהמשך.

על השימוש שעשו הציונים בשליטה על מקורות התמיכה שהיו בידם כותב וייצמן עצמו באוטוביוגרפיה שלו: "רק נשק יעיל אחד היה לנו והוא: שבידינו היתה ההשגחה על קרן הסיוע של הוועד המאוחד...".³⁸² משנכשל ניסיונו של 'וועד הצירים' (ביקר בארץ מטעם ההסתדרות הציונית בשנת תרע"ח 1918 בראשותו של וייצמן) להשפיע על רבני ירושלים לשנות את צורת הלימוד בתלמודי התורה ובישיבות,

³⁷⁸ יצחק גרינבוים, "בימי חורבן ושואה" הוצאת חברים תש"ו עמ' 68, מצוטט בספרו של תום שגב - 'המיליון השביעי' עמ' 89.

³⁷⁹ מתוך פרוטוקול ישיבת הוועה"פ הציוני 28, ארכיון ציוני תיק 1851/25, מצוטט בספר 'אות קין' עמ' 240.

³⁸⁰ שגב, 'המיליון השביעי' עמ' 90.

³⁸¹ 'מלחמת העמים', כרך ד' עמ' 162-3.

³⁸² חיים וייצמן, 'מסה ומעש' עמ' 226.

עמדו הציונים ופרסמו בעולם שאין לשלוח למוסדות ולישיבות בירושלים שום כספים, משום שכל צרכי המוסדות ניתנים על ידי ועד הצירים וההסתדרות הציונית. התעמולה נגד שליחת הכסף למוסדות בירושלים נוהלה ביסודיות ובהיקף עולמי עד שאפילו הרב קוק שגילה אהדה לציונים נבוכ מהתעמולה נגד המוסדות.³⁸³ עוד בראשית המאה, עת החלו הציונים לנסות להשתלט על היישוב, ניסחו תקנה המפלה את החרדים ואשר נועדה לגרום לחרדים להשאר מחוץ למוסדות היישוב המוקם והולך:

"בקיץ תרס"ג 1903 באה לארץ משלחת של 'חובבי ציון' בראשות מנחם אוסישקין, כדי לארגן את היישוב... ולייסד הסתדרות כללית ארצישראלית... נתפקדו כ- 2,150 חברים להסתדרות החדשה, מהם כ- 1,100 בערים והשאר במושבות. יש לשער כי מספר זה מייצג קצת למעלה מעשירית של ראשי המשפחות ביישוב, אולם יש לזכור כי מתחילה נקבע כי להסתדרות לא יתקבלו חברים 'המתפרנסים מן הצדקה'. הגבלה זו היתה כמובן מכוונת נגד מקבלי החלוקה, אף כי קשה לראות במה טובים יותר אנשי המושבות שנתקיימו על תמיכה מן החוץ...".³⁸⁴

כלומר, מדברים על הקמת "כנסיית היישוב" האמורה לייצג את היישוב כלפי פנים וכלפי חוץ, ומצד שני גורמים לכך שנמצאו רק כאלפיים בעלי זכות בחירה מתוך עשרות אלפי יהודים שהיו אז בארץ!

בטבת תרע"ח 1918 כינסו בני היישוב החדש ביפו את "האסיפה המכוננת הראשונה", כשהמטרה היא להקים "פרלמנט עברי" - "באופן דמוקרטי", כמובן. היהדות החרדית, שהיוותה אז את רוב רובו של היישוב, קיבלה רק ארבעה צירים מתוך עשרים ואחד. מלבד זאת, עמדו החוגים הציוניים, בני היישוב החדש, על כך שתנתן זכות בוחר ונבחר גם לנשים, דבר שאסור על פי ההלכה ואשר גרם לחרדים ואף לנציגי המזרחי להחרים את הבחירות ל'אסיפת הנבחרים'. כל זה לא מנע מאסיפת הנבחרים לבחור את "הוועד הלאומי" ולהכריז על עצמו כ: "מוסד העליון לסדור עניניו הציבוריים והלאומיים של העם העברי בארץ ישראל, ובאת כוחו היחידה כלפי פנים וכלפי חוץ".³⁸⁵ במושב השני של אסיפת הנבחרים שהתכנס באדר תרפ"ב 1922, גם הוא בלי הצירים הדתיים, הוחלט בין היתר על:

"השתייכות חובה של כל יהודי לארגון היישוב וזכות להטלת מסי חובה עליו לספוק צרכיו, שתקפם כמסי ממשלה. ורק המוציא עצמו מכלל ישראל יכול להשתחרר מחובותיו אלה".³⁸⁶

יש להדגיש שהחרדים לא התבדלו מתוך אסיפת הנבחרים קודם שמיצו את כל האפשרויות לשמור על אחדות האומה, אך היו אלה החילוניים שלא היו מעוניינים בחרדים, ועשו כל מאמץ להוציאם מתוך מסגרותיהם.³⁸⁷

המאבק סביב "חוקת הקהילות"

הצעד הבא להשתלטות החילונים על הציבור החרדי בארץ היו המאמצים שהשקיעו הציונים להשיג את אישור הממשלה הבריטית ל'חוקת הקהילות' אשר הוכנה על ידי 'אסיפת הנבחרים' בה שלטו הם, כמובן, כאשר אישור חוקה זו עתיד היה לתת

³⁸³ 'הציר' ניסן-אייר תרע"ט, מצוטט ב'האיש על החומה חלק ג' עמ' 103. ראה שם נתונים על כך שחלק קטן מתקציב המוסדות, אם בכלל, התקבל דרך התנועה הציונית.

³⁸⁴ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 333.

³⁸⁵ מתוך החלטות אסיפת הנבחרים הראשונה. 'ספר התעודות של הוועד הלאומי', עמ' 33.

³⁸⁶ 'ספר התעודות של הוועד הלאומי', מצוטט ב'האיש על החומה' ג' עמ' 124.

³⁸⁷ פרטים בהרחבה - 'האיש על החומה' חלק ג'.

בידם כוח חוקי לשלוט בכלל היהודים בארץ, כולל הציבור החרדי, כמובן.³⁸⁸ כותב על כך ר' משה בלוי, מראשי אגודת ישראל דאז:

"ההצעה בכללותה ובפרטיה היתה שטר שעבוד של היהדות החרדית לחילונים.... היהדות החרדית באה מיד בדברים עם הממשלה בארץ ישראל, כשלא הצליחה כאן פנתה אל הממשלה בלונדון, ומשלא הצליחה גם שם פנתה אל חבר הלאומים בג'נבה".³⁸⁹

כיוון שלא הצליחו החרדים לבטל את 'חוקת הקהילות', ביקשו - כמפלט אחרון, מתן אפשרות לצאת "מכנסת ישראל" (הועד הלאומי) לאלה הרוצים בכך. לשם כך אורגנה עצרת רבתי ליד הכותל המערבי (סיון תרפ"ד 1924), בוצעה החתמה המונית (פטיציה) נגד הצעת החוקה, הורצו מברקי מחאה לאישים בעלי השפעה בבריטניה, והוזעקו מרכזי אגודת ישראל בעולם. כן עמדו לשגר משלחת מיוחדת ללונדון שתמסור לממשלת בריטניה את הפטיציה ההמונית, ביחד עם תזכיר מפורט על עמדת היהדות החרדית ודרישותיה לזכות הגדרה עצמית ולאי תלות במוסדות החילוניים. המשלחת מנתה שלושה חברים, כשאחד מהם היה פרופ' יעקב ישראל דיהאן. ערב הנסיעה נורה פרופ' דיהאן ונהרג, ויציאת המשלחת ללונדון בוטלה.

ד. רצח דיהאן - נסיון החנקה קולקטיבי

הרצח הפוליטי הראשון בישראל לא היה הרצח של יצחק רבין בשנות התשעים ואף לא זה של חיים ארלוזורוב בשנות השלושים. הרצח הפוליטי הראשון בארץ היה הרצח של ר' יעקב ישראל דיהאן בשנת תרפ"ד 1924. דיהאן - בעל תשובה מהולנד, משפטן מבריק, בקי בעשרים ושתיים שפות על בורין. אדם שהיה מחונן בקסם אישי ובכשרון נדיר של יצירת קשרים אישיים ואשר קודם עליתו ארצה היה נכנס ויוצא בטרקליני מלכי ושרי אירופה ונערץ בחוגי "החברה הגבוהה" - הגיע ארצה בשנת תר"ף 1919. אט אט התחזק ביהדותו ונקשרה נפשו ברבני ירושלים - הרב זוננפלד והרב יצחק ירוחם דיסקין. תוך זמן לא רב נתמנה דיהאן כמזכירו המדיני של 'ועד העיר האשכנזי' וכמנהל המחלקה שלו לקשרי חוץ. הופעתו של דיהאן בזירה הפוליטית לצידה של היהדות החרדית הביכה את החוגים הציוניים:

"הלאומיים נשאו אתם תמיד את המחשבה שרק להם מותר לבוא בדברים עם ראשי אומות העולם... ולכן היה חרון אף גדול מאוד כאשר היהדות החרדית מצאה אדם מורם מעם... ואשר ידע כל תהלוכות ודרכי הפוליטיקה הגבוהה, והגדיל לעשות לברוא פה ליהדות החרדית ולתת לה אפשרות לגול מעליה אפוטרופסות זרה של אנשים זרים לרוחה..."³⁹⁰

ד"ר דיהאן בתפיסתו האוניברסלית אימץ לעצמו דרך משלו בנושא היחסים עם המדינות הערביות. דיהאן סבר שאין ליהודים סיכוי להגשים את המטרות שנכללו בהצהרת בלפור ללא הידברות עם המנהיגות הערבית. קו זה, שהיום נחשב מובן מאילוי, לא תאם אז את הקו המדיני הרשמי של ההסתדרות הציונית והיא לא היתה מוכנה להשלים עם כך שגורם נוסף בעדה היהודית ינהל קו מדיני משלו. ד"ר דיהאן לא הסתפק בדיבורים, בפקודת הרב זוננפלד, רבם של בני הישוב הישן בירושלים, יצאה משלחת בראשותו להפגש עם איל העיתונות הבריטית - הלורד נורטקליף אשר ביקר בארץ בשנת תרפ"ב 1922. משנודע ברבים דבר הביקור של המשלחת החרדית עם הלורד החלה מערכת שיסוי נגד ההופעה. ראשי היהדות

³⁸⁸ ספר התעודות של הועד הלאומי, עמ' טז'.

³⁸⁹ ר' משה בלוי, "על חומותיך ירושלים" עמ' ע"ז.

³⁹⁰ משה בלוי "עמודא דנהורא" עמ' עא'.

החרדית כונו "בוגדים" ו"מלשינים", העיתונות החילונית דאז ניסתה לעורר את הרושם בדעת הקהל כאילו הביעה המשלחת התנגדות להצהרת בלפור וליישוב ארץ ישראל על ידי יהודים.³⁹¹ הם שכחו מה שכתבו הם עצמם על הרב זוננפלד שנים מספר קודם לכן, לאחר עדותו בפני ועדת קינג-קרין האמריקאית שנשלחה ארצה בשנת תרע"ט 1919 במטרה 'לחקור ולדרוש בדבר רגשותיהם של תושבי ארץ ישראל בנוגע לצורתו של שלטון העתיד בארץ'. מתאר הרב משה בלוי:

"..חברי המשלחת העמידו לפניו [לפני הרב זוננפלד] שורה של שאלות בדבר יחסו אל יישוב ארץ ישראל. תשובותיו היו ברורות ומסוימות [מוגדרות] ויחסו אל תנועת ההתיישבות ואל השיבה לציון היה כה חיובי ומלהיב - עד שגם העתונות החפשית [החילונית] התפארה בתשובותיו והרימה אותו על נס".³⁹²

כדי להכחיש את העלילה כלפי היהדות החרדית, שכביכול דיברה נגד הצהרת בלפור והקמת הבית הלאומי, יצא הרב זוננפלד מגדרו ופרסם הכחשה בעיתון החילוני 'דואר היום':

"הרב דחה את הטענות לפיהן שללו עמיתיו את הצהרת בלפור והקמת הבית הלאומי. אדרבא, 'התייחסותי החיובית לשאלת התגשמות היישוב היהודי בארץ ישראל לא השתנתה במאום [מאז נקט עמדה זהה בהופעתו בפני ועדת קינג-קרין האמריקאית לפני למעלה משנתיים] אנו החרדים לדבר ה' חובבים את היישוב ומוסרים את נפשותינו עליו מאז ועד היום'... מגמת המשלחת, הסביר הרב, היתה להביע מחאה כללית נגד יפוי כח שהציונים לוקחים על עצמם להתייבב לפני הממשלה כבאי כוח כל ישראל... שכן, קבל הרב, האורתודוקסים לא שותפו עד כה במגעים על הקמת סוכנות יהודית שאמורה לייצג את העם היהודי כלפי ממשלת המנדט".³⁹³

גם דיהאן עצמו טרח לפרסם מכתב גלוי בעיתונות ובו הצהיר שהמשלחת: 'לא חשבה מעולם לדבר נגד הרעיון הציוני - רעיון שיבת העם אל ארצו, ומובן מאליו, גם לא נגד הצהרת בלפור, אשר היא חשובה מאוד לעם היהודי'. מקור אי ההבנה, טען, הוא בפירוש המונח 'ציונות', שהוא בעל משמעות כפולה: פעם מפרשים אותו כ'שיבת העם לארץ אבותיו', ופעם - 'להיות חבר בהסתדרות הציונית'. דיהאן הסביר ש: 'כמעט כל היהודים בעולם, ובפרט היהודים החרדים הם ציונים, שהרי מדי בוקר, צהרים וערב הם מתפללים 'ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים'...."³⁹⁴

אך ההסברים נפלו על אוזניים אטומות, משום שהם לא התאימו לסטראוטיפ של היהודי החרדי, אשר מאז ומתמיד הוצג על ידי התנועה הציונית ונושאי כליה כמתנגד לשיבה לציון ולהתיישבות. מן ההסתה בעיתונות ועד לאלומות הדרך קצרה:

"הרב ברנשטיין ששימש כיושב ראש ועד העיר האשכנזי, הותקף באחד הערבים על ידי מספר צעירים במקל או במטיל ברזל ליד ביתו. הוא הוכה בראשו עד זוב דם... את הרב יונגרייז לא הצליחו הרודפים למצוא, מתנפלים באו לבית הכנסת מזוינים באקדחים כדי לרצוח אותו, סיפר הרב בלוי, אך תודות לתושיית המתפללים הוא הוגנב מבית הכנסת... דב שרירא, איש

³⁹¹ הפרטים בהרחבה - האיש על החומה חלק ג' עמ' 339.

³⁹² עמודא דנהורא עמ' פד'. יש לציין שהספר יצא לאור עוד בשנת תרצ"ב 1932.

³⁹³ "דה האן" - מאת הכתב והפרשן הפוליטי של 'ידיעות אחרונות' - שלמה נקדימון, עמ' 120.

³⁹⁴ שם עמ' 121.

תנועת 'השומר' ו'גדוד העבודה', יזם, לפי עדותו, פעולת אזהרה בקרב ראשי ועד העיר האשכנזי, יחד עם חברו... הלכו לביתו של הרב דיסקין [בנו של רבי יהושע לייב דיסקין - הרב מבריסק], הרבנית מנעה מהם להכנס. לעומת זאת הצליחו שרירא ולויטין וחבריהם... כולם 'חלוצים' אנשי 'השומר' ו'גדוד העבודה', להיכנס למחרת היום לביתו של הרב זוננפלד... גם הרב בלוי היה יעד לתקיפה".³⁹⁵

הדגשנו את העובדה שצעירים אלה היו חברי תנועות 'השומר' ו'גדוד העבודה', וכן את העובדה שהתנכלו לכל מי שסירב ליישר איתם קו אידיאולוגי כדי שיהיה ברור שרציחתו של דיהאן לא היתה מעשה של מטורף קיצוני. האלימות היתה דרך לגיטימית לפתרון "בעיות" בקרב אותם חוגים של החלוצים הרוסיים עולי העליה השלישית אשר הגיעו ארצה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ו'אשר בדרך כלל השתייכו למפלגות השמאל'.³⁹⁶

באדר תרפ"ד 1924, חודשים ספורים לפני רציחתו, השתתף ד"ר דיהאן במשלחת בראשות הרב זוננפלד אשר נסעה לעבר הירדן להפגש עם חוסיין אבן-עלי, מלך חג'ז, שביקר אז אצל בנו האמיר עבדאללה בעמאן. הם הגישו לו תזכיר בו הם מצהירים על כך שאינם תלויים בהסתדרות הציונית וכי הם חפצים לבנות את הארץ יחד עם שכניהם הערבים. המשלחת זכתה לקבל מהמלך אותות הוקרה ואף תמיכה כספית לעניי ירושלים. ד"ר דיהאן הצליח להוציא מהאמיר עבדאללה מסמך בו כותב האמיר כי ישמח לראות התיישבות יהודית בעבר הירדן ואף יתמוך ביוזמה כזו - בתנאי שלא יתלוו לכך שום כוונות או מטרות פוליטיות.³⁹⁷ למותר לציין שבהוודע דבר הביקור הוטחו בציבור החרדי קיתונות של שיטנה וכינויי גנאי על העזתו לגלות עצמאות ויוזמה מדינית.³⁹⁸ הסכמה זו של האמיר עבדאללה לשיבת יהודים לארץ ישראל, אם לא יתלוו לכך כוונות מדיניות, קרי- הקמת מדינה בשלטון יהודי, מתועדת על ידי שניים מחברי המשלחת שיצאה עם דיהאן לפגישה - רבי משה לייב ברנשטיין ורבי משה בלוי. מדבריהם עולה שהאמיר היה מוכן להשתתפותם של היהודים בשלטון באופן יחסי לחלקם באוכלוסיית הארץ כולה, בבחינת 'מדינת כל אזרחיה', אך התנגד נמרצות למסירת השלטון בארץ ליהודים שהיו אז מיעוט בארץ.³⁹⁹

על רקע יוזמות אלה ואחרות של דיהאן קיבל ארגון "ההגנה" בירושלים הוראה לסלק את דיהאן מהזירה. ביום שני כ"ח בסיון תרפ"ד, ערב נסיעתו החשובה של דיהאן ללונדון בענין חוקת הקהילות, נורה דיהאן בצאתו מבית הכנסת שבבית החולים שערי צדק ונהרג במקום.

ארבעים שנה הכחישו הציונים כל קשר לרצח, עד שבספר "תולדות ההגנה" מגולל ההיסטוריון של 'ההגנה' את הפרשה:

"אחת הפעולות שבוצעו בימים ההם מטעם מרכז 'ההגנה' היתה ההתנקשות בדיהאן... ממרכז ההגנה באה לירושלים הפקודה לסלק את הבוגד מארץ החיים. זכריה אוריאל, מפקד ההגנה בירושלים פנה לכמה מפיקודיו וביקשם להתנדב לפעולה זו. לבסוף קיבלו עליהם את המשימה שני מפקדים שעלו ארצה מרוסיה. בכ"ח בסיון תרפ"ד בין הערביים ירה אחד מהשניים בדיהאן".⁴⁰⁰

³⁹⁵ שם עמ' 117-118.

³⁹⁶ שם עמ' 189.

³⁹⁷ 'האיש על החומה' חלק ג' עמ' 356-360.

³⁹⁸ שם עמ' 360.

³⁹⁹ ציטוט דבריהם - עיין "מרא דארעא ישראל" חלק ב' עמ' קס"ט.

⁴⁰⁰ "תולדות ההגנה", חלק ראשון כרך שני, עמ' 251-252.

בחודש חשון תשל"ב 1971 רואיינו ברדיו ב"שדורי ישראל" ראשי היישוב ומפקדי ההגנה שהיו קשורים לאותה פרשה. בין יתר הדוברים היה יהודה סלוצקי, עורך ספר "ההגנה", אשר גולל את הרקע להוראת ההתנקשות:

"היישוב הישן לא רצה לוותר וסירב לקבל את ההגמוניה של החילונים. הוויכוח הראשון היה מסביב מתן זכות בחירה לנשים, ומשלא הצליחו למנוע זאת, פרשו והקימו עדה לעצמם. איש לא הפריע להם... אלמלא דיהאן היו מארגנים לעצמם עדה קטנה, משוללת מעמד פוליטי וציבורי. דיהאן פעל והפעיל את קשריו בכדי להעביר את המאבק מהמישור המקומי למישור הפוליטיקה הבינלאומית. הוא שאף להקים גוף פוליטי מקביל לתנועה הציונית, שהיתה עדיין בראשית דרכה וטרם התבססה - ובזה היתה סכנתו של דיהאן.

יוסף הכט שהיה מפקד ההגנה קיבל החלטה שיש לסלק את הבוגד, והעביר את ההוראה לזכריה אוריאלי, מפקד ההגנה בירושלים, והוא הטיל את הביצוע על שני חברים שעלו לא מזמן מרוסיה: אברהם זילברג (תהומי) ועוד אחד... מאוד לא נעים, אבל זו היתה פקודה - לא היו יכולים להשאיר אותו".⁴⁰¹

הכתב והפרשן הפוליטי שלמה נקדימון טרח ונסע עד הונג-קונג כדי לראיין את הרוצח - אברהם תהומי, אשר ירד בינתיים מהארץ (!) על חלקו ברצח. תהומי, אשר עוד בשנות החמישים טען ש: 'העניין נעשה בידיעתו של מנהיג חשוב', נאות סוף סוף לגלות מי הוא אותו 'מנהיג חשוב':

"אני גם שוחחתי עם בן צבי [יצחק בן צבי - לימים הנשיא השני של מדינת ישראל, ובאותם ימים - מראשי היישוב החדש, הסמכות הציבורית העליונה לגבי ההגנה בירושלים] בעניין הזה לפני הביצוע. הוא כבר ידע ש'זכר' [זכריה אוריאלי, מפקד סניף ההגנה בירושלים] נתן לי את הפקודה".⁴⁰²

דומה שכל מילה נוספת מיותרת, מול חברה הגורסת שהמטרה מקדשת את האמצעים, ואפילו אמצעים שפלים כמו רצח, קשה ליהודים חרדים, האמונים על "לא תרצח" להתמודד. נוכל רק ללמוד מעניין זה ב'בנין אב' על האמצעים האפלים, שחלק מהם הזכרנו וחלק עוד נזכיר בהמשך, בהם השתמשו בני היישוב החדש כדי להשמיט את ההגמוניה מידי הציבור החרדי בארץ.

אגב, מידה כנגד מידה - דיהאן נרצח על רקע תפיסתו הפוליטית הגורסת שהערבים הם תושבי הארץ, וכי יש להסתדר איתם. אותם חוגים שרצחו אותו וקראו לו 'בוגד', הגיעו לאחר שישים שנה למסקנות דומות ביחס לגישה לערבים. יצחק רבין, איש ההגנה לשעבר, אשר קיבל על עצמו וויתורים מרחיקי לכת כדי להגיע להסכם שלום עם הערבים, נרדף גם הוא בטענה שהוא 'בוגד', ולבסוף הוצא להורג כשהנימוק הוא שהוא 'רודף' של עם ישראל.

לסיום נושא 'חוקת הקהילות' יש לציין שבשל ההתנגדות העיקשת שגילתה היהדות החרדית, עוכב אישור 'חוקת הקהילות' שש שנים ואושר רק בשנת תרפ"ח 1928. קודם לכן, בעקבות לחצים רבים שהופעלו על 'חבר הלאומים' על ידי אגודת

⁴⁰¹ מצוטט ב'האיש על החומה' חלק ג' עמ' 296.

⁴⁰² שלמה נקדימון, "דה האן" עמ' 175-176.

ישראל, נתקבלה בישיבת חבר הלאומים בטבת תרפ"ז 1926 החלטה לתת הוראה לממשלת המנדט להכיר בזכותו של ועד העיר האשכנזי לנהל ולסדר באופן עצמאי את הענינים הדתיים והקהילתיים. סיכם את הדברים המנהיג האגודאי הרב ד"ר יצחק ברויאר:

"הנה היראים [החרדים] בירושלים וגם בטבריה, דרשתם כלפי הציונות החפשית היתה: הניחו לנו - אין לנו עסק אתכם... אבל הציונים לא הניחו להם... וטענו שפתאום חדלה זכותם של היראים האלה לשחוט על ידי שוחטיהם ולאפות מצות במאפיותיהם... קול תרועת המלחמה הגיע עד שערי חבר הלאומים. לא בצדקת הוועד הלאומי, אלא פסק דין של בית המשפט הגבוה הבטיח לחרדים שמחוץ ל'כנסת ישראל' את הזכות לשחוט בהמות ולאפות מצות".⁴⁰³

ה. האם הרבנים מנעו מבני קהילותיהם לעלות ארצה ולהנצל מהשואה?

מן המוסכמות והמקובלות עליהן מחנכים כאן בארץ היא "העובדה" שגדולי ישראל מנעו את עלייתם ארצה של בני קהילותיהם; דבר שגרם, כך טוענים הטוענים, למותם בשואה של מיליוני יהודים אשר היו יכולים להנצל אילו רק היו מרשים להם הרבנים לעלות ארצה בשנים שלפני המלחמה.

האשמה זו מתעלמת מעובדות יסודיות אשר בכוחן להפוך את הקערה על פיה. אנו נזכיר חלק מעובדות אלה בקצרה, וחלק אחר מן העובדות, הנוגע ישירות לתוכן חיבור זה, נזכיר ביתר הרחבה.

ההצלה בארץ ישראל - נס לא צפוי

הבריחה מאירופה לארץ ישראל היתה באופן עקרוני משענת קנה רצון, משום שהצבא הגרמני המיומן בראשותו של רומל - "שועל המדבר", הצליח להגיע עד שערי אלכסנדריה שבמצרים, ורק בנס לא היתה שואה גם בארץ. כתב על כך פרופ' אמנון רובינשטיין (לימים מראשי מר"ץ):

"אפשרות זו [כיבוש הארץ] היתה, כידוע, כה קרובה, עד שרק כחוט השערה הפריד בין תבוסת רומל במדבר המערבי לבין השעטה אל עבר סיני והארץ...".⁴⁰⁴

את האווירה אז בארץ מתאר העיתונאי והחוקר תום שגב:

"...היתה אפשרות שהנאצים יכבשו גם את הארץ... ובסתו 1942 הסכנה נראתה ממשית. היישוב נתקף חרדה גדולה, הפלישה תוארה כ'שואה'... רבים חיפשו דרך לברוח מהארץ... על שולחנו של משה שרת הונח מסמך שנאמר בו: 'יש לדון בכובד ראש אם לא מוטב היה להעביר לחו"ל את הנהלת ההסתדרות הציונית... למען אפשר את המשך פעילותם הציונית... במקביל נרקמו תכניות צבאיות שונות להדיפת הפולש הנאצי'".⁴⁰⁵

על מידת היעילות והאפקטיביות של "התכניות הצבאיות" עליהן מדבר תום שגב ואשר כונו לימים בשם "תכנית צפון", כתב מי שהיה מהוגי התכנית, ולימים מפקד

⁴⁰³ בספרו "מוריה" עמ' 224-225.

⁴⁰⁴ "הארץ" 16.4.82

⁴⁰⁵ תום שגב, "המיליון השביעי" עמ' 61.

הפלמ"ח, יצחק שדה: "...אכן תכנית דמיונית למדי, הרפתקנית, אך תכנית יחידה שכנגד היאוש. כלום היה מקום לתכניות אחרות?".⁴⁰⁶ נמצא, שכל המנופפים בטענה שאילו נמלטו היהודים ארצה בעוד מועד היו ניצולים, היא חכמה שלאחר מעשה, בדיוק כמו שיגידו שמי שהיה בורח לשווייץ היה ניצל, דבר שהוא נכון, אך בזמן המלחמה לא היה דבר זה ברור כלל וכלל.

הגבלות הספר הלבן

בשל המכסות לעליה שקבעו הבריטים ('הספר הלבן'), ובעיקר למן הספר הלבן של הלורד פאספילד משנת 1930 אשר נכתב בנאמנות לדברים שאמר אז פאספילד לוייצמן: "ד"ר וייצמן, בארץ ישראל אין מקום אפילו עוד לחתול אחד" - לא היתה הצלה של מיליונים ריאלית כלל וכלל, ואפילו לא של מאות אלפים. החוקר תום שגב מציין שבשנים 1933-1945 עלו ארצה רבע מיליון יהודים, כלומר, עשרים אלף עולים לשנה בלבד בממוצע.⁴⁰⁷ אם כל כך קל היה אז לעלות, מדוע נהרגו גם מאות אלפי 'ציונים' במלחמה? מדוע הם לא מיהרו לעלות ארצה? ומה נאמר על היהודים חברי המזרחי שנהרגו במלחמה? הם ודאי לא נשארו באירופה בגלל הוראת גדולי הדור, שהרי הם היו חלק מהתנועה הציונית.

כמו כן, יש לזכור שמשנת תרפ"ד 1924 מנעו חוקי ההגירה החמורים שהטילה ארה"ב על כניסת יהודים לשטחה את אפשרויות ההצלה במספרים גדולים. בניגוד למיליוני היהודים שהגיעו לארה"ב למן שנות השמונים של המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה, היגרו לארה"ב בין שתי מלחמות העולם רק כ- 400,000 יהודים, קצת יותר מאלו שהצליחו להגיע ארצה בתקופה המקבילה. סה"כ של ההגירה היהודית בין שתי המלחמות הגיע לבערך מיליון יהודים - מספר המהווה פחות מעשירית (!) מכלל היהודים שהיטלר ביקש להשמיד באירופה, בה היו ערב המלחמה כאחד עשר מיליון יהודים.⁴⁰⁸

גם השנים שקודם הספר הלבן של שנת 1930 לא היו שנים קלות לעולים ארצה בין שתי המלחמות. המחסור במקורות תעסוקה גרם לועד הפועל הציוני לצאת באוגוסט 1919 בחוזר רשמי ליהודי הגולה, אשר תבע לעצור את העלייה ולהמתין בארצות מושבם:

חוזר של 'הועד הפועל הציוני' משנת 1919:

"עלייה המונית בלתי מסודרת ובלתי מוכנה מראש תהיה האסון הגדול ביותר בשביל המהגרים ובשביל ארצנו הקמה לתחיה".

(מצוטט ב"ההיסטוריה של א"י" כרך ט' עמ' 162).

בשנת תרפ"ג 1923 פרץ משבר כלכלי בארץ אשר נמשך קרוב לשנה. מספר היורדים מהארץ בתקופה זו הגיע לקרוב ל-50% ממספר העולים אז:

"בעיקרו של דבר נבע המשבר מאי יכולתו של המשק הארץ-ישראלי החלש לקלוט מספר גדול של עולים ביחס ליישוב הקיים - ללא תכנון, מדיניות מכוונת ומקורות מימון מספיקים".⁴⁰⁹

לאחר שנתיים של גאות כלכלית ('העלייה הרביעית') שוב חל בארץ משבר כלכלי חמור (1926-1928) בו היה מאזן הגירה שלילי (מספר היורדים עלה על מספר העולים). בהעדר מקורות עבודה נאלצו: "פועלים - שעלו ארצה כדי לבנות ולהיבנות

⁴⁰⁶ יצחק שדה "מה חידש בפלמ"ח", עמ' 64.

⁴⁰⁷ המיליון השביעי עמ' 30. מספרים מפורטים - ראה ב"ההיסטוריה של א"י" כרך ט' עמ' 170.

⁴⁰⁸ הנתונים מתוך - "ההיסטוריה של א"י" כרך ט' עמ' 150.

⁴⁰⁹ ההיסטוריה של א"י" כרך ט' עמ' 164.

בה, לעמוד בתור לקבלת פתקאות שהבטיחו להם ארוחת צהרים חמה, אחת ביום".⁴¹⁰ מלבד הקשיים הכלכליים אשר גבלו לעיתים בפיקוח נפש, סבלו יהודי ארץ ישראל בתקופה שבין המלחמות מפרעות מצד הערבים (מאורעות תר"ף, תרפ"א, תרפ"ט והמרד הערבי ב-תרצ"ו).

מניעת רשיונות עליה מהציבור החרדי

מעבר לסיבות האובייקטיביות שהוזכרו לעיל, הרי שהטענה לפיה הרבנים מנעו את העליה ארצה מבני קהילותיהם היא בבחינת 'הרצחת גם ירשת', שכן התנועה הציונית היא זו שעשתה כל מאמץ כדי למנוע מיהודים בעלי השקפות או אפילו רק חזות חרדית או דתית להגיע ארצה. כפי שנראה בהרחבה בראש הפרק הבא, מסרו שלטונות המנדאט את הזכות לחלוקת רשיונות העליה (סרטיפיקטים) לידי ההסתדרות הציונית. זו האחרונה הצהירה בגילוי לב שמטרתה היא להקים בארץ ישראל מדינה חילונית, ובנאמנות לשאיפתה זו סרבה ההסתדרות הציונית ואחר כך הסוכנות היהודית להקצות סרטיפיקטים ליהודים חרדים. (בהחלטת הקונגרס הציוני בקיץ תרפ"ב נאמר כי הסוכנות היהודית היא שטח בלעדי של ההסתדרות הציונית ואין לאגו"י כל דריסת רגל בו).

ההסתדרות הציונית הקימה לשם כך מנגנון מסועף של קבוצות הכשרה עוד בחו"ל שאוחדו תחת השם: 'החלוץ'. כל יהודי שרצה לעלות ארצה חייב היה לעבור דרך משרדי 'החלוץ', וכמובן לקבל "הכשרה" (תרתי משמע) כדי לקבל את הסרטיפיקט הנכסף.

בעקבות מלחמת העולם הראשונה היו הרבה יהודים בארצות אירופה אשר מטה לחמם נשבר כליל. מצב כלכלי קשה זה, בתוספת הגזירות הקשות שניתכו על ראש היהודים לאחר המלחמה והאנטישמיות הגואה הביאו יהודים חרדים רבים לשאוף לכך שבניהם יעלו ארצה, אולם כיוון שהדרך לעליה ארצה עברה רק דרך תנועת הנוער הציונית-חילונית, פנו אותם יהודים לגדולי התורה בשאלה מה לעשות? תשובת הרבנים היתה כמובן שלילית, שהרי אמרו חז"ל "גדול המחטיאו יותר מן ההורגו", וכמו שאותו אב לא ימסור את בנו להריגה, כך, ואף יותר, אין לו למסור את בנו לחינוך ("הכשרה") חילוני-כפרני. מכאן המקור לעלילה לפיה הרבנים התנגדו לעליה ארצה ולבנין ארץ ישראל, מכאן הכינויים 'בוגדים' וכו' וכו'.

ראוי לציין שבמקביל למאמצים הדיפלומטיים שעשה אגודת ישראל כדי לקבל חלק במכסת רשיונות העליה, ועקב הסחבת בטיפול בענין, נוסדו במקומות שונים באירופה קבוצי הכשרה של אגו"י, צעירי אגו"י ופועלי אגו"י, אשר נשאו שמות כמו: "קבוצת עולים חרדים", "החלוץ האגודאי", "כרם שלמה" וכדומה. אולם, בהגיעה השעה לעלות מצאו את שערי הארץ סגורים בפניהם, ורק מעטים הצליחו לעלות בדרך לא דרך. חלק מהצעירים החרדים הצליחו להערים ולקבל סרטיפיקטים בתור סטודנטים הבאים ללמוד באוניברסיטה בארץ, וכך הצליחו לבוא ארצה וליסד את הישיבות הגדולות בארץ ישראל כמו 'ישיבת חברון' (תרפ"ה 1925), 'ישיבת שפת אמת' (תרפ"ו 1926) ועוד. יהודים חרדים אחרים הצליחו לקבל רשיונות בתור 'בעלי רכוש', דבר שלא היה תחת שליטה ציונית. למותר לציין שמספר היהודים שהיו באמת 'בעלי רכוש' (צריך היה העולה להפקיד בבנק צ'ק על סך אלף לירות שטרלינג כדי להוכיח שיש לו רכוש) היה זעום ולכן הערימו על שלטונות המנדאט, ואותם אלף לירות שטרלינג הוחזרו לאירופה כדי שעוד ועוד יהודים יוכלו לעלות כבעלי רכוש, כביכול. חלק אחר מהעולים החרדים שעלו אז הערימו ועלו בתור 'רבנים', דבר שהיה מחוץ למכסת הסרטיפיקטים.⁴¹¹

⁴¹⁰ שם עמ' 168.

⁴¹¹ הפרטים בהרחבה: "כותבי ההיסטוריה", מאת זאב זוהר (פישר-שיין), מי שבעצמו ניהל קבוצות הכשרה חרדיות בשנים 1921 ו-1923, (מאמר מקיף בירחון "בית יעקוב" תשכ"ו).

לנוכח המצב הכלכלי והבטחוני הקשה בו היה נתון היישוב בארץ בתקופה שבין המלחמות, מצב בו אפילו התנועה הציונית אשר היתה אז בשיא פעילותה, חששה מריבוי העולים - לא שייך היה שגדולי ישראל יצוו על המוני בית ישראל לעלות ארצה בהמונן, שכן פיקוח נפש, ואפילו ספק פיקוח נפש דוחה את קיום מצות יישוב ארץ ישראל, בדיוק כפי שספק פיקוח נפש דוחה שבת, למשל. אפשר היה רק להמליץ על העלייה ארצה, כערך חשוב, למי שיכול לעמוד בכך מבחינה כלכלית ורוחנית, וכך אמנם עשו האדמו"ר מגור, הרב זוננפלד ועוד ועוד מגדולי ישראל אשר חלק מדבריהם מצוטטים לקמן בפרק "אגודת ישראל בעד עלייה חופשית". כפי שכתבנו, התנועה הציונית עשתה כל מאמץ למנוע את עלייתם ארצה של אותם יהודים חרדים שעמדו בקריטריונים אותם הציבו גדולי ישראל, אף שרצו לעלות ארצה, וגם הכשירו עצמם לעבודה חלקאית.

מי גרם בעקיפין למותם של יהודים בשואה ואף בארץ?

כל אחת משתי העובדות שצינו לעיל מספיקה כדי למוטט את הטענה כלפי גדולי ישראל, אך העובדות הנוספות שנזכיר להלן הופכות את הקערה על פיה.

אם ניתן להאשים משהו באחריות למותם של יהודים הרי זה את התנועה הציונית והיישוב החדש בארץ אשר עוררו וליבו את הלאומנות הערבית וגרמו בכך בעקיפין למותם של יהודים רבים במהומות שפרצו בארץ, ואף למותם של יהודים רבים בשואה, שכן עובדה היא שהיה יחס ישר בין מאורעות הדמים בארץ להגבלות על העלייה שהטילו האנגלים במקביל.

התנועה הציונית פרסמה ברבים את כוונותיה המדיניות, דהיינו, הקמת מדינה יהודית (קרי - שלטון יהודי בארץ, וזאת בשעה שהיה כאן בארץ רוב ערבי גדול עד שנת תש"ח⁴¹²) על אדמות בהן התקיים יישוב ערבי במשך מאות שנים. הצהרת כוונות זו היתה לצנינים בעיני הערבים אשר ידעו להבחין בין היישוב הישן, איתו חיו בשלום, ובין 'הציונים' בני היישוב החדש, הרוצים במוצהר לנשלם מאדמותיהם ומעבודתם:

"בעקבות הצהרת בלפור גברה החרדה במחנה הערבי... ביום השנה הראשון למתן הצהרת בלפור, לאחר שהיהודים חגגו את העניין ברוב פאר ובהפגנה גדולה, התארגנה המחאה הראשונה של ערביי פלשתיין נגד ההצהרה. במחאה זו גונתה הציונות... אבל מה שחשוב הוא שהוטעם בצורה ברורה ביותר, שהמחאה מכוונת נגד היהודים הזרים, נגד אלה שבאו מבחוץ, תוך קביעה ברורה שבני הארץ הוותיקים שהיו פה לפני המלחמה או עד 1917, יהנו משוויון זכויות וחובות מלא כשאר התושבים".⁴¹³

#1 הפעולות המדיניות של התנועה הציונית כאן בארץ עוררו את הערבים להתארגנות לאומית נגדית ואף לפרעות שהיו בארץ השנות העשרים:

"פעולותיו של 'ועד הצירים' [גוף ציוני בראשותו של וייצמן אשר פעל בארץ בשנים 1918-21] גרמו לכך שהאוכלוסייה הדוברת ערבית בארץ נתמלאה מרירות ואיבה, ואלו הבהילו את ראשי הממשל הצבאי הבריטי. אחד מביטויי העוינות המידיים היה ייסודן של אגודות לאומיות מוסלמיות-נוצריות... גנרל סר לואי בולס, איש הממשל הצבאי, כתב אז בחשאי לממונים עליו בקהיר כי 'ועד הצירים והגדוד הם הגורמים לאי-השקט בארץ', את ועד הצירים לא יכלה הממשלה לבטל בעטייה של הצהרת בלפור, אך הגדוד פורק".⁴¹⁴

⁴¹² היו בארץ בראשית שנות העשרים כ- 650,000 ערבים לעומת 70,000 יהודים, כלומר בערך עשרה ערבים על יהודי אחד. בשנת 1945 היו בארץ כ- 1,200,000 ערבים לעומת כ- 600,000 יהודים. הנתונים מתוך: "ההיסטוריה של א"י", כרך שמיני עמ' 48 ועמ' 292, וכרך תשיעי עמ' 11.

⁴¹³ פרופ' יהושע פורת, "שנאת ישראל לדורותיה", עמ' 241.

⁴¹⁴ ד"ר עמיצור אילן, ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 26.

מה היה הרקע למאורעות 1921? ומה קרה בעקבותיהן?

"בינתיים הוסיפו פעולות 'ועד הצירים' ופעולות העליה וההתיישבות הציוניות להגביה את חומת הזרות ואת ההתארגנות הפוליטית והמוסדית הנפרדת של שני העמים. באביב 1921 פרצו שוב 'מאורעות' והפעם בהיקף רחב מזה של 1920...ועד שועדה זו [ועדת חקירה שמינה הנציב העליון הבריטי] תסיק את מסקנותיה, יצר הוא עצמו [הנציב העליון - הרברט סמואל] תקדים משמעותי בכך שהפסיק את העלייה היהודית. ואמנם, הדין וחשבון של ועדת החקירה הצביע על הקשר שבין העלייה ובין התסיסה הערבית".⁴¹⁵

לא רבים יודעים שפרעות תרפ"ט 1929 פרצו ימים ספורים לאחר שבליט ט' באב נערכה תהלוכה פרובוקאטיבית של כמה מאות מצעירי בית"ר, אשר צעדו את הכותל עם דגלים. כשהגיעה התהלוכה אל הכותל נעמדו כל הצעירים דום ו"נשבעו": "שמע ישראל הכותל כתלנו, הכותל אחד!"⁴¹⁶ גם בשנת 1929 היה קשר ישיר בין המאורעות לבין הגזירות על העליה שבאו בסמוך:

"למאורעות 1929 היו עתה השלכות מדיניות מרחיקות לכת. ג'ון צ'נסלור [הנציב העליון באותה תקופה]...קבע כי יהא צורך לשקול שינוי קיצוני במדיניות המאנדאטורית של בריטניה, ותבע הפסקת העלייה היהודית והטלת פיקוח חמור על העברות קרקע בטאבו".⁴¹⁷

עוד קודם הצהרת בלפור התגרו הסוציאליסטים בני 'העליה השנייה' בערבים על ידי שהכריזו על כיבוש העבודה מידיהם:

"עתה בא גל עליה של צעירים בעלי הכרה פרוליטארית, שחפצו לכבוש את העבודה במושבות ולדחוק את רגליהם של אלפי פועלים ערבים. כיבוש העבודה נעשה לסיסמתם של העולים הצעירים ומטרתם הרעיונית והמעשית הראשונה".⁴¹⁸

כבר בשנת תרנ"א 1891 התריע אחד-העם, אשר ביקר אז בארץ, "על ההתנהגות המתנשאת כלפי השכנים הערבים".⁴¹⁹

פרופ' יהושע פורת מציין עוד שני דברים שגרמו לערבים לחשוש דוקא מבני העליה השנייה והשלישית:

"מתקופת העליה השנייה הועלתה הטענה שהיהודים מביאים איתם הפקרות מינית אל החברה המסורתית של המזרח התיכון, תופעה שהחריפה, כמובן, בתקופת העליה השלישית, שהיתה מהפכנית הרבה יותר מן העליה השנייה בכל הנוגע לאורח חייה... הם ראו את הקיבוצים ואת אורח החיים הקומונלי, והטענה שהיהודים הביאו את הקומוניזם נכרכה בטענה הקודמת שהיהודים הביאו איתם הפקרות מינית וחברתית".⁴²⁰

⁴¹⁵ ד"ר עמיצור אילן, ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 29.

⁴¹⁶ פרטים נוספים - "האיש על החומה" חלק ג' עמ' 314. על תרומתם של הרויזיוניסטים לפריצת מאורעות תרפ"ט - עיין "ההיסטוריה של א"י", כרך ט' עמ' 37 וכן בספרו של אוליצקי - "מפצורה למדינה" חלק א' עמ' 348-352, ובהרחבה ספרו של מנחם גרליץ "מרא דארעא ישראל" חלק ב' עמ' רנד-רנז'.

⁴¹⁷ ד"ר עמיצור אילן, ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 39.

⁴¹⁸ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 337.

⁴¹⁹ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 310.

⁴²⁰ פרופ' יהושע פורת, "שנאת ישראל לדורותיה", עמ' 240, 243.

החברה הערבית הבנויה במבנה פיאודלי בו 'האפנדי', בעל הקרקע, מעסיק את הפועלים 'הפלאחים' - הרגישה מאוימת על ידי החלוצים העבריים בעלי החזון הסוציאליסטי. איום נוסף היווה אורח החיים המתירני של החלוצים, אשר נגד את השמרנות של הערבים.

הכלל העולה מכל הדברים שהוזכרו כאן הוא שהתנועה הציונית ובני היישוב החדש בהיותם רחוקים מרוח התורה התעלמו מצווי חז"ל שהורו לנו: "הצפינו עצמכם", אל תבלטו, אל תנקרו את העיניים לאומות העולם. אין אנו אומרים שגדולי ישראל התנגדו למתן הצהרת בלפור, שהרי רובם צידדו בזכות ההצהרה והיו אף שראו בה סימן לאתחלתא דגאולתא.⁴²¹ גדולי ישראל חששו רק מהפרסום שעשו למתן ההצהרה, ומן האופי המתנשא בו ניגשו לממש את ההצהרה, אופי מתנשא אשר נטה להתעלם מן הערבים כגורם בארץ. כותב על כך אליעזר בארי, חבר קיבוץ 'הזורע':

"רווחת הדעה כי האבות המייסדים של התנועה הציונית יצאו מן ההנחה כי הארץ היתה בלתי מיושבת. ואפילו כשהיו נאלצים להכיר כי לא כן הדבר, הוסיפו לנהוג כאילו כך היה... כך כותב נחום גולדמן באוטוביוגרפיה שלו: 'הניסוח הכמעט גאוני בפשטותו של תיאודור הרצל, כי שאלת היהודים היא ביסודה בעיה של תעבורה, כלומר העברת העם בלי ארץ אל ארץ בלי עם', לקוי בעיוורון מדאיג כלפי התביעה הערבית לארץ ישראל'.⁴²²

מתברר שהציונית המדינית והאופי החופשי והמתנשא של החלוצים בני העליות השניה והשלישית הם שעוררו את הערבים להתנגד בכח לחידוש היישוב על ידי היהודים. התנגדות זו חייבה את הבריטים להגביל את העליה ארצה, וממילא נמנע הדבר מעשרות ואולי ממאות אלפי יהודים שהיו יכולים לעלות ארצה לפני השואה, להגיע ארצה ולהנצל.

הציונים קוראים לבריטים להגביל את העליה

מעבר לגורמים שהוזכרו לעיל - אשר דחפו את הבריטים להגביל את העליה, פעלה התנועה הציונית בשיתוף פעולה עם אנשי הממשל הבריטיים, ובתוכם הנציב העליון לארץ ישראל, כדי להגביל את מכסות העליה, וזאת בין היתר במטרה לשלוט בנכנסים ארצה ולהבטיח את הגשמת מטרותיה וייעודיה הציוניים.

החוקר משה מוסק בספרו "פרקי מחקר בתולדות הציונות" הוצאת הספריה הציונית שעל יד הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים תשל"ו, מתאר את מצב העליה ארצה בשנת תר"ף 1920: 'זרם העולים כמעט לא היה קשור בדפוסים החוקיים והבירוקרטיים שיצר סמואל [הנציב הבריטי] לוויסות העליה'.⁴²³

אשרות כניסה רבות ניתנו על ידי הקונסולים הבריטיים מבלי לדקדק רבות בקריטריונים הרשמיים למתן האשרה. סמואל שהתלבט בעצמו, הפנה ללונדון את השאלה האם יש להגביל את גודלה ואת הרכבה של המשפחה הנלווית אל המהגר. משרד החוץ הבריטי החליט לאמץ את הפירוש הליבראלי ביותר של החוק הבריטי ולא לקבוע שום הגבלות בענין זה. סמואל הסתייג מהוראה זו וכתב ללונדון:

"מדיניות זו עומדת בסתירה למדיניות שאישרתם בדבר הגבלת העליה, בהתאם ליכולת הכלכלית של הארץ ולסידורים שנעשו עם ההסתדרות הציונית בדבר מכסות מוגבלות של עולים ואחריותה [של ההסתדרות הציונית] לאנשים שתמליץ עליהם".⁴²⁴

⁴²¹ פרטים ומסמכים בהרחבה - צבי ויגמן, "מקטובין ועד ה' באייר", פרקים יח' יט'.

⁴²² בארי, "ראשית הסכסוך ישראל-ערב" עמ' 35.

⁴²³ פרקי מחקר בתולדות הציונות" עמ' 299.

⁴²⁴ מוסק, "פרקי מחקר בתולדות הציונות" עמ' 299.

אולם, מציין מוסק, פקידי משרד החוץ הבריטי ראו בדרישתו של סמואל נסיון להגן על האינטרסים של הציונים, דהיינו להגביל את הגירתם של 'לא ציונים' לארץ ישראל ולכן לא קיבלו את דעתו.

בפרק "נסיונות ההסתדרות הציונית לצמצם את מימדי העלייה", מספר מוסק על ליאונרד שטיין, המזכיר המדיני בפועל של ההנהלה הציונית בלונדון, שפנה למוסדות הרשמיים הבריטיים בלונדון וביקש לצמצם את מכסת העולים שאושרה לשנה הראשונה מ-16,500 איש ולהעמידה על 1,000 איש בלבד!⁴²⁵ ובהמשך כותב מוסק:

"כדי להחזיר לידיה את השליטה על הענינים, פיתחה ההנהלה הציונית, אף כי באיחור, שיטה מורכבת של פיקוח על פעילות סניפיה, במגמה להביא לצמצום העלייה. שיטה זו כללה הקצאת מספר מוגבל של סרטיפיקאטים לכל סניף והנהגת טופסי המלצה רשמיים שחולקו רק על ידי משרד ההנהלה הציונית בלונדון".⁴²⁶

ו. עליה סלקטיבית - אמצעי לבלימת העליה הדתית ארצה

הסוכנות היהודית, אשר ייסודה היה מעוגן בכתב המנדט, היה גוף טרום-ממשלתי אשר אמור היה לייצג את עם ישראל כלפי הבריטים וגם כלפי 'חבר הלאומים'. בתור שכזה מסמל גוף זה את כניסת עם ישראל בתור עם להיסטוריה בנוגע לכל עניני היהודים יושבי ארץ ישראל.

לאור כל זאת היינו מצפים, כמובן, להליך דמוקרטי בו יהיה ייצוג בסוכנות היהודית לכל חלקי העם. על רקע זה הוגש באדר תרפ"ב 1922 לחבר הלאומים תזכיר מאת המרכז הארצישראלי של אגודת ישראל ושל 'ועד העיר לקהילת האשכנזים' ('העדה החרדית') ובו דרישה לשתף את אגודת ישראל בסוכנות היהודית, ובו נאמר בין השאר:

"...ולהביע לכם את תודתנו העמוקה בעד הכנסתכם בתכנית פעולותיכם החשובות את אישור מסירת המנדט של ארצנו הקדושה לממשלת בריטניה הנאורה, על יסוד הכרזתה המפוארת לתת לעם ישראל, הסובל והנודד זה אלפיים שנה, את האפשרות ולסייע על ידו, לשוב ולבנות לו בית נאמן בארצו הקדושה, משאת נפשו... אולם בתנאי המנדט הוכרה ההנהלה הציונית כבאת כוח כלל ישראל, ועל זה עלינו להעיר לכם כי בערך מיליון יהודים חרדים אשר מפני השקפות דתיות מצאו לנחוח להסתדר בפני עצמם תחת דגל 'אגודת ישראל', אינם מכירים בהנהלה הציונית כבאת כוחם הם... פרט לעובדה כי קיפוח זכות חלק חשוב מעם ישראל מתנגד ליסודות המינימליים ביותר של הצדק והישר, הרי זה שולל במידה ידועה את האפשרות של השתתפות חלק זה בעבודת היישוב, ועלול לעכב הרבה בעד התפתחותו על ידי חרדים... אנו מבקשים איפוא... ולשתף את אגודת ישראל בביאת כח בסוכנות היהודית".⁴²⁷

כלומר, החרדים מקבלים בשמחה את הצהרת בלפור, אך הם כותבים כי העובדה שהסוכנות היהודית נמצאת בידיים חילוניות תגביל את השתתפותם בבנין הארץ, דבר שעלול לעכב את התפתחות הארץ.

⁴²⁵ שם עמ' 300.

⁴²⁶ שם עמ' 301.

⁴²⁷ פורסם בעיתון 'קול ישראל' כ"ד אדר תרפ"ב, מצוטט בהאיש על החומה חלק ג' עמ' 373.

אף שהסוכנות היהודית אמורה היתה לייצג את כלל העם, עשתה ההסתדרות הציונית כל מאמץ לחסום את הדרך בפני כניסת אגו"י לסוכנות היהודית, ובהחלטת הקונגרס הציוני בקיץ תרפ"ב נאמר כי הסוכנות היהודית היא שטח בלעדי של ההסתדרות הציונית ואין לאגו"י כל דריסת רגל בו.

שליטתה של הסוכנות היהודית על רשיונות העליה לארץ ישראל (סרטיפיקטים), שליטה אשר נמסרה סופית בשנת תרפ"ט 1929 להסתדרות הציונית, נתנה בידה אפשרויות כמעט בלתי מוגבלות לקבוע את עתיד הרכב האוכלוסייה היהודית בארץ, והיא אמנם ניצלה אפשרות זו בעקביות ובכל הדרכים והאמצעים, מתוך מגמה להגיע לרוב חילוני שמאלני-סוציאליסטי בארץ. יהודים חרדים רבים אשר חפצו לעלות ארצה קופחו בצורה משוועת. בהמשך נראה שאפילו יהודים מזרם המזרחי, אשר טרח להשתלב בתנועה הציונית ונחשב לחלק ממנו, גם כן קופחו בכל הנוגע לקבלת קרקעות להתיישבות.

עד שנת תרצ"ב 1932! שלטה הסוכנות היהודית על כל מכסת הסרטיפיקטים שהוקצו על ידי הממשלה המנדטורית לעליית יהודים. אגו"י לא פסקה מלמחות נגד ההפליה בהקצבת רשיונות העליה, אך רק בשנת תרצ"ב הכירה ממשלת המנדט בזכותה החלקית של האגודה והוקצו לה 6% מכל מכסה של סרטיפיקטים וכן אפשרות לעליה בלתי מוגבלת של רבנים. על קצבה זעומה זו התדפקו אלפי יהודים בפולין ובשאר ארצות אירופה, אך תחינותיהם הושבו ריקם.⁴²⁸ החוקר ד"ר יעקב שביט יודע לספר באמת כי: "בשנות השלושים גברה עלייתם של עולים חרדים".⁴²⁹ אך אין הוא טורח לכתוב כי עד אז פשוט לא נתנו להם לעלות.

אפליית 'הפועל המזרחי' בהתיישבות

גם לסתם יהודים דתיים, קרי - לא אותם המזוהים עם אגודת ישראל, גם להם התנכלו, וגם אותם לא רצו כאן בארץ, אף שהשתתפו בתנועה הציונית ותרמו מכספם לקרנות התנועה. התנועה הציונית השתמשה בתנועת המזרחי כאמצעי לאיסוף תרומות מהציבור הדתי/חרדי שבחו"ל, וכעלה תאנה שבעזרתו יכלה לטעון שהיא דואגת, כביכול, גם לציבור הדתי, בשעה שלמעשה עשתה כל מאמץ כדי לא לתת לחברי התנועה דריסת רגל בארץ בכלל ובהתיישבות בפרט. גם את אותו מעט שהיו חייבים לתת לציבור הדתי בשל אילוצים פוליטיים או כלכליים, דאגו לבטל ברוב על ידי הקמת יישובים חילוניים רבים במקביל.

החוקר חיים פלס מגולל בארוכה ב"ספר הציונות הדתית" את סיפור מאבקו של 'הפועל המזרחי' - שהוקם על ידי המזרחי כארגון של 'חלוצים דתיים' - על הזכות להתיישבות. ואלו דבריו בסיכום הפרק:

"במשך שבע וחצי שנים היה על הפוהמ"ז להיאבק על עצם זכותו להתיישבות משלו על אדמת ארץ ישראל נגד היחס השלילי, העדר רצון טוב ואף התחסדות ואפליה מצדם של ראשי 'המחלקה להתיישבות'... וכן מצד רוב החברים בהנהלה הציונית והנהלת הסוכנות. בכל אותה התקופה לא גילו מוסדות אלו כל נכונות של ממש לבצע - ולו במקצת, את ההחלטות המפורשות בקשר להקמת המושב הראשון של הפוהמ"ז ב'שייך-אבריק' שנתקבלו בארבעה קונגרסים ובשלושה מושבים של 'הועד הפועל הציוני'. לשוא ניסו נציגי הפוהמ"ז כל הזמן לעמוד על זכויותיהם היסודיות בקשר להתיישבות דתית עצמאית בארץ ישראל. רק לאחר שהפוהמ"ז הגיע למסקנה שלא היה לו לסמוך אלא על עצמו בלבד, ולאחר שמוצו כל יתר דרכי המאבק השקטות, החליטה הנהלת הפוהמ"ז להורות לחבריה ואוהדיה בארץ ובחו"ל להחרים את 'קרן היסוד' ולהעביר את התרומות ישר למען ההתיישבות ב'שייך-אבריק'. רק בדרך זו השיג הפוהמ"ז את מבוקשו: הכרת

⁴²⁸ הפרטים בהרחבה - "האיש על החומה" חלק ג' עמ' 377, 378.

⁴²⁹ ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 191.

ההסתדרות הציונית בעצם זכותו של הפועל הדתי בארץ ישראל להקים יישובים במסגרת עצמאית ולהגשים את הרעיון של תורה ועבודה".⁴³⁰

חיים פלס מתעד כיצד עוד בשנת תרפ"ה 1925 הופלה הפוהמ"ז על ידי ראש מחלקת ההתיישבות - קפלנסקי, אשר בהגישו 'את רשימת התקציבים לארגונים המתוכננים להתיישבות קבועה בתרפ"ו... השמיט את הפועל המזרחי' מרשימתם של יתר חמשת הארגונים להתיישבות'.⁴³¹ לאחר שנים של "משיכה באף", כדברי חיים פלס (מרכאות במקור), עלה ארגון א' של הפוהמ"ז על אדמת 'שייך-אבריק' - על אפה ועל חמתה של הנהלת המחלקה להתיישבות. ראשי המחלקה להתיישבות לא פסקו להפריע להתיישבות זו ודרשו מהם לרדת מהקרקע. כדי לאלצם הוחלט בהנהלת הסוכנות להפסיק כל תמיכה כספית לקבוצת 'שייך-אבריק'. כדי להשקיט את גלי המחאה שהתעוררו בחוגי הפוהמ"ז והמזרחי בארץ ובחו"ל, טענו ראשי מחלקת ההתיישבות ש'החלטת הנהלת הסוכנות לא נבעה ממניעים פוליטיים אלא מסיבות כלכליות בלבד', אך חיים פלס דוחה את הדברים וכותב: "על אי נכונותו של הסבר זה מעידים המקרים שבהם עזרה ההנהלה הציונית לארגונים שמאליים לעלות על הקרקע להתיישבות קבועה - גם כשמצבה הכספי של ההסתדרות הציונית היה קשה".⁴³² באותן שנים שדחו את הפוהמ"ז בטענות של חוסר כסף (7-1926): "הוקמו אחת-עשרה (!) נקודות ישוב חדשות, כפי שהעיד יו"ר ההנהלה הציונית דאז...".⁴³³

נתן גרדי, ממקימי הפוהמ"ז, מספר על חריצותם של חברי הקבוצות הראשונות של הארגון, כאשר הכוסמת שגידלו נשלחה על ידי ההנהלה הציונית לתערוכה ב"וומבלי" שבאנגליה. 'הם גם התפרסמו בין האיכרים בפ"ת כפועלים חרוצים. רוב הפועלים הקבועים אצל אכרי פ"ת היו מבין חברי הקבוצות שלנו'.⁴³⁴ גרדי מספר שכאשר סוף סוף נענו לתביעת המרכז העולמי של המזרחי - 'נתנו לו את המקום הכי גרוע בתנאי ההתיישבות שלו', זה היה כפר חטיין'.⁴³⁵ לאחר שנאלצו חברי הפוהמ"ז לעלות באופן לא לגלי על אדמות 'שייך-אבריק', הותקפו על ידי קבוצת רועים בראשותו של אלכסנדר זייד אשר: 'הפריעה לחברים לחרוש. פרצה קטטה חמורה, מספר חברים שלנו נפצעו. המשטרה התערבה והענין נמסר לבית המשפט, שם הוחלט על בוררות. בבוררות התברר ששטחי האדמה הם מרובים, שיש מקום לכולם'.⁴³⁶ אם יש מקום לכולם מדוע להפריע?! אלא, שלא רצו לתת דריסת רגל לשומרי המצוות בהתיישבות מחשש שמא יוכיחו עצמם כחקלאים מן המניין, וימוטטו בזה את העלילה לפיה אין הציבור הדתי/חרדי מסוגל להתיישבות. גרדי מספר ש: "ידידינו" (מרכאות במקור) מהמושבים: 'כפר יהושע' ו'נהלל'... עשו הכל למנוע את התיישבותו של הפועל המזרחי בסביבתם".⁴³⁷

בעיתון "הצופה", ערב פסח תשנ"ב (17.4.92), במלאת שבעים שנה להקמת תנועת 'הפועל המזרחי' הובא ראיון עם משה קלכהיים - ממקימי הארגון. הוא חוזר ומגולל את הפליית הפוהמ"ז בהתיישבות ומוסיף: "בגלל דרישת ההסתדרות שהפועל המזרחי תיכלל בתוכה, בעוד עובדת הפליית הפועלים הדתיים היתה עובדה קיימת, הוחלט...".

⁴³⁰ "הציונות הדתית", חלק ב', עמ' 146-147.

⁴³¹ שם עמ' 129.

⁴³² שם עמ' 132.

⁴³³ שם עמ' 134.

⁴³⁴ שם, עמ' 151.

⁴³⁵ שם עמ' 153.

⁴³⁶ שם עמ' 155.

⁴³⁷ שם.

כלומר - המגמה של השמאל, אשר כבר אז שלט ביישוב, היתה להטמיע את הציבור הדתי בתוכה, ולכן התעקשה ההסתדרות שהפועל המזרחי ייכלל בתוכה. וכך אנו מוצאים גם בענין ההתיישבות: כשסוף סוף בשנת תרצ"ג 1933 לאחר שהפועל"ז נאלץ החרים את 'קרן היסוד' כדי לזכות גם הוא באישור להקים יישוב דתי - גם כשנכנעו לדרישותיו לא היה זה בחינם. כותב החוקר חיים פלס:

"...אך מצד שני, נדרש המזרחי להסכים לכמה החלטות בענינים אחרים לגמרי. זאת ועוד: מלבד אישור התוכנית לביסוסו הקבוע של 'שייך-אבריק', אישרה הנהלת הסוכנות עוד שלוש עשרה נקודות חקלאיות. דומה שהחלטה זו שוב ביטאה את המגמה 'המקובלת' [מרכאות במקור] בהנהלת הסוכנות: מלכתחילה אין לאפשר את קיומם של מושבים דתיים במסגרת עצמאית, אך אם כבר 'נאלצים' להסכים לכך, אזי יש להשיג אישור כזה גם למושבים אחרים".⁴³⁸

מכל האמור לעיל נוכל ללמוד עד כמה נלחמו 'הציונים' בכל מה שריח יהדות נדף ממנו, שהרי אותם 'חלוצים דתיים' כל חטאם היה שהם דתיים, ובתור שכאלה הם עלולים "לקלקל" את החזון החילוני של התנועה הציונית. ומכאן נוכל ללמוד בקל וחומר על הקשיים שהערימו הציונים על הציבור החרדי באותם מקומות שהיה רצון והיתה יכולת להשתלב במפעל ההתיישבותי. כמו כן, יכולים אנו לראות מתוך הקשיים שהערימו על הפועל"ז, עד כמה הצליחו 'הציונים-החילונים' להתבסס, עוד בראשית שנות העשרים, במוסדות השלטון הטרור-ממלכתיים שהלכו והוקמו אז בארץ, עד שראשונות מחלקת ההתיישבות בארץ והסוכנות היהודית היו בשליטתם, דבר שכמובן נקבע בדרגים גבוהים יותר כמו ההנהלה הציונית וההסתדרות הציונית.

'עלייה סלקטיבית' ו'חינוך מנותב' - גם בשנות הארבעים והחמישים

על מדיניות זו של סלקציה בעלייה לא ויתרה התנועה הציונית גם בשנים הקשות של ערב השואה ואף לא בשנות האמיים של השואה עצמה. החוקר תום שגב מספר לנו שאף הרוויזיוניסטים (אנשי הימין) התאוננו על קיפוח אנשיהם בקבלת רשיונות עלייה:

"ארץ ישראל קיימת היום רק בשביל שכבת נבחרים", אמר ז'בוטינסקי ב-1939, "והנבחרים האלה הם הצעירים שצבעם אדום [כלומר - הפועלים, אנשי השמאל]".⁴³⁹

"בן גוריון התנגד בדרך כלל להעפלה" - כותב שגב, "בן גוריון לא הסתיר גם את האינטרס המפלגתי שהוליד את עמדתו: "מפא"י [מפלגת פועלי ארץ ישראל] מאבדת את השליטה על בחירת העולים".⁴⁴⁰

גם בזמן המלחמה, כותב שגב, הוסיפו ראשי הסוכנות להגן על זכותם לבחור את העולים על פי צורכי הארץ ועל פי מפתחות מפלגתיים. ההעפלה עקפה את יכולת הפיקוח שלהם. "אין שליטה" - נאנח משה שרת אל תוך יומנו: הזאבים [הרוויזיוניסטים] חידשו את פעולתם וידם נטויה".⁴⁴¹

שגב מגלה לנו ש: "תנועת החלוץ לא עסקה רק בהכשרת צעירים יהודים שהתכוונו לעלות לארץ ישראל ולהיות בה לחקלאים. התנועה הקנתה לחבריה אידיאולוגיה

⁴³⁸ "ספר הציונות הדתית" חלק ב' עמ' 136.

⁴³⁹ תום שגב, "המיליון השביעי" עמ' 35.

⁴⁴⁰ שם עמ' 35.

⁴⁴¹ שם עמ' 75.

סוציאליסטית. כשהקצו רשיונות עלייה ל'חלוצים' לא חשבו אפוא רק על פיתוח החקלאות, כי אם גם על חיזוק תנועת העבודה בארץ ישראל⁴⁴². מול מגמות אלו של השתלטות תרבותית על הארץ מצד מפא"י לא נתפלא על מסקנותיה של החוקרת ד"ר דבורה הכהן בספרה "עולים בסערה", בו היא מגלה, לאחר עיון באלפי מסמכים כדבריה, ש:

"אף אחד במדינת ישראל הצעירה, שזה עתה נולדה בתש"ח לא רצה עליית המונים. להפך - מנהיגי היישוב חששו ופחדו מפניה... בחינוך הציוני בכלל ובחינוך הציוני-דתי בפרט, אומרת דבורה הכהן, חניכת החינוך הדתי הלאומי בעצמה ובוגרת סמינר אפרתה, "לימדו אותנו שקיבוץ גלויות היתה משאת נפשו של היישוב הישראלי, וכי נפש זו התרוננה כאשר זרם העולים החל להגיע אל חופי הארץ. האמת לאמיתה... היתה אחרת ומאכזבת מאוד. חינוכו אותנו על מיתוס שמלכתחילה לא היה מציאות⁴⁴³".

לאחר שהיא מספרת ש: "מהדו"חות החסויים של ישיבות הסוכנות ואפילו של ישיבות הממשלה הראשונה... התמונה העולה מן המסמכים היא חדה וקשה - כולם כמעט מתנגדים נמרצות להביא את העולים", נשאלת ד"ר דבורה הכהן כיצד אם כן בכל זאת הגיעו העולים ארצה?! והיא עונה:

"בן גוריון היה אז ראש הממשלה ושר הבטחון, אדם בעל כוח ויוקרה כל כך אדירים, שלשום מנהיג לפניו או אחריו בהיסטוריה המודרנית של עם ישראל לא היו כמותם, והוא החליט שכן מעלים. תנועת הפועלים עיצבה מיומה הראשון כמעט את הרעיון של עלייה סלקטיבית. הם רצו בארץ צעירים כשירים ובעלי השקפה פוליטית דומה לשלהם. כשבן גוריון עבר לצד השני של המתרס ותבע עליית המונים, אמרו לו חבריו בכעס גדול: הרי זו אנטיטזה לכל מה שהאמנו בו, אתה הולך להביא אנשים שלא מזדהים איתנו, שיצביעו למפלגות אחרות. בגלל העלייה שלך אנחנו נאבד את השלטון... ובן גוריון התעקש: נעלה אותם ונחנך אותם מחדש. וכך נולדה הקליטה המנותבת על ידי המרכז הפוליטי הדומיננטי אז במדינת ישראל, קליטה ברוח מפא"י כדי שהמוני העולים ישתלבו באידיאולוגיה 'הנכונה' או לפחות יצביעו למפלגה 'הנכונה', מה שכונה 'כור ההיתוך' והפך למכבש איום..."⁴⁴⁴

כתוצאה מהסלקציה בעלייה ומתהליכי החילון שעבר הציבור כאן בארץ, נוצר מצב שבו עם הקמת המדינה (1949) כ- 75% מהילדים בארץ למדו בבתי ספר של הזרמים החילוניים (הזרם הכללי וזרם העובדים), 20% למדו בבתי ספר של המזרחי, ורק 5% מכלל הילדים למדו בבתי ספר של אגודת ישראל⁴⁴⁵.

אם נזכור שערב מלחמת העולם הראשונה מנתה מערכת החינוך של היישוב הישן למעלה משישים אחוז מכלל התלמידים בארץ (כחמשת אלפים תלמידים בביה"ס של היישוב הישן, לעומת שלושת אלפים בביה"ס של היישוב החדש)⁴⁴⁶ נוכל להבין את עוצמת המהפך התרבותי שעברה הארץ תוך שני דורות. מהפך, אשר הפך את הרוב החרדי שהיה כאן בארץ לקבוצת מיעוט נרדפת.

על האמצעים הלא-דמוקרטיים אשר שימשו להשגת רוב זה כבר נכתב רבות, נסתפק בציון העובדה שבשנת תש"י 1950 הוקמה בארץ ועדת חקירה ממשלתית (ועדת

⁴⁴² שם עמ' 36.

⁴⁴³ ד"ר דבורה הכהן, מחברת הספר "עולים בסערה", הוצאת יד בן צבי, "הצופה" 24.6.94.

⁴⁴⁴ שם.

⁴⁴⁵ הנתונים מספרו של תום שגב: "1949- הישראלים הראשונים", עמ' 198-201.

⁴⁴⁶ אליאב, א"י ויישובה במאה ה-19 עמ' 417.

פרומקין) שתפקידה היה לחקור את הטענה שבמחנות המעבר בהם שהו העולים נגזזו מהם בכח הפאות, ועוד טענות מצד העולים בהן קבלו על כפיה אנטי דתית. מסקנות הועדה היו שהיה זה: "משגה פאטאלי להפקיד את החינוך במחנות בידי נחום לוויין [איש מפא"י, מנהל המחלקה לתרבות במשרד החינוך והתרבות] ואנשיו". הועדה קבעה ש: "...לוויין ואנשיו הפריעו באופן שיטתי לעולים מטריפולי, מרוקו ותימן להתפלל, ללמוד תורה ולשמור שבת. הם אף שידלו אותם, ובמקרים רבים כפו עליהם להסיר את פאותיהם".⁴⁴⁷

דוד צבי פנקס, מי שהיה אז חבר הכנסת מטעם המזרחי, הגיש שאילתא בכנסת בזו הלשון:

"הפעולה אשר נעשית המחנות העולים, אם נציינה בציון הקל ביותר, אפשר לציינה ככפייה מצפונית ואינקוויזיציה נגד דת ישראל... אני יודע שנעשית פעולה הרסנית נגד דת ישראל. אני אומר שעוד לא היה מצב כזה של כפייה וניצול מצבם האומלל של אנשי המחנות. מנסים להעביר אותם אל דתם ועל דעתם... אני מציין במלוא האחריות כי פעולתו של מר נחום לוויין ועוזריו היא רצח תרבותי ודתי".⁴⁴⁸

תום שגב מצטט ממסמכים שנמצאו בגנזך המדינה ומן העיתונות של המזרחי:

"מביטים על עדות המזרח כמו על בהמות וחיות", התלונן הרב בצלאל כהן, איש המזרחי: 'מכים אותם ומבזים אותם וכל זה רק מפני שהמנגנון אינו סובל אנשים דתיים'. עיתון הצופה תיאר את מחנות העולים כ: 'אזור כיבוש של מפא"י'. דוד צבי פנקס עלה על כולם: 'אני שומר אתי עובדות שיוכחו כי המחנות הם מחנות כפייה שקראו להם קצטים' אמר בכנסת. ה'קצטים' היו מחנות הריכוז הנאציים".⁴⁴⁹

הדגשנו את העובדה שאף חברי הכנסת של המזרחי והעיתונות של המזרחי יצאו כנגד הכפייה החילונית שהופעלה בארץ כדי להוכיח שמכבש תרבותי-חילוני זה לא היה תופעה שולית, אלא מגמה בולטת כל כך עד שאפילו המזרחי שהשתדל לחפות על הציונים וללמד עליהם זכות - נאלץ להוכיחם על מעשיהם הלא-דמוקרטיים.

הכפייה האנטי-דתית במחנות העולים היתה רק חלק ממערכת שלמה ששמה לה למטרה לשנות את צביונו של עם ישראל על ידי חינוכו מחדש. במסגרות החילוניות שהוקמו בארץ חינוכו לכך שבנין הארץ עומד, כביכול, בסתירה לשמירת המצוות אשר נתפסה כסממן גלותי שתפקידו היה לשמור על העם בהיותו בגלות, אך אין בו צורך כאן בארץ. הסטראוטיפ של היהודי שומר המצוות הוצג - כפי שהציגו אותו האנטישמים בכל הדורות - כחלש גוף, פחדן וחסר יוזמה וכבוד. בתור שכזה, כמובן, אינו מסוגל ליטול חלק בתקומתו הלאומית של עם ישראל. פרופ' אניטא שפירא ערכה מחקר ובו היא סוקרת ארבעה דגמים של "היהודי החדש", כפי שראו אותו בעיני רוחם הסופרים והוגי הדעות של הציונות (הדגמים שהיא מציגה הם של אחד-העם, הרצל, ברדיצ'בסקי, והדגם הסוציאליסטי). המכנה המשותף לכולם הוא הבוז והסלידה מדמותו המסורתית של היהודי שומר המצוות, דמות - אותה רצו לשנות:

"היהודי החדש שיקום בארץ האבות, אמור היה להיות היפוכו של היהודי הבזוי, שאיננו מקפיד על כבודו ושהעולם איננו מכבד אותו... כאשר

⁴⁴⁷ תום שגב, "1949-הישראלים הראשונים" עמ' 212-3.

⁴⁴⁸ "דברי ימי הכנסת" כרך ד' עמ' 884, מצוטט בספרו של תום שגב דלעיל עמ' 207.

⁴⁴⁹ תום שגב, "1949-הישראלים הראשונים", עמ' 207.

ז'בוטינסקי מגדיר את ה'הדר' כאחת מן התכונות המחוייבות של 'היהודי החדש' על פי גירסתו, הוא מתכוון בעיקר להיבטים החיצוניים של ההתנהגות, ברוח הג'נטלמן האנגלי: סדר וניקיון, נימוסים נאים, יושר. נורדאו מטיף ל'יהדות השרירים'... היהודי החדש אמור להיות חזק בגופו כמו ברוחו, מקפיד על הופעתו ועל נימוסיו, ישר סובלן, אמיץ ונכון להגן על כבודו".⁴⁵⁰

יהודים רבים אשר באו במגע עם המסגרות החילוניות שקמו בארץ הושפעו מתפיסות אנטישמיות אלו והורידו את הכיפות, או לפחות הקטינו אותן...למה לבלוט? עדיף ליישר קו עם הרוב החילוני.

מציאות זו - בה ארץ ישראל הפכה לארץ אוכלת יושביה מבחינה רוחנית, גרמה לציבור החרדי לנהוג משנה זהירות בכל הקשור לעשייה הלאומית כאן בארץ, עשייה - אשר בדרך כלל כל מי שנגע בה באותן שנים, התקרר ביראת שמים וסופו שהוריד את הכיפה מעליו, ואם לא הוא - אז בניו או נכדיו אחריו.

ז. 'אגודת ישראל' בעד 'עלייה חופשית'

'אגודת ישראל' אשר הוקמה בקטוביץ בשנת תרע"ב 1912 איחדה בתוכה את רוב רובו של הציבור החרדי. בראש ועידת היסוד ישבו רבי חיים סולובייצ'יק, רבי מאיר שמחה מדווינסק (מחבר ה'אור שמח' ועוד) ורבי חיים עוזר גרודז'ינסקי. ברשימת 'ועד הרבנים' שנבחר אז אנו מוצאים בין היתר גם את האדמו"ר מגור, האדמו"ר מלובביץ, רבי יצחק אייזיק הלוי (מחבר 'דורות הראשונים'), רבי שלמה זלמן ברויאר מגרמניה ועוד אישים מהשורה הראשונה של האורתודוקסיה האירופית - בין במזרח ובין במערב, בין חסידים ובין ליטאים. בהמשך צורפו למועצת גדולי התורה אף נציגים מהאורתודוקסיה בארץ ישראל (הרב זוננפלד ור' משה בלוי).⁴⁵¹

בזכרונותיו, שפורסמו שבועות מספר לפני פטירתו, מתאר רבי יצחק מאיר לוין, מי שהיה מראשי אגו"י ולימים חבר כנסת מטעמה, את הבעיות בכל הקשור ליחס אגו"י לארץ ישראל:

"בזמן שנוסדה אגודת ישראל... התנהלה מלחמה בין שני מחנות בתוך העם היהודי. המחנה האחד טען כי אנחנו נשארנו עם התורה ללא כל נדנדוד או סטיה כל שהיא, ואילו המחנה השני טען כי 'ככל הגויים בית ישראל'... מובן מאליו שגדולי ישראל דאז התנגדו בכל תוקף ובכל כובד משקלם נגד הבסיס הרעיוני הזה של 'ככל הגויים בית ישראל', וברור כשמש כי ההתנגדות ליישוב ארץ ישראל נבעה אך ורק מתוך השקפה תורתית זו, שהיא הבסיס של חיי עמנו מדורי דורות... התנגדות רעיונית זו היא היתה העילה לעלילה הנוראה הנמשכת עד היום שכאילו גדולי ישראל התנגדו לבנין ארץ ישראל, ולפי דעתי זו העלילה היותר גדולה שטפלו על גדולי ישראל. כי מי שהכיר את גדולי ישראל, מניחי היסוד של אגודת ישראל, יודע כי הם היו קשורים בלב ונפש ליישוב ארץ ישראל - אבל רק ברוח התורה, כיוון שבנין על בסיס כפרני אינו אלא הרס הקדושה".⁴⁵²

האדמו"ר מגור - רבי אברהם מרדכי, בעל ה"אמרי אמת" - מי שהיה חותנו של הר"מ לוין, כתב במכתב עוד בשנת תרע"ד 1914: "באגודתנו [אגו"י] נמצאת גם כן מחלקה

⁴⁵⁰ פרופ' אניטא שפירא, "המיתוס של היהודי החדש", מתוך ספרה: "יהודים חדשים יהודים ישנים".

⁴⁵¹ הפרטים בהרחבה - צבי וינמן, "מקטוביץ עד ה' באייר" עמ' 18-22.

⁴⁵² הפלס, מנחם אב תשל"א גליון 21. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 235.

לחזק יישוב הארץ על פי תורתנו הקדושה".⁴⁵³ בכרוז לחרדי פולין שפרסם האדמו"ר ביחד עם האדמו"ר מאלכסנדר בערך באותו זמן כתוב: "...ובאשר יישוב ארץ ישראל היא אחת ממצוות ה', חובה אפוא מוטלת על האגודה הלזו להפיץ את הרעיון הזה בין כל חבריו ולהשתדל על פי רבותינו הקדושים לטובת יישוב ארץ ישראל".⁴⁵⁴ האדמו"ר מגור ביקר בארץ חמש פעמים. הוא עצמו רצה להתיישב בארץ ישראל אך נאלץ לחזור אל רבבות חסידיו עקב פסק דין של חשובי רבני פולין שקבעו שנוכחותו שם הכרחית. במהלך השואה הצליח האדמו"ר להמלט ולהגיע ארצה וכאן חי עד לפטירתו בשנת תש"ח.

במכתב שכתב לאחר ביקורו הראשון בארץ בשנת תרפ"א 1921, כותב האדמו"ר בין השאר: "...הנני שבע רצון מאוד בראותי כי יכולים גם לבוא אל המנוחה ולהתענג שמה בדרכי היהדות". בהמשך הוא מביע דעתו שאלו שאינם יכולים להשתקע בארץ: "יפרישו כל אחד מהונו לקנות שם חבל נחלה". הוא מודיע שהקים חברת מניות עם שותפים וקנו חלקת אדמה ביפו לבנות בנינים וחנויות. ובהמשך:

"אקוה שממני יראו וכן יעשו, כי הגיע השעה לעשות דברים ממשיים בפועל... ונכון שתהיה אספת מועצת גדולי התורה וגם אספה כללית של 'האגודה' למען הגדל עבודת היישוב בארץ הקודש בפעולות ממשיים".⁴⁵⁵

כסיכום לדבריו מדגיש האדמו"ר מגור שדעותיו תואמות את מדיניות אגו"י, כפי שעוצבה על ידי מועצת גדולי התורה:

"בווין [וינה] על האסיפה [באסיפה] של מועצת גדולי התורה החליטו שהאגודה תעסוק בעבודה ממשית בכל המקצועות ביישוב ארץ ישראל, בלי הבט על התנאים הפוליטיים המתחלפים ובאים, וכן היא באמת דעת... כי בריבוי העולים החרדים לארץ ישראל תתגדל השפעתם שמה וזה יגרום לשמירת קדושת הארץ".⁴⁵⁶

קריאתו של האדמו"ר מגור לריבוי העולים החרדים מהווה סתירה נוספת להשמצה שכאילו גדולי ישראל שפעלו במסגרת אגודת ישראל אסרו את העלייה ארצה. וכדי להמחיש עד כמה לא היתה זו השקפתו הבלעדית של האדמו"ר מגור, מן הראוי לצטט ממכתבו של אחד ממנהיגי אגודת ישראל לחברו בירושלים. המכתב מוסר את התרשמות יהודי פולין מדווחי משלחת האדמו"רים שבקרה בארץ בשנת תרפ"ד 1924 בהרכב האדמו"ר מגור, האדמו"ר מסוקולוב והרב מבדנין:

"הדרישות שלום שהביאו האדמו"רים הינו טוב מאוד מכל הענינים, וההתעוררות פה במדינה לעלות לארץ ישראל ולישב את אדמתה אין לשער ואין לתאר".⁴⁵⁷

אם בדברי האדמו"רים דלעיל ראינו את השקפות האגף המזרח אירופאי, פולני-חסידי של אגודת ישראל, הרי דבריו של רבי יעקב רזזנהיים, מנהיג האגף המערב-אירופאי-גרמני של אגודת ישראל משקפים את דעת גדולי ישראל שבמערב אירופה. נזכיר רק קטע ממאמרו "עקרונות המדיניות של אגודת ישראל לגבי ארץ ישראל". לאחר סקירת הצעדים הדיפלומטיים והכלכליים שיש לנקוט, עובר הרב רזזנהיים לצעדים הרוחניים:

⁴⁵³ מכתב כ', המכתבים פורסמו עוד בחי' האדמו"ר ובהסכמתו בשנת תרצ"ז 1937. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 236.

⁴⁵⁴ צילום פורסם ב'דרכנו' גליון 16. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 236.

⁴⁵⁵ מכתב ט', ז' אייר תרפ"א. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 237.

⁴⁵⁶ שם.

⁴⁵⁷ "חברה ודת" עמ' 269. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 238.

"...בהתאם לכך מוטל על המדיניות לגבי ארץ ישראל התפקיד המיוחד לדאוג בקפידה ליצירת התנאים שיקלו ושיבטיחו חיי הפרט בקדושה וטוהר המידות בחיי הכלל בארץ ישראל, וכן צריך למנוע חילול אדמת ארץ ישראל על ידי אורח חיים נטול הקדושה... כי על ידי כך נדחית, חס ושלום, גאולת עם ישראל. אין להסיק מן הפיסקה הקודמת שעל המדיניות הארץ-ישראלית למנוע עליית יהודים שאינם שומרי מצוות, שהרי קיים העיקרון של 'חוששין לזרע כשר', ושערי תשובה פתוחין לכל, אבל קיימת החובה לזרז תמימי דרך ההולכים בתורת ה' שיעלו ויתיישבו בארץ..."⁴⁵⁸.

מכל האמור לעיל ניתן לראות בבירור שאגודת ישראל לא התנגדה לעלייה ארצה, נהפוך הוא - המגמה היתה לעודד יהודים שומרי מצוות לעלות כדי להגדיל את כוח הקדושה בארץ, ומעבר לכך - האגודה אף תמכה בעלייה כללית, לא סלקטיבית, מתוך אמונה שסוף אותם חילונים לחזור בתשובה. קו דומה בקשר לעליית חילונים ארצה מוצאים אנו גם אצל גדולי ישראל כאן בארץ ישראל. מתאר הרב בלוי את הופעתו של הרב זוננפלד - מי שבצדק נחשב כמייצג את הזרם הקיצוני של אגודת ישראל - בפני ועדת קינג-קריין בשנת תרע"ט 1919:

"ראש המשלחת שאל אותנו אם הוא חושב שארץ ישראל הקטנה יכולה לפתור את שאלת העם היהודי המונה כששה עשר מיליון נפש. על זה השיב רבנו זי"ע"א: כשבנים פזורים שבים לחיק אמם ולחדרה הצר, אין שאלת מקום, נדחקים ויושבים, ולעולם לא תאמר האם צר לי המקום."⁴⁵⁹

כלומר, הרב זוננפלד היה בעד עלייה של כל עם ישראל, שהרי על כך הוא נשאל. דברים דומים אמר הרב דושינסקי - רבה של ירושלים לאחר מותו של הרב זוננפלד - בהופעתו בפני ועדת פיל בשנת תרצ"ז 1936:

פיל: "...שמעתי שהרב אמר שנחנך שלא תחולנה הגבלות בעלייה. האם הוא מתכוון רק ליהודים חרדים בלבד או גם ליהודים בלתי חרדים?"
 הרב: "אני מתכוון באופן כללי שלא תהינה הגבלות בנוגע לעלייה יהודית"
 פיל: "ואין הוא עושה שום אפליה?"
 הרב: "זהו ענין לחוד, אי אפשר לבדוק את הפספורט של כל אחד אם הוא חרדי או לא."⁴⁶⁰

הרב משה בלוי, מזכירה של אגודת ישראל בירושלים, ענה דברים דומים בנושא זה בהופיעו בפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית בשנת תש"ו 1946:

"בין יתר השאלות נשאלתי גם אם אגודת ישראל בדרישותיה לעלייה יהודית חפשיית מתכוונת רק לעלייה של יהודים חרדים או ללא הבדל. תשובתי היתה: ללא הבדל. בתשובתי זו נשענתי על תשובה דומה שהשיב הגרי"צ דושינסקי שליט"א ללורד פיל בועידה המלכותית בשנת תרצ"ז. אחר כך הודיע הר"י רוזנהיים ששאלה זו נדונה באספת ראשי אגודת ישראל בשנת תרפ"ט, ואחרי הדיון נתקבלה גם אז החלטה לדרוש עליה יהודית ללא הבדל בין חרדים לחפשיים."⁴⁶¹

⁴⁵⁸ כתבים ב' עמ' 13. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 239.

⁴⁵⁹ רבי משה בלוי, "עמודא דנהורא" עמ' פד'. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 241.

⁴⁶⁰ פורסם בעיתון "קול ישראל" 2.12.36. מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 241.

⁴⁶¹ בלוי, "על חומותיך ירושלים" עמ' קלו', מצוטט ב"מקטוביץ עד ה' באייר עמ' 241.

את תמצית עמדתה של אגודת ישראל בשאלת ארץ ישראל אפשר לראות במסמך הבא, בהיותו חתום על ידי נציגי המרכזים האגודאיים החשובים. המסמך פורסם כתגובה לספר הלבן מתאריך 21.10.30 שבו הגבילו האנגלים את העלייה ואת אפשרות רכישת קרקעות בארץ על ידי יהודים. בהודעה רשמית של הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל מתאריך ח' חשון תרצ"א (פורסמה ב"הארץ" 13.11.30) בחתימת שלושת יושבי הראש שלו, בוינה, ורשה ופרנקפורט: הרב ד"ר פנחס כהן, הרב יצחק מאיר לוין ור' יעקב רוזנהיים נאמר בין היתר:

א. היהדות החרדית העולמית המאורגנת ב'אגודת ישראל', העומדת ביחס שלילי אל התנועה הציונית והסתדרותה בשל הרעיון הקולטורי [התרבותי] שלה, המכחיש את האופי הפנימי של העם היהודי, ראתה בהכרזת בלפור מלכתחילה התגשמות האפשרות למלא בצורה רחבה מאוד את חובת העם שנתקדשה על ידי חוקת התורה - ישוב ארץ הקודש והתפתחותה הפוריה.

ב. אגודת ישראל הנה משום כך נפגעת עמוק ומאוכזבת מהמונחים היסודיים החדשים שנתפרסמו זה עתה ['הספר הלבן'] בהתנגדות גלוי [בהיותם סותרים] לרוח המנדט בנוגע למדיניות ההגירה ורכישת קרקעות, שלמעשה היא מובילה לאיסור עליה והתיישבות יהודים על אדמת הקודש - ארץ אבותם, עושה את הכרזת בלפור בצדדיה הכלליים לאפס, ויוצרת משום כך מחאה חריפה מאוד.

ג. אג"י בונה את יחסה אל ארץ הקודש על יסודות נצחיים, בלתי תלויים בחלופים ותמורות של מדיניות ממשלתית עוברת, והיא, תחת כל תנאים שהם, תמשיך את העבודה החיובית בבנינה הרוחני והחומרי של ארץ הקודש בכל מדת האפשרות שלה. היא מזמינה את העם היהודי לא ליפול ברוחו, וכאבותיו הקודמים, יגשים את אהבתו לארץ הקודש במידה מוגדלת על ידי התמסרות עצמית לעבודה מעשית.

ד. יחד עם זה עומדת היא - קודם לכל הערכים המדיניים - בכל תוקף על הערך של חופש גמור לחיים הציבוריים בארץ ישראל על פי דת ותורה. וברוח זו היא דורשת שוב שויון זכויות והכרה רשמית של העדות [בעדות] החרדיות בארץ ישראל המכירות בסמכות התורה עליהן.

ה. אג"י פונה מחדש, ברגע רציני זה, אל אחינו בני ישראל המאוחדים בסוכנות היהודית בדרישה, למען כבוד ה' ותורתו, להוציא את עבודת התרבות והחינוך המפרדת בין אחים מתוך תפקיד העבודה של הסוכנות היהודית... רק אז יכולה ההתאמצות היהודית בארץ ישראל לשאת פרי לנצח ולהיות לברכה לארץ ולברכת אמת לדורות הבאים".

וינה, ורשא, פרנקפורט, ח' חשון תרצ"א, הוועד הפועל של ההסתדרות העולמית אגודת ישראל, הרב ד"ר פנחס כהן, יצחק מאיר לוין, יעקב רוזנהיים".

שני דברים מודגשים בגילוי הדעת הנ"ל: מצד אחד הסכמה נלהבת להצהרת בלפור, תוך קריאה להמוני בית ישראל לעלות ארצה וליישב את הארץ. ומצד שני חשש כבד מפני האופי החילוני של היישוב ההולך ומתגבש כאן בארץ, דבר אשר יכול לגרום לפירוד בין אחים.

סיכום וסיום

סקרנו בחוברת זו פרק לא קטן מההיסטוריה של העם היהודי תוך עמידה על יחסו המיוחד של עם הספר לארץ ישראל גם במהלך הגלות הארוכה. נוכחנו לראות שחידוש היישוב בארץ החל על ידי יהודים עטורי זקנים ופאות, עשרות שנים לפני מה שמכנה ההיסטוריוגרפיה הציונית בשם: "העליה הראשונה"; כאשר אותן עליות ראשונות שלפני עליית תרמ"ב 1882 הן הן שהניחו את התשתית לעליות שבאו אחר כך. עמדנו על כך שהסיבות להתעלמות מחלקם של אותם יהודים חרדים בחידוש היישוב נובעות מן הרצון לקיים את המיתוס שיצרו כאן בארץ; מיתוס האומר שיהודי חרדי אינו יכול להפריח שממות, ליבש ביצות, לאחוז בנשק, להקים יישובים חקלאיים וכדומה. מצד שני ראינו כיצד העלו על נס בספרי ההיסטוריה את הביל"ויים, אף שכל ההיסטוריונים תמימי דעות שתרומתם לעליה הראשונה היתה קטנה מאוד, ואולי הם אף הזיקו יותר משהועילו.⁴⁶²

השתדלנו להציג בפני הקורא את חלקו של הציבור החרדי בהקמת תנועת חובת ציון, כאשר גדולי ישראל היו הראשונים להצטרף לתנועה ליישוב ארץ ישראל. באופן טבעי, אלמלא התערבו הזרמים החילוניים בתנועה ואלמלא פעלו לחילון היישוב בארץ, היה הציבור החרדי עולה ארצה ביתר חופשיות, כמובן, ככל שניתן היה לעלות במגבלות שהכתיבו התנאים הכלכליים ששררו אז בארץ. אם תנועת חובת ציון היתה מונהגת רק על ידי גדולי התורה, מסתבר שהעליה ארצה היתה פחות אגרסיבית, פחות מנקרת עיניים ושלתטנית; תהליך השיבה ארצה היה אורך זמן רב יותר, אך יתכן בהחלט שמהלך מתון זה היה מונע את השנאה ושפיכות הדמים הנמשכת לצערנו עד עצם היום הזה בין שני עמים אשר יש להם מכנה משותף דתי ואתני.

עשרות ומאות מהפיכות ידע העולם בעת החדשה; חלק מהן שהצליחו אך קיימת נטיה לשכוח שרוב המהפכות נכשלו. הנסיון להעמיד את הקשר של עם ישראל לארצו על בסיס לאומי גרידא תוך חילון העם הוא מהפכה, מהפכה - שאת מחירה עם ישראל משלם כבר קרוב למאה שנה, אם במלחמות עם הערבים ואם בירידה מן הארץ וההתבוללות הנובעות במידה רבה מחוסר הזהות היהודית השוררת בעולם החילוני. בידינו הדבר מסור לתקן את המצב ולהיות שותפים בחזרתו של עם ישראל לצורתו האוטנתית.

⁴⁶² עיין נספח: "הביל"ויים - מיתוס ומציאות".

נספח הביל"ויים - מיתוס ומציאות

המיתוס

אחד המושגים המפורסמים וידועים, המוזכר תדיר בכל עת שדנים בהגשמה ציונית, ובמיוחד בכל הקשור לעליה הראשונה, הוא ללא ספק - ביל"ו. אותה קבוצת צעירים אידיאליסטים ששמה לה למטרה לעלות לארץ וליישוב בשנות השמונים של המאה הקודמת. יש מספרי ההיסטוריה שנכתבו כאן בארץ המציגים אותה כמחוללת העליה הראשונה, ויש אף המייחסים לה את הקמת מרבית מושבות העליה הראשונה. כך למשל, כותב יוסף אוליצקי בספרו "מפזורה - למדינה" אשר יצא לאור בשנת 1959:

"אחר כך באו, החל משנת 1822, בני העליה הקרויה 'ראשונה', הביל"ויים, וייסדו את ראשון לציון, נס ציונה, זכרון יעקב, ראש פינה ויסוד המעלה..."⁴⁶³

החוקרת שולמית לסקוב כתבה ספר עב כרס הנושא את השם: "הביל"ויים", ובו היא מבררת את חלקם בעליה הראשונה ואת השפעתם על עיצוב הדורות הבאים. וכך היא כותבת:

"כיום מצטיירת תנועת ביל"ו בעיני הציבור הרחב כמחוללת העליה הראשונה, כחלוץ שהקריב עצמו למען רעיון יישובה של א"י..."⁴⁶⁴

מה היה משקלה האמיתי של ביל"ו בעליה הראשונה?

בדיקה מדוקדקת יותר מגלה פער עצום בין המיתוס שנרקם סביב הביל"ויים לבין המציאות. כותב פרופ' אליאב: "חברי ביל"ו החליטו לארגן קבוצת עולים גדולה שתמנה 3,000 איש ותקים בארץ מושבה למופת". למעשה, כותב פרופ' אליאב, הצליחה התנועה לארגן 400 חברים בח"ל, מתוכם עלו לארץ שישים! מהם - שני מניינים הפכו למתיישבים! בגדרה ובראשון לציון (תשעה הקימו את 'גדרה' ואחד עשר הצטרפו למושבה שהיתה קיימת כבר בראשון לציון), "שאר החברים ירדו מהארץ!"⁴⁶⁵ כותבת שולמית לסקוב:

"בעיני חלוצי ההתיישבות [בני העליה הראשונה] היו הביל"ויים זרים ומוזרים, ואפשר לומר כי מן הבחינה המעשית גרידא העלו חרס בידם, שהרי לא השיגו אפילו אחת מן המטרות שהציבו לעצמן. אף על פי כן לא חלפו שנים רבות ושמים היה לסמל העליה הראשונה ושימש מופת לעליות שבאו אחריה."⁴⁶⁶

מה כן הקימו הביל"ויים? מספרת לסקוב:

"עם העליה לגדרה נסתיימה פרשת ביל"ו כתנועה וכחברה, ונסתם הגולל על כל היעדים שהציבו הבילויים לעצמם. הם לא חוללו תנועה בין-ארצית, ואף לא משכו אחריהם את 500 חברי התנועה שהיו בה תחילה. לא עלה בידם לשמש מרכז לפעולה רחבת-ממדים ולהקים מושבה למופת, לא כל שכן ב"ס חקלאי אשר יספק מדריכים למושבות קיימות וחדשות. אפילו כספים לא הצליחו לגייס וקרקעות ממשלה לא השיגו. לא זו בלבד שלא שיוו מתכונת מודרנית למושבות הקיימות על סמך הממצאים החדשים של המדע, כפי שהתיימרו לעשות, אלא אף לא הייתה להם השפעה על המתיישבים איתם באו במגע בראשון לציון, פ"ת ועקרון. מכל הבחינות היו יוצאי דופן... הבילויים התחילו בגדולות וסיימו במתי מספר ואילו המתיישבים האחרים התחילו במתי מספר ומספרם הלך ורב... גם ההישגים שאפשר לזקוף לזכות הביל"ויים כתנועה וכחברה היו יוצאי דופן: את דרכם התחילו במתכונת בארגנם תנועה כל רוסית, בעוד שמעשיהם של יהודי רוסיה וא"י צמחו כמעט כולם באורח פרגמטי, ללא תכנון. הביל"ויים עלו ארצה כחטיבה

⁴⁶³ אוליצקי - 'מפזורה למדינה' הוצאת אחיאסף, ירושלים 1959, כרך א' עמ' 28.

⁴⁶⁴ שולמית לסקוב, 'הבילויים', אונ' ת"א, המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, ירושלים תשל"ט, עמ' 348.

⁴⁶⁵ פרופ' אליאב: "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 289-292. וראה פרטים בספרה של לסקוב עמ' 196: "בינתים החלו להגיע ארצה אנשים שקנו אדמה בקטרה [לימים גדרה]... מעט מעט נמכרו כל החלקות, רק תשע מהן נועדו להתנחלות הבילויים. שכן נותרו רק תשעה חברים להתיישבות... מתוך חמישה עשר הבילויים שאמרו להקים לעצמם מושבה עצמאית ויתרו שישה על הרעיון."

⁴⁶⁶ לסקוב - "הביל"ויים", פתח דבר עמ' י"א.

מאורגנת, ללא אמצעים ובלי להכין לעצמם דבר, בעוד שקבוצות מאורגנות אחרות שביקשו להתנחל בארץ שלחו תחילה שליחים ובידם היו האמצעים לרכישת קרקע.⁴⁶⁷

מסכם פרופ' אליאב: "תנועת הבילויים נסתיימה למעשה בכשלון. רק קומץ קטן נשאר בארץ... במרוצת הזמן הפכו קורות הבילויים ומעשיהם החלוציים לאגדה, שעליה נתחנכו דורות".⁴⁶⁸ וכך כותב גם פרופ' שלמון:

"מכל גלי העליה הראשונה בתקופת חיבת ציון השאירו את חותמם על העליה הראשונה הביל'וים. זאת לא בגין היקף העליה הביל'וית ולא בגלל הישגיה ההתיישבותיים, אלה גם אלה היו קטנים ופחותים בהשוואה לאלמנטים האחרים שנטלו חלק בעליה הראשונה. חותם זה נקנה לביל'וים בעטיה של הפרוגרמה החברתית שליוותה עליה זו ואופי נושאה".⁴⁶⁹

כלומר - תרומת תנועת הביל'וים לעליה הראשונה שאפה לאפס. עשרים איש מתוך למעלה מ-30,000 שעלו בעליה זו (קצת יותר מחצי אלפית!), אשר נדדו ממקום למקום, תוך מריבות עם המתיישבים בראשון לציון ובמקוה ישראל. אך כיוון שהסטיגמה שלהם התאימה לאופי העליות החילוניות שבאו החל מראשית המאה העשרים, ניפחו בספרים את תרומתם ליישוב, תוך המעטת חלקם של עשרות אלפי העולים האחרים אשר רבים מהם מסרו את נפשם למען העם והארץ לא פחות מהביל'וים.

יחסו של רוטשילד לביל'וים

הברון רוטשילד, אבי היישוב ומי שתמך בשש מתוך שבע המושבות הראשונות, סירב לתמוך בגדרה, מושבת הביל'וים. מדוע?

"...מסתבר שרוטשילד עדין לא התפייס עם גדרה. הדבר היה תמוה אף בעיני ארלינגר [עושה דברו של הברון בא"י] וכך הוא כותב: "בזמנו אמרו לברון כי הצעירים בגדרה, ברובם מביל'ו, ללא דת, חיללו בפרהסיה את מצוות הפולחן, אך הוא אינו מביא בחשבון כי מאז נטהרו האנשים, אם אינני טועה עזבו המסוכנים ביותר [הכוונה למרידה בראשון לציון]".⁴⁷⁰

"עוד זמן רב לאחר מכן, כאשר סרב רוטשילד להרשות לאנשי גדרה להביא את ענביהם ליקב של ראשון לציון, שעה שהיקב שרת את יתר המושבות שבסביבה, נמסר שאמר לאוסוביצקי כי: 'לא יעזור לאנשי גדרה, כי הם מבני ביל'ו'. דומה כי התקנון ששלחה לו חברת ביל'ו בנובמבר 1883 עשה רושם בל ימחה על רוטשילד [ע' אליאב 'א"י ויישובה במאה ה-19' עמ' 291 שבתקנון היה מדובר על איסור נישואין ועל חיי קומונה, אשר היו רעיונות סוציאליסטיים]".⁴⁷¹

גם האיכרים, בני העליה הראשונה, סלדו מהם:

"... יתר על כן, בחלקם הגדול היו האיכרים דתיים, שסלדו מחופש הדעות של העולים. ואילו החלוצים החדשים ראו במתיישיבי העליה הראשונה אנשים שמרניים שלא הדביקו את הקידמה".⁴⁷²

ביל'ו כסמל העליה הראשונה

לסקוב ייחדה פרק מיוחד לנושא: "דיוקנה של ביל'ו בעיני הדורות שלאחריה", והיא מתחקה אחר אותם שיצרו את המיתוס סביב הביל'וים:

⁴⁶⁷ שם עמ' 207.

⁴⁶⁸ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 292.

⁴⁶⁹ שלמון, "העימות בין החרדים...", עמ' 56.

⁴⁷⁰ "א"י ויישובה במאה ה-19" עמ' 303.

⁴⁷¹ לסקוב, הביל'וים, עמ' 305.

⁴⁷² שם עמ' 347.

"לעליה השניה קמו אישים דגולים, שלא כעליה הראשונה, ודעתם נשמעה בציבור הן בכתב והן בע"פ. מובן אפוא, שדיוקן העליה הראשונה שציירו אישים אלה הוא שנחקק בזכרון...
אם בקרב אנשי העליה הראשונה היה אלמנט שאנשי העליה השניה יכלו לאמץ לעצמם
הרי שהיו אלו הביל"ויים בראשית דרכם..."⁴⁷³

למסקנה דומה מגיע גם ד"ר ישראל ברטל:

"קבוצת עולי ביל"ו, שהקימה את גדרה, וכן 'ועד חלוצי יסוד המעלה', מקימי ראשון לציון, היו מיעוט בתוך הגל הראשון של העולים. אנשי העלייה השנייה הם שהעלו את אנשי ביל"ו למדרגה של גורם חשוב ומכריע בתקופת העלייה הראשונה"⁴⁷⁴

כיצד ראה טרומפלדור את אנשי ביל"ו? כותבת לסקוב:

"הנה תאור ההתנחלות בא"י מפרי עטו של טרומפלדור: 'רק אנשי ביל"ו היו החלוצים העברים הראשונים האמיתיים ... אולם הגל הגדול, בערך, שנשא בתוכו 525 איש הגיע לא"י בצורת ששני משברים קטנים בן 14 ובין 6 אנשים ובסך הכל 20 איש צעיר... רק מעטים אצרו כח להמשיך'"⁴⁷⁵

גם ההיסטוריונים תרמו את חלקם ליצירת המיתוס:

"תרומה חשובה ליצירת דיוקנה של ביל"ו, לפחות באשר להיותה מחוללת העליה הראשונה, תרמו גם [מלבד אישי העליה השניה] ההיסטוריונים. מסתבר כי הדורות שבאו אחרי העליה הראשונה הם שהטביעו את חותמה של ביל"ו על עליה זו, וכפי שאמר ברל כצנלסון: 'לאחר שנים תקבע ההיסטוריה שאותם בחורים הוזי הזיות, חסרי כל ודלי מעש, מתרוננים ומתווכחים ומתמרדים, היו אבות העתיד, ומזלם ראה מה שלא ראו חכמי הדור'. (מתוך - כצנלסון - 'בחבלי אדם' עמ' 108)
ואומנם כך היה, כיום מצטיירת תנועת ביל"ו בעיני הציבור הרחב כמחוללת העליה הראשונה, כחלוץ שהקריב עצמו למען רעיון יישובה של א"י..."⁴⁷⁶

כיצד השתלשל שיכתוב היסטורי זה בו מוצגת ביל"ו כמחוללת העליה הראשונה?

מתארת לסקוב את השתלשלות יצירת המיתוס:

"קשה לומר שהבילויים עצמם עשו ליצירת הדעה שהיו אבותיו של הישוב החדש בא"י... העיתונות של הימים ההם ופרסומים אחרים כלל לא העלו אפשרות כזאת... הן משום שמצב הענינים במושבות היה ידוע לכל ונידון תדיר... פרסומיהם הגדולים של הביל"ויים עוסקים אך ורק במעשים שעשו באמת"⁴⁷⁷

"בספרו של ציטרון על 'תולדות חיבת ציון', יצא לאור... בשנת 1914 עדין מסופרת פרשת ביל"ו כפי שהיתה באמת. ואכן ציטרון שהיה חובב ציון פעיל... הכיר היטב את ההתרחשויות. האנציקלופדיה היהודית, כמוה כספרו של ציטרון, הופיעה לפני מלחמת העולם הראשונה, אלא שכבר אפשר היה למצוא בה שתי גרסאות על ביל"ו, אחת נכונה ואחת מוטעית. בערך 'ביל"ויים' מסופרים הדברים כפי שהיו, ואילו בערך 'ראשון לציון' נאמר: 'המושבה הראשונה בא"י, נוסדה ע"י הביל"ויים ב-1882'. משמעון דובנוב אפשר היה לצפות לגישה דומה לזו של ציטרון, שהרי אחיו זאב היה בילוי... והוא מספר אחרי תאור התהוותה של התנועה ברוסיה... כי:

'בבואם ארצה נאלצו הביל"ויים לעבוד עבודת שכירים במושבות הסמוכות ליפו: במקווה ישראל ובראשון לציון שנוסדה מחדש על ידי אנשים פרטיים'...

⁴⁷³ שם עמ' 347.

⁴⁷⁴ "יישוב ישן ויישוב חדש" - הדימוי והמציאות", קתדרה 2, עמ' 14.

⁴⁷⁵ לסקוב, הביל"ויים, עמ' 347. (מצוטט מתוך: טרומפלדור, 'החלוץ' - מהותו ותעודתו 'ספר החלוץ' עמ' 18)

⁴⁷⁶ שם עמ' 348.

⁴⁷⁷ שם עמ' 349.

והנה כאשר כתב עליהם שנית באותו הספר, צייר תמונה שונה בתכלית:

'בקץ' שנת 1882 התחילו באות לחופי יפו ספינות, מעין חבורות קטנות של נודדים מבני הדור החדש. מנהיגי החבורות היו צעירים משכילים חברי אגודת ביל"ו שנוסדה ברוסיה... קצתם עבדו כשכירי יום בחוה מקוה ישראל... אחרים קנו חלקת אדמה שוממה סמוך ליפו ויסדו שם את המושבה הקרקעית הראשונה ביהודה בשם ראשון לציון.

ואם לא די בכך, בא תיקון במהדורת 1958 של הספר, שדובנוב לא היה אחראי לה כי כבר לא היה בין החיים. דומה כי העורכים עמדו על הסתירה שבין שני הקטעים שהובאו לעיל ועל כן השמיטו את הקטע הראשון על מעשי הביל"ויים בארץ... ובסעיף האמור ניתנת המובאה שלעיל בשינויי לשון אחדים. במילים אחרות: לא נאמר כלל שראשון לציון נוסדה על ידי אנשים פרטיים, ומשתמע מכך בבירור כי הביל"ויים הם שייסדה.

בשנת 1920 כתב ההיסטוריון הנודע של הציונות אדולף בהם:

'רק קומץ של 20 צעירים הבקיע לא"י, עשרה מהם יסדו שם בהנהגתם של דוד לבונטן ויוסף פיינברג ב- 30 ליולי 1882 את המושבה הראשונה ראשון לציון.'

ברוך זו, בשינויים מסוימים, כתבים בזמנים שונים גם אחרים, וביניהם דויד גורביץ ואהרון גרץ. השניים, סטטיסטיקאים של הסוכנות היהודית בארץ, כתבו בשנת 1938 כי בשנת תרמ"ב:

"נוסדו מלבד פ"ת המחודשת עוד 4 כפרים-מושבות בפינות שונות של הארץ: ראשון לציון ונס ציונה בשפלה מדרום ליפו, זכרון יעקב בשומרון וראש פינה בהרי הגליל העליון. מושבות אלה נוסדו על ידי בני העליה הראשונה-חלוצי ביל"ו ועולים אחרים מרוסיה ורומניה."

מקור כה מהימן ודאי תרם לא מעט לטעות בענין הביל"ויים שייסדו את ראשון לציון, ולדעה שכל העליה הראשונה היתה ביל"ו... שהרי מן המילים 'העליה הראשונה-חלוצי ביל"ו ועולים אחרים מרוסיה ורומניה', משתמע שאנשי ביל"ו היו העיקר והאחרים היו טפלים להם".⁴⁷⁸

סוקולב כתב על הבילויים: 'דוגמה זו של כח עמידה עקשני עשתה רבות להצלחתה של תנועת ההתיישבות מן ההרס שאיים עליה... רוב אנשי הקבוצה מתו צעירים, אך אחדים נותרו...'. המשפט האחרון [כותבת לסקוב], לתפארת המליצה נכתב, שהרי רוב הבילויים האריכו ימים.

מגמת הכתוב לעיל אינה לחשוף שגיאות, אלה להתחקות אחר הדרך שעשה שמעה של ביל"ו, על כן לא צוינו אלא דוגמאות בודדות בענין זה", כותבת לסקוב.⁴⁷⁹

בעקבות פרסום ספרה של לסקוב נערך סימפוזיון בנושא הביל"ויים ובו השתתפו גדולי ההיסטוריונים בארץ. דבריהם נתפרסמו בחוברת הנושאת את השם: "הביל"ויים" אונ' ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ב. נצטט מעט מהדברים שנאמרו בסימפוזיון:

פרופ' מיכאל קונפינו: "אסיים בהערות אחדות על נושא שניתן לכוונתו בשמות שונים: 'המיתוס של ביל"ו', 'אגדה ומציאות', וגם במובן מסוים - כפי שגורסת לסקוב - אמת היסטורית וסילופים שנוצרו בדורות הבאים, ובזה היא מתכוונת לאלה שהגדילו לעשות למען תהילת ביל"ו ופיאור שמה, למרות שידעו לפעמים עד כמה צנוע היה פועלה ומה רבים כשלונותיה. אני מעדיף לכוונת את זה: יצירת סמלים ודימויים המשקפים את הצרכים התרבותיים והפסיכולוגיים של יוצריהם ושל סביבתם החברתית".⁴⁸⁰

ובהמשך: "יתירה מזאת, מסתבר כי גם אלה שידעו את האמת לאשורה - כאילו התעלמו ממנה. למרות האמת הפרוזאית, המעשים הקטנים והפעולה המצומצמת - הם לא חסכו

⁴⁷⁸ שם עמ' 352-354.

⁴⁷⁹ שם עמ' 355.

⁴⁸⁰ "הביל"ויים" עמ' 23, אונ' ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ב.

דברי שבח ותהילה לביל"ו. כפי שכותבת לסקוב, הם: 'ידעו את האמת אך העדיפו להתעלם ממנה, והעלו על נס את פועלם של הביל"ויים'.⁴⁸¹

מדוע עשו זאת? שואל וגם עונה פרופ' קונפינו:

"חיפוש התשובה מוביל אל דרכי יצירת המיתוס [הלאומי]: הצרכים שהזינו אותו, גילגוליו, רבדיו השונים והפונקציות שהוא מילא...".⁴⁸²

מדוע חשוב היה לטעון שהביל"ויים הם שהקימו את ראשון לציון?

פרופ' קונפינו: "לסקוב מוכיחה שראשון לציון אינה מפעל של ביל"ו, כפי שמשתמע לפעמים מתיאורים שטחיים. לביל"ו יש אמנם חלק ביסוד ראשון לציון, אבל ראשון לציון היא גוף ששורשיו שונים. מדוע ראשון לציון כל כך חשובה כאן? כי היא משמשת מודל למושבות של העליה הראשונה. לו היתה ראשון לציון תוצר של ביל"ו אזי היא היתה מחוללת ההתיישבות של העליה הראשונה, ובחשבון כללי מחוללת את העליה הראשונה".⁴⁸³

השכתוב ההיסטורי של ביל"ו אינו השכתוב היחיד שעשו להיסטוריה כאן בארץ:

פרופ' ישראל קולת: "התופעה של הביל"ויים היא אחת התופעות בתולדות היישוב שבהן קיים מרחק רב בין הידע לבין הדרוש והסמל... תרומת התנועה החלוצית ותנועת העבודה לעניין זה - גדולה מאוד".⁴⁸⁴

אמרה המיוחסת לאחד המדינאים לפני שני דורות: "אין שקר שלא תוכל לשכנע בו את ההמונים, ובלבד שתחזור עליו מספיק פעמים".

⁴⁸¹ שם עמ' 24.

⁴⁸² שם עמ' 25.

⁴⁸³ שם עמ' 27.

⁴⁸⁴ שם עמ' 50.

תוספות

1# "הפעולות המדיניות של התנועה הציונית כאן בארץ עוררו את הערבים להתארגנות לאומית נגדית ואף לפרעות שהיו בארץ השנות העשרים: "פעולותיו של 'ועד הצירים' [גוף ציוני בראשותו של וייצמן אשר פעל בארץ בשנים 1918-21] גרמו לכך שהאוכלוסייה הדוברת ערבית בארץ נתמלאה מרירות ואיבה, ואלו הבהילו את ראשי הממשל הצבאי הבריטי. אחד מביטויי העוינות המידיים היה ייסודן של אגודות לאומיות מוסלמיות-נוצריות...גנרל סר לואי בולס, איש הממשל הצבאי, כתב אז בחשאי לממונים עליו בקהיר כי 'ועד הצירים והגדוד הם הגורמים לאי-השקט בארץ', את ועד הצירים לא יכלה הממשלה לבטל בעטייה של הצהרת בלפור, אך הגדוד פורק".⁴⁸⁵

מה היה הרקע למאורעות 1921? ומה קרה בעקבותיהן? "בינתיים הוסיפו פעולות 'ועד הצירים' ופעולות העליה וההתיישבות הציוניות להגביה את חומת הזרות ואת ההתארגנות הפוליטית והמוסדית הנפרדת של שני העמים. באביב 1921 פרצו שוב 'מאורעות' והפעם בהיקף רחב מזה של 1920...ועד שועדה זו [ועדת חקירה שמינה הנציב העליון הבריטי] תסיק את מסקנותיה, יצר הוא עצמו [הנציב העליון - הרברט סמואל] תקדים משמעותי בכך שהפסיק את העלייה היהודית. ואמנם, הדין וחשבון של ועדת החקירה הצביע על הקשר שבין העלייה ובין התסיסה הערבית".⁴⁸⁶

לא רבים יודעים שפרעות תרפ"ט 1929 פרצו ימים ספורים לאחר שבלייל ט' באב נערכה תהלוכה פרובוקאטיבית של כמה מאות מצעירי בית"ר, אשר צעדו את הכותל עם דגלים. כשהגיעה התהלוכה אל הכותל נעמדו כל הצעירים דום ו"נשבעו": "שמע ישראל הכותל כתלנו, הכותל אחד!"⁴⁸⁷ גם בשנת 1929 היה קשר ישיר בין המאורעות לבין הגזירות על העליה שבאו בסמוך:

"למאורעות 1929 היו עתה השלכות מדיניות מרחיקות לכת. ג'ון צ'נסלור [הנציב העליון באותה תקופה]...קבע כי יהא צורך לשקול שינוי קיצוני במדיניות המאנדאטורית של בריטניה, ותבע הפסקת העלייה היהודית והטלת פיקוח חמור על העברות קרקע בטאבר".⁴⁸⁸

עוד קודם הצהרת בלפור התגרו הסוציאליסטים בני 'העליה השניה' בערבים על ידי שהכריזו על כיבוש העבודה מידיהם:

"עתה בא גל עליה של צעירים בעלי הכרה פרוליטארית, שחפצו לכבוש את העבודה במושבות ולדחוק את רגליהם של אלפי פועלים ערבים. כיבוש העבודה נעשה לסיסמתם של העולים הצעירים ומטרתם הרעיונית והמעשית הראשונה".⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ ד"ר עמיצור אילן, ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 26.

⁴⁸⁶ ד"ר עמיצור אילן, ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 29.

⁴⁸⁷ פרטים נוספים - "האיש על החומה" חלק ג' עמ' 314. על תרומתם של הרויזיוניסטים לפריצת מאורעות תרפ"ט - עיין "ההיסטוריה של א"י", כרך ט' עמ' 37 וכן בספרו של אוליצקי - "מפזורה למדינה" חלק א' עמ' 348-352, ובהרחבה ספרו של מנחם גרליץ "מרא דארעא ישראל" חלק ב' עמ' רנד'-רנד'.

⁴⁸⁸ ד"ר עמיצור אילן, ההיסטוריה של א"י כרך ט' עמ' 39.

⁴⁸⁹ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 337.

כבר בשנת תרנ"א 1891 התריע אחד-העם, אשר ביקר אז בארץ, "על ההתנהגות המתנשאת כלפי השכנים הערבים".⁴⁹⁰

פרופ' יהושע פורת מציין עוד שני דברים שגרמו לערבים לחשוש דוקא מבני העליה השנייה והשלישית:

"מתקופת העליה השנייה הועלתה הטענה שהיהודים מביאים איתם הפקרות מינית אל החברה המסורתית של המזרח התיכון, תופעה שהחריפה, כמובן, בתקופת העליה השלישית, שהיתה מהפכנית הרבה יותר מן העליה השנייה בכל הנוגע לאורח חייה... הם ראו את הקיבוצים ואת אורח החיים הקומונלי, והטענה שהיהודים הביאו את הקומוניזם נכרכה בטענה הקודמת שהיהודים הביאו איתם הפקרות מינית וחברתית".⁴⁹¹

⁴⁹⁰ אליאב, "א"י ויישובה במאה ה'19" עמ' 310.

⁴⁹¹ פרופ' יהושע פורת, "שנאת ישראל לדורותיה", עמ' 240, 243.

(טיוטה - לגזירה)נזקי "חובבי ציון" ו"הציונות המדינית"

תוצאות הצהרת הכוונות הלאומיות בשנת 1883: "משניתן גם ביטוי בעיתונות היהודית בחוץ לארץ לשאיפות הלאומיות בארץ ישראל - לא אחרו הגזירות לבוא והוטל איסור על הכניסה לארץ, ולאחר חודשים אחדים החלו פעולות של מניעת הירידה לחוף ואף גירושים מן הארץ". ("א"י ויישובה במאה ה'19" ע' 281).

וכן כותב ר' זיסקינד שחור במכתב ששלח מהארץ לנצי"ב מוולוז'ין בחשוון תרמ"ח(1887): "אך בפעולת 'חובבי ציון' יותר ממה שהועילו הזיקו בארץ מחמת הרעש שעשו במכתבי העיתים, (בעיתונות) והממשלה העתיקה את דברי השטות שלהם ונועצו לשים מכשולים רבים לתנועה הזאת, ומהמכשולים הללו תחשכנה עינינו... אשר יפחדו לילה ויום מגרוש חס ושלום, והפאליציא רודפת אחריהם, וממון הרבה מכיס הכוללים הלך לטמיון להצלת נפשות עד עתה".
(כתבים לתולדות חיבת ציון ויישוב א"י. שולמית לסקוב כרך ה' ע' 386)

בקונגרס בזל הוצהר בכוונה בריש גליי על הכוונה להתארגנות יהודית על בסיס לאומי בארץ ישראל. הצהרת כוונות זו הפחידה את התורכים שחששו מיצירת בעיה חדשה באימפריה התורכית- בעיה של מיעוט יהודי בארץ ישראל, מלבד הבעיות שהיו לה כבר עם מיעוטים אחרים בבלקאן.

"הפעילות הציונית המאורגנת אחרי הקונגרס הציוני הראשון בבזל(1897) הניעה את הממשלה לאסור את העלייה בשלישית(לאחר ההגבלות החלקיות שהוטלו ב1882 וב1891), וב17 במאי 1898 הוכרז איסור כללי ומוחלט על העלייה". (ההיסטוריה של א"י, הוצ' יד בן צבי, כרך שמיני ע' 264).

נזק נוסף נגרם ליהודים בעולם כולו: משום שהציונות המדינית הצהירה שהיהדות היא לאום ולא דת, זאת- בניגוד לרפורמים שטענו שהיהדות היא דת ולא לאום(ולכן הם יכולים להיות "גרמנים בני דת משה"), ובניגוד למשכילים שטענו שהם לא דתיים ולא לאומיים.
הצהרה זו של הציונות נתנה חרב ביד האנטישמים בעולם כולו, לטעון שהיהודים עצמם מודים שהם נטע זר בתוך האומה בה הם יושבים.

"טורש לא היה היחידי מקרב החברה החרדית אשר חשש מהגברת שנאת ישראל כתוצאה מן הציונות. היה זה הרידב"ז... אשר השתמש בנימוקים דומים בהסתמך על דברים שאמר לו הברון.. רוטשילד, רוטשילד טען שהמאמצים הדיפלומטיים של הרצל מגבירים את האיום האנטישמי".
(שלמון, "דת וציונות" ע'331)

יישוב ופיתוח הארץ על ידי המיגזר החרדי בין שתי מלחמות העולם

*יוצאי פולין הקימו בשנת תרפ"ד(1924) את העיר בני ברק.
*שתי אגודות של חסידים- 'נחלת יעקב' ו'עבודת ישראל'- שבראשן עמדו האדמו"רים ר' יחזקאל טויב מביאלונה ור' ישראל אליעזר הופשטיין מקוז'ניץ הקימו בשנת תרפ"ה(1925) את 'כפר- חסידים'.
*צעירים יוצאי גרמניה קיבלו הכשרה חקלאית החל משנת תרפ"ד, בחוות הכשרה שהוקמה למטרה זו בעיר 'בצנרוד' שבגרמניה. עם עלייתם ארצה בשנים תרפ"ד-תרפ"ה התיישבו בקיבוץ 'רודגס' שהוקם בפתח-תקוה. מקבוצת הכשרה זו נוצרו

קבוצות נוספות וכך נוצרו קבוצת 'בנה' בתרצ"ב, קבוצת 'כפר יעבץ' בתרצ"ד וקבוצת 'רמת השומרון' בתרצ"ה.

*גם בני נוער חסידיים ובני ישיבות שהתלכדו סביב הסתדרות 'אגודת ישראל' הצטרפו להכשרות והכינו עצמם לעליה לארץ ישראל ולעבודה בה. קבוצת 'חפץ חיים' נוסדה בתרצ"ד (1934) על ידי צעירים מעולי גרמניה, ועלתה על הקרקע סמוך לגדרה.

*בשנת תרפ"ב 1922 הוקמה בעיר העתיקה בירושלים ישיבת 'פורת יוסף'.
*במשך שנת תרפ"ה 1925 עלו ארצה מסלבודקה מאה בחורים, וביחד עם רבם- ר' יחזקאל סרנא הקימו את ישיבת 'חברון' המפורסמת. זמן קצר אחר כך עלו והצטרפו לישיבה גם ר' משה מרדכי עפשטיין והסבא מסלבודקה-ר' נתן צבי פינקל.
*בשנת תרפ"ה 1925 יסד רבה של ת"א- הרב אהרונזון- את ישיבת ת"א.
*בשנת תרפ"ו 1926 יסד האדמו"ר מגור את ישיבת 'שפת אמת' בירושלים.

יישוב ופיתוח הארץ על ידי המגזר החרדי לאחר הקמת המדינה

1. יישובים חקלאיים שהוקמו על ידי חרדים-יסודות, קוממיות, בית חלקיה, חפץ חיים, (נתיבה, מגדאל, כפר גדעון, ?)

2. קריות ויישובים עירוניים שהוקמו על ידי חרדים- תפרח, אופקים, נתיבות, חברון, בית-לחם, ביתר עילית, רחובות, אשקלון, אשדוד(קריות חסידיות), מודיעין עילית, קרית ספר, אלעד מזור, פתח תקוה, בני ברק, עמנואל, חדרה, טבריה, רכסים, צפת, חצור, מירון, עכו, חיפה, נתניה(קרית צאנז), ת"א(קרית גור), בת-ים(קרית בובוב), ירושלים(רמת שלמה),
(לברר את שיעור העולים המרכיב את האוכלוסייה)

3. בתי חולים שהוקמו על ידי חרדים והמתנהלים על פי ההלכה:
בהמשך לבתי החולים שהוקמו עוד במאה ה-19 על ידי הציבור הישן('ביקור חולים', 'משגב לדך', 'שערי צדק' ועוד), הוקמו על ידי החרדים לאחר הקמת המדינה בתי חולים נוספים: "לאניאדו" בנתניה, ו"מעייני הישועה" בבני ברק.
יש לציין- שבתי חולים אלה אף שהוקמו כדי לאפשר לחולים מהמגזר הדתי לשמור על גדרי ההלכה, מספקים שירותים אף לחולים מהמגזר החילוני.

4. מוסדות צדקה וחסד-י"ד שרה(ארגון ארצי להשאלת ציוד רפואי), "עזר מציון", "זכרון מנחם", "מגן לחולה", "משען לחולה", "הצלה" ועוד ועוד ארגונים העוסקים בעזרה לחולים ולמשפחותיהם, שלא על מנת לקבל פרס. אלפי גמחי"ם להלוואות בלי ריבית, ועוד אלפי גמחי"ם שונים ומשונים, מגמ"ח שמלות כלה, דרך גמ"ח בלוני גז (למי שנתקע בערב שבת בלי גז), ועד גמ"ח הטסת חולים לחו"ל. כדאי להסתכל בספר הטלפונים של בני ברק, למשל, ולהתרשם מהגמחי"ם הרבים המופיעים שם, כאשר בפועל מספר הגמחי"ם רב הרבה יותר, שכן-לא כל הגמחי"ם רשומים. ושוב-גמחי"ם אלה מושיטים עזרה חינוך אין כסף, לכל יהודי הפונה אליהם.